

ԱՐ. ՄԱՏԱԿԱՆՅԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱ.-ԹՅՈՒՐԳԱԿԱՆ
ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ
ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ԶԱԽՈՂՈՒՄԸ
ԿՈՎ ԿԱՍՈՒՄ

ՀԱՅԳԵՏՀՐԱՏ

9(47.91)

13403

V-83

V-83 | Vincennes, Ind.

~~Q. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 84~~

$$1.5/\sqrt{m}$$

19/12/11

49

17/5

578

AP. MHAJAKAH

LIBRARY

AT THE

HEMILTON-TYPESETTING

SAKABATUNROB

HA KABA

LIBRARY

AT THE

ԱՐ. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

9(4/9)1
5

ՀՀՍՌԿԿՍՍ Է 1961 թ.

ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՅՈՒՐԷԱԿԱՆ
ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ
ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ԶԱԽՈՂՈՒՄԸ
ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

13403 A II 32823

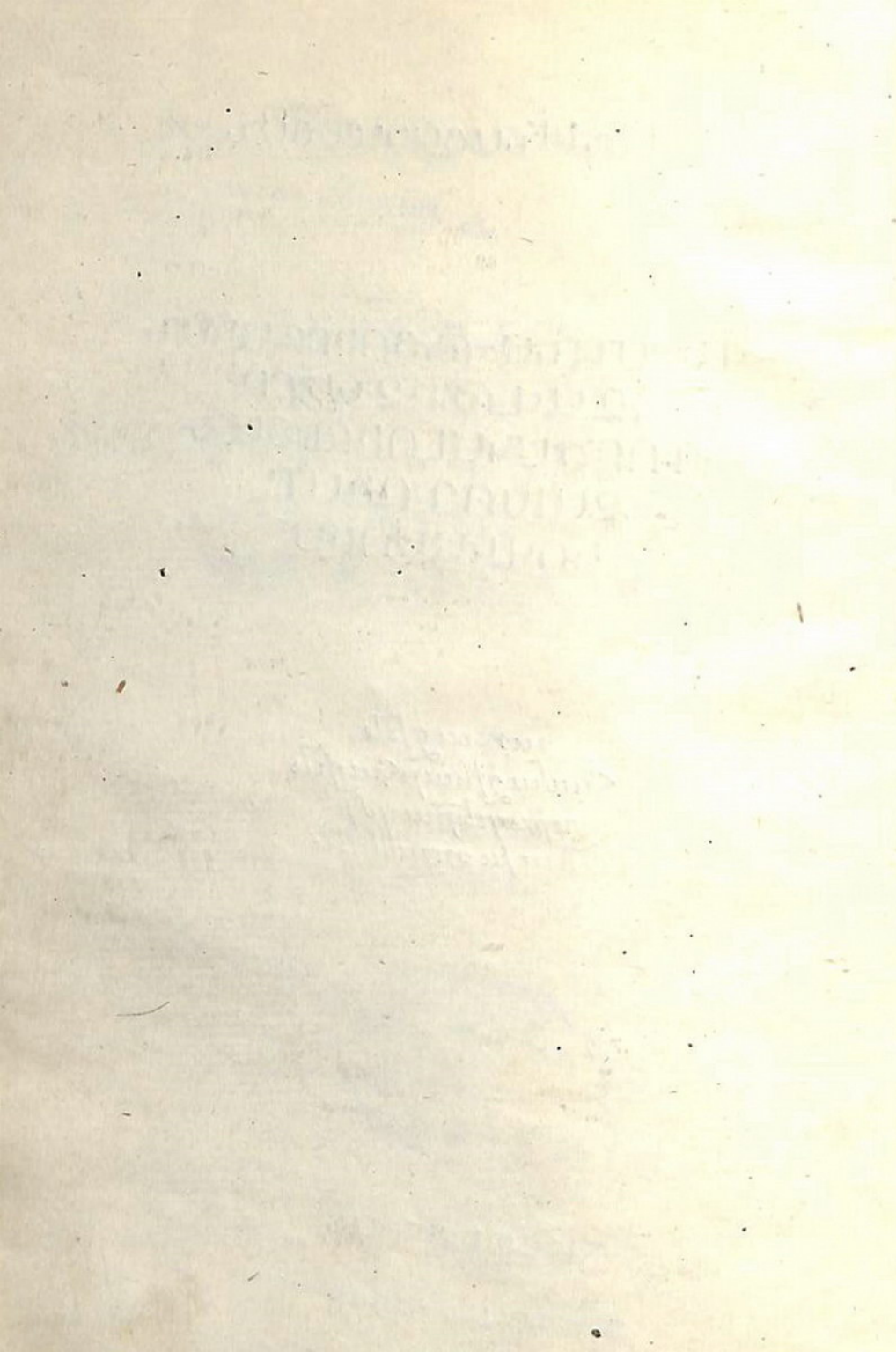
առաջին
համաշխարհային
պայքերապի
հարյուրամյակին

ՀԱՅՊԵՏՏՐԱՏ

ԵՐԵՎԱՆ • 1948

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

I

Թյուրքիան 1941—1945 թվականներին օգնում էր գերմանաֆաշիստական իմպերիալիստներին Սովետական Միության դեմ մղվող պատերազմում: Թյուրքական ռեակցիոներները ֆաշիզմին օգնում էին, հույս ունենալով, թե գերմանական իմպերիալիզմին կհաջողվի գրավել և մասնատել Սովետական Միությունը, որի մի մասն էլ կգավթի Թյուրքիան և կբաժարարի իր ալաղակալին ախորժակը:

Սովետական Բանակը Հայրենական Մեծ պատերազմի մարտերում ջախջախեց և հողմացրիւլ արեց ֆաշիստական դավթիչների և նրանց թուրք համախոհների ծրագրերն ու բոլոր հույսերը:

Գերմանական իմպերիալիզմի լիակատար կրախից հետո Թյուրքիայի ժամանակակից ռեակցիոն կառավարողները երեսով շուռ եկան դեպի անգլիական և ապա ամերիկյան իմպերիալիստները:

Դեռ պատերազմը նոր էր վերջացել, երբ հայտնի դարձավ, որ Թյուրքիա է ժամանել անգլիական զենեքալ, առափնյա ամբուլթյունների մասնագետ Շորտը: Նա իր արամադրության տակ ուներ կոնստրուկտորներ, ռազմական ինժեներ-սպաններ և այլ մասնագետներ: Շորտը սկսեց ստուգել թյուրքական ավիացիայի, ղենիթային հրետանու և հատկապես ծովափնյա ամբուլթյունների վիճակը: Շորտի ժամանումից հետո թյուրքական նավատորմին տրվեցին անգլիական 2 էսկադրային ականակիր, 3 արգելափակիչ նավ, մեկ սուզանավ, 4 կորվետ, 8 մոտոբոլ և 150 մարտական ինքնաթիռ: Հետո շարունակվեց ղենիթային թնդանոթների, մեծ քանակությամբ ռադիոսարքավորման, դաշտային ականների, պալթուցիկների, պարաշյուտների և այլ ռազմանյութերի հոսանքը դեպի Ստամբուլ:

¹ Տե՛ս «Պրավդա», 1 սեպտեմբերի 1946 թ, № 203:

Շորտի էքսպեդիցիան հետազոտելով Թյուրքիայի, հատկապես Սև ծովի, ծովափերը, եռանգուն ջանքերով ռազար կայաններ դրեց ամենից կարևոր կետերում:

Սակայն Շորտը երկար ժամանակ մենակ չշարունակեց իր աշխատանքը: Նա շուտով ասպարեզ տվեց նաև իր ամերիկյան կողեզաներին: 1947 թ. հուլիսի 12-ին Անկարայում համաձայնագիր ստորագրվեց Ամերիկայի կողմից Թյուրքիային «օգնություն» ցույց տալու մասին: Այդ համաձայնագրով Ամերիկյան Թյուրքիային տրամադրում է հարյուր միլիոն դոլլար որպես «օգնություն»: Հետագայում այդ դումարը ավելացավ մեծ չափերով:

Երբ ամերիկյան բանկերն սկսեցին բաց թողնել առաջին տասնյակ միլիոն դոլլարները, պետական դեպարտամենտը հավաստիացնում էր, թե այդ դումարը ծախսվելու է քաղաքացիական կարիքների համար: Սակայն, դոլլարի հետ միասին սկսեցին Ամերիկայից ծովերով դեպի Թյուրքիա լողալ ամերիկյան տնտեսական, ռազմական զանազան միսիաններ, ռազմա-քաղաքական կցորդներ, խորհրդականներ և կապիտալիստական խոշոր տրեստների ու կարտելների ներկայացուցիչներ: Նախ Ամերիկայից Թյուրքիա ժամանեցին ամերիկյան երկու զինվորական միախա, որոնցից մեկը գլխավորում էր գեներալ-մայոր Օլիվերը, իսկ մյուսը՝ գեներալ-լեյտենանտ Հոլլը: Անկարայում տեղի ունեցած պրես-կոնֆերանսում, երբ հարց տրվեց, թե այդ դումարն ի՞նչ նպատակների համար պետք է ծախսվի, ամերիկյան միսիաններից մեկի ղեկավար Օլիվերը հայտարարեց.

«Նա չգիտեմ, թե 100 միլիոն դոլլարը ինչ պրոպոզիայով կբաժանվի զինվելու և ճանապարհների շինարարության ծախսերի համար: Այդ հարցը կորոշեն ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Մարշալը և Թյուրքիայում ամերիկյան դեսպան Վիլսոնը»:

Հետո Թյուրքիա ժամանեցին ամերիկյան նոր միսիաններ, որոնք գործում են Վիլսոնի ցուցումներով: Անկարա ժամանեց ամերիկյան ռազմական մի նոր միսիա գեներալ Մակբրայտի գլխավորությամբ: Թյուրքիա ժամանեցին ամերիկյան ռազմածովային միսիաններ ադմիրալների և կոնտր-ադմիրալների գլխավորությամբ:

1 «Красная Звезда», 20 июля 1947 г.

Թյամբ: Անկարայում գործում են ադմիրալ Կոննոլը և Կոնտրադ-
միրալ Բիեբին: Մովսիսյա շրջաններն են այցելում ադմիրալ
Կոլմինը և Կոնտրադմիրալ Հերմանը իրենց միսիաներով:

Անկարա ժամանած ամերիկյան տնտեսական միսիան գլխա-
վորում է Տորնբերգը, Ամերիկայի խոշորագույն կապիտալիստնե-
րից մեկը: Նա Վիլսոնի հետ միասին որոշում է, թե 100 միլիոն
դոլլարը ինչ նպատակների համար պետք է ծախսվի: Տորնբերգը
Թյուրքիայի ամբողջ տնտեսական-քաղաքական կյանքը ներքաշում
է դոլլարի ճիրաններում և Թյուրքիան «վերականգնում է» Ամերի-
կայի պահանջներին համապատասխան:

Այդ ամենը անբավարար համարվեց: 1947 թ. վերջերին Ամե-
րիկայից Թյուրքիա ժամանեց ԱՄՆ-ի բանակի գլխավոր շտաբի հե-
տախտուղական բաժնի պետ գեներալ Չեմբեռլենը: Նրա հետ ժա-
մանել են նաև Թյուրքական ու հունական մոնարխիստական ուժե-
րը «կոորդինացնող» Մակդին, ինչպես և Աֆրիկայում ամերի-
կյան «նամեստնիկ» Գրիստոլզը: Ամերիկյան հետախույզների ղե-
կավար Չեմբեռլենը կոորդինացնում է ռազմա-քաղաքական, ռազ-
մա-լրտեսական և ռազմա-էքսպանսիոնիստական որոշակի պլան-
ներ Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում:

Ամերիկյան միսիաները, ինչպես հաղորդեց Թյուրքական մա-
մուլը, բանակցություններ են վարում Թյուրքական բանակի մո-
ղեսիլդացման, նրան ժամանակակից զենքով մատակարարելու,
պաշտպանողական կառուցումներն ամրապնդելու, ռազմա-օդա-
չին և ծովային նավատորմիղներն ուժեղացնելու, ռազմա-ծովային
բազաներ, օդանավակայաններ, կոմունիկացիաներ կառուցելու և
այլ հարցերի շուրջը: Ամերիկյան միսիայի ղեկավարները և նրանց
հետ եղած մասնագետներն այցելել են Թյուրքիայի ռազմա-ստրա-
տեգիական բոլոր կարևոր կետերը՝ Ղարս, Արդահան, Էրզրում,
Դիարբեքիր, Բիթլիս, Վան:

Կոնտր-ադմիրալ Հերմանը հետազոտել է Սեծովյան ափերը:
Կազմվել է Թյուրքական երկաթուղիները մոդեռնիզացնելու պլան,
նախատեսվում է նոր երկաթուղիներ կառուցել Ստամբուլ—Էրզ-
րում, Տրապիզոն—Էրզրում գծերով: Թյուրքական մամուլի հաղոր-
դագրություն համաձայն արդեն սկսվել է նոր գծի կառուցումը
Մուշից—Վան և դեպի Իրանի սահմանը: Արփաշայ—Ղարս—Սա-
րիլամիշ—Էրզրում երկաթուղիներում եղած հին գծերը հանվում

և գցվում են նոր, արևմտա-եվրոպական սխտեմի երկաթգծեր: Թյուրքական բանակի սպաները պատրաստվում են ամերիկյան ղինլորական շկոլայի ոգով: Թյուրքական օդանավակայաններին ամերիկյան հարցուրավոր ինքնաթիռներ են ամրակցվում:

Այսպիսով Թյուրքիային «օգնություն» ցույց տալու դործում ամերիկյան «մարդասիրական» քաղաքականության դիմակը անկարող եղավ քողարկել նրա բացահայտ էքսպանսիոնիստական նպատակները: Ամերիկյան իմպերիալիզմը Թյուրքիայում հաստատում է իր տիրապետությունը և Թյուրքիան դարձնում ռազմաստորադիական, ռազմա-քաղաքական և ռազմա-տնտեսական բազա՝ իր շահերի համար:

Թյուրքական «Գեմեզե» թերթը իր վերջին համարներից մեկում գրում է.

«Անընդհատ Թյուրքիա ժամանող ամերիկյան այն բազմաթիվ միսիաններից մեկը, որոնք տառացիորեն հեղեղել են ամբողջ երկիրը, այցելեց Թյուրքական ռևոլուցիայի բոլոր դավաճանների գերեզմանները և նրանց վրա դրեց դոլլարի պատվին արժանի ծաղկեպսակներ»¹:

Ամերիկյան ժուռնալ «Ֆուլշուն»-ը վերջերս գրել է, թե «մի ժամանակ Թյուրքիան դիտվում էր որպես Եվրոպայի պոչը», իսկ ԱՄՆ-ը գալիս է Թյուրքիային այդ վիճակից դուրս բերելու: Թյուրքական «Մեհնուս վաշա» թերթը ծաղրելով ամերիկյան ժուռնալին, 1947 թ. հոկտեմբերին իր մի համարում գրել է.

«Ներկա ժամանակներս Թյուրքիային նայում են որպես ժողովրդա-ռեսպուբլիկական պարտիային տրված մի երկիր, որը կատարում է իր տերերի հրամանը և հանդիսանում է Ամերիկայի պոչը»²:

«Մերհում վաշա» թերթի իրոնիան դառը ճշմարտություն է բովանդակում: Թյուրքիան այժմ էլ դարձել է Ամերիկայի պոչը: Կարդալով այդ ամենի մասին, ուզում ես հարց տալ. մի՞թե սա առաջին դեպքն է, որ Թյուրքիան դառնում է իմպերիալիստա-

¹ «Красная Звезда», 20 июня 1947 г.

² Այդ բաղվածքը բերված է «Պրավդա» թերթի 1947 թ. հոկտեմբերի 27-ի համարում:

կան ամենամոլի ագրեսորի պոչը և հլու վասալը: Եվ ուզում ես վերհիշել ոչ հեռավոր անցյալի պատմության մի քանի դեպքերը: Վերջին մոտ մեկդարյա պատմության ընթացքում Թյուրքիան միշտ էլ կողմնորոշվել է դեպի աշխարհը նվաճելու հավակնություն ունեցող պետությունները՝ մե'կ գերմանական, մե'կ ֆրանսիական, մե'կ անգլիական, մե'կ ամերիկյան: Նայած ո՛ր ժամանակաշրջանում, այդ իմպերիալիստական պետություններից ո՛րն է հանդես եկել ավելի մոլի ռեակցիոն, ագրեսիվ քաղաքականությունամբ, նայած որի՝ ղինված ուժերն ավելի հզոր են թվացել, Թյուրքիան կողմնորոշվել է դեպի այդ երկիրը: Ըստ որում, եթե Թյուրքիան իմպերիալիստական գիշատիչները համար անհրաժեշտ է եղել որպես ռազմա-ստրատեգիական և ռազմա-քաղաքական բազա, շուկա, հումքի աղբյուր, ապա իմպերիալիստական ագրեսորները Թյուրքիայում իշխող ռեակցիոն կլիկի համար անհրաժեշտ են եղել որպես ռազմական «դաշնակիցներ» նրանց ուժն օգտագործելու իր նվաճողական նպատակներն իրականացնելու հարևան երկրները զավթելու, երկրում ապրող ժողովուրդներին ճնշելու համար:

II

Թյուրքական պետության պատմությունը Փոքր Ասիայի բնիկ ժողովուրդների օրոքանը զավթելու և ժողովուրդների նկատմամբ անհամար բռնություններ գործադրելու սև ոճրագործությունների մի պատմություն է:

Թյուրք-օսմանները դեռևս XIV դարի կեսերին գրավելով Փոքր Ասիայի տերիտորիան, ձևավորեցին Թյուրքական միապետությունը և նրան հպատակ դարձրին տեղի բնիկ ժողովուրդներին՝ հայերին, վրացիներին, հույներին, ասորիներին, արաբներին և ուրիշներին: Այդ ժողովուրդներն իրենց քաղաքակրթությունամբ, կուլտուրայով շատ բարձր էին կանգնած Ալտայան լեռներից դեպի Առաջավոր Ասիա ավարառության համար արշավի դուրս եկած Թյուրքերից: Թյուրքերն այդ ժողովուրդներին ենթարկելու և շահագործելու համար ստեղծեցին արևելյան ռազմական-ֆեոդալական ռեժիմ, որի օգնությամբ կարողացան ճնշել բնիկներին և նրանց պահել ստրկական կախման վիճակում:

վերացնելով որևէ ինքնսուրույնություն, բացառելով տեղական որևէ նախաձեռնություն, չհանդուրժելով անկախության կամ ազատության որևէ նշույլ:

Թյուրքական բռնապետությունը, ինչպես մատնանշում է Մարքսը, հանդուրժում էր տեղական ինքնավարական հիմնարկներ միայն այն չափով, ինչ չափով որ դրանք հարկավոր էին միապետությանը կառավարման ավելւորդ հոգսերից ազատվելու համար¹: Մարքսը 1877 թվականի օգոստոսի 1-ին էնգելսին գրում է. «Թլխավոր շարիքը Թյուրքիայում՝ դա բոլոր բացարձակ միապետությունների հին պատմությունն է»²:

Այդ միապետության արևելյան բռնապետական բնույթը, արտադրության նախնադարյան ձևերի պահպանումը, արտադրողական ուժերի զարգացման համար ստեղծված արգելքները, շահագործման ամենաբիրտ և վալրի ձևերի կիրառումը աշխատավորական դասակարգերի նկատմամբ՝ Թյուրքիան դարերով ետ են պահել զարգացման ընթացքից:

Թյուրքիայի հետամնացության առաջնագույն պատճառներից մեկն էլ այն է, որ իմպերիալիստական մեծ պետությունները ամեն կերպ աշխատել են այդ երկիրը կամ զավթել և ամբողջովին գաղութացնել, կամ պահել կախյալ վիճակում:

Թյուրքիան իր աշխարհագրական դիրքով, իր ծովերով, բնական հարստություններով, որպես «համեղ պատառ», վաղուց հանդիսացել է անգլո-թրանսխական, գերմանա-ավստրիական, ամերիկյան իմպերիալիստների էքսպանսիայի օբեկտը: Իմպերիալիստական այդ երկրները, որ աշխարհագրական դիրքով շատ հազարավոր կիլոմետրերով հեռու են գտնվում Փոքր Ասիայից, իրենց աշխարհակալական ծրագրերն իրագործելու համար աշխատել են հաստատվել Թյուրքիայում, այն դարձնել իրենց վոտչինան, հենարան ստեղծել և այնտեղից տարածվել դեպի Կովկաս, Ուկրաինա, Մերձավոր Արևելք: Իմպերիալիստական այդ պետություններն էլ ամեն կերպ աշխատել են Թյուրքիան օգտագործել որպես հումքի աղբյուր և վաճառքի շուկա, իսկ բուն

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 10, стр. 722.

² Մարքս—էնգելս, «Հատընտիր նամակներ», հատ. 1-ին, էջ 460 (հայ. հրատ.):

Թյուրքիայի արտադրողական ուժերի դարգացման համար շարունակ ստեղծել են արդեւքներ, ջանալով, որ Թյուրքիան մնահետամնաց, իրենցից կախյալ վիճակում: Կարելի է ասել, որ Քեմալ Աթաթյուրքը դառն ճշմարտություն էր խոստովանում, երբ ասում էր.

«Արդ—ահա այն գրչածայրը, որով գրվում է Թյուրքիայի պատմութիւնը»:

Թյուրքիայում բնակվող գյուղացիական մասսան արորով է պրում իր պատմութիւնը, արտադրում է բամբակ, հաց և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ, որոնք, սակայն, նրա ձեռքից խլվում են բեգերի, փաշաների և այլ տերերի կողմից:

Թյուրքիայում տիրող սուլթանական-դեսպոտական ռեժիմը միշտ էլ ամենադաժան դատաստան է տեսել երկրի ներսի առաջադիմական ուժերի հետ, ոչնչացրել է դեմոկրատական ձգտումները դրսևորողներին: Թյուրքիայում իշխող կալվածատիրական-ֆեոդալական դասակարգը օսմանյան միապետության միջոցով միշտ ճնշել է դեմոկրատական շարժումները և պահպանել իր արտոնյալ դիրքը:

Թյուրքիայում բուրժուական դասակարգի հանդես գալը և նրա պայքարը իր քաղաքական ու տնտեսական ծրագրերը կենսագործելու համար՝ նույնպես չհասցրին Թյուրքական պետության ներսում սոցիալական և քաղաքական գլխավոր հարցերի լուծմանը, երկրի դեմոկրատացմանը: Ինչպես Լենինն է բնորոշում, Թյուրքական 1908 թվականի ռևոլուցիան իր բնութիւնով բուրժուական լինելով, ժողովրդական չէր, որովհետեւ Թյուրքիայի ժողովրդական լայն մասսաները իրենց տնտեսական ու քաղաքական ծրագրով հանդես չեկան այդ ռևոլուցիայի մեջ¹:

Թյուրքիան, ընկեր Ստալինի արտահայտությամբ, իրենից ներկայացնում էր ազգութիւնների կոնգլոմերատ²: Այդ կոնգլոմերատում չէր կարելի պատկերացնել իսկական ռևոլուցիա, որի մեջ մշտական դեր չխաղային ստորին խավերը, բանվոր դասակարգը, գյուղացիութիւնը, մանրբուրժուական խավերը: Այդ ռևոլուցիայի մեջ կարևորագույն տեղ պետք է ունենար ազ-

¹ В. И. Ленин, Сочинения, т. XXI, стр. 395—396.

² И. В. Сталин, Об оппозиции, стр. 573.

գային հարցը, հպատակ ժողովուրդների ազատության հարցը։ Սակայն 1908 թ. թյուրքական ուղուցիային չէին մասնակցում օսմանյան միապետության ոչ բանվորները, ոչ գյուղացիները, ոչ ճնշված, իրավազուրկ ժողովուրդները։ Այդ ուղուցիան կատարողը թյուրքական ռեակցիոն բուրժուազիան էր։ Երիտ. թյուրքերի պարտիան կտրված էր երկրի մասսաներից, վախենում էր այդ մասսաներից իր անհետևողականության, հակադեմոկրատականության, հակաժողովրդականության պատճառով։

Լենինը ամենայն պարզությամբ ցույց էր տալիս, որ երիտասարդ թյուրքերի ուղուցիան «թույլ էր», որ նա «ժողովրդական ստորին մասսաներին չէր արթնացնում», որ «մասսաների իրական ինքնուրույնությունն առաջ չէր բերում», որ թյուրքական ուղուցիան, երիտասարդ թյուրքերը «թշնամաբար էին տրամադրված» դեպի օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարը¹։

Թյուրքական ուղուցիայի կիսատ-պռատությամբ շահագրգռված էին ոչ միայն երիտասարդ թյուրքերը, այլև գերմանական, անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկյան իմպերիալիստները։ Նրանք ակտիվորեն միջամտում էին Թյուրքիայի ներքին գործերին, բայց նրանցից ոչ մեկը չէր ուզում, որ թյուրքական ուղուցիան խորը հետքեր թողնի, որ Թյուրքիայում ապրող աշխատավոր դասակարգերի համար անհրաժեշտ սոցիալական հարցերը լուծում ստանան։ Օտարերկրյա իմպերիալիստներից ամեն մեկն աշխատում էր, որ տրյունարեու Աբդուլ-Համիդի միապետության անկումից հետո Թյուրքիայում իշխանության գլուխ անցնեն իրենց գործակալները, որպեսզի Թյուրքիան ամբողջովին դառնա իրենց լիակատար, անբաժան վասալը։ Իսկ թյուրքական կայսրության լծի տակ հեծող ժողովուրդների կենսական հարցերը, — երկրի քաղաքական ուժիմի դեմոկրատացման, կալվածատիրական-բեզական հողատիրության և ֆեոդալական հարկային սիստեմի վերացման հարցերը, ոչ-թյուրք ժողովուրդներին, ազգային փոքրամասնություններին անկախություն և ազատություն տալու, նրանց նկատմամբ գործադրվող հալածանքները վերացնելու հարցերը, թյուրքական բանվոր դասակարգին

¹ В. И. Ленин, Сочинения, том XII, стр. 358 (3-րդ հրատ.)

արեւելյան ստրկական վիճակից հանելու և ուրիշ կարևոր շատ հարցեր չէին ուզում լուծել և շլուծեցին ո՛չ երիտասարդ թյուրքերի բուրժուական պարտիան և ոչ էլ նրան օժանդակող, նրան ֆինանսավորող անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկյան կամ գերմանական «հովանավորները»:

Այդ ամենի հետևանքով էլ ինչպես Աբդուլ-Համիդի ֆեոդալական միապետության տիրապետության ժամանակաշրջանում, այնպես էլ նրա կործանումից հետո, իշխանության գլուխ բարձրացած երիտասարդ թյուրքերի բուրժուական ազգայնական պարտիայի տիրապետության ժամանակ թյուրքիան մնաց մի հետամնաց կիսաֆեոդալական երկիր:

III

Թյուրքական բուրժուազիայի ազգայնական պարտիայի՝ երիտասարդ թյուրքերի իշխանությունը բոլոր գծերով շարունակեց Աբդուլ-Համիդի արյունոտ քաղաքականությունը երկրի ներսում, իսկ արտաքին հարաբերությունների դժով նա ավելի ակտիվորեն առաջ քաշեց ուրիշների հոդերը զավթելու, ուրիշ ժողովուրդներին նվաճելու և ստրկացնելու ընդարձակ, ցնորամիտ պլաններ:

Թյուրքիայում տիրապետող դասակարգերը դեռ շատ վաղուց, դեռևս 19-րդ դարի կեսերից երազում էին իրենց տիրապետություններն ընդարձակել հարևան երկրների հաշվին, զավթել նոր երկրներ, գաղութներ: 1908 թ. ռևոլուցիայից հետո իշխանության գլուխ կանգնած թյուրքական բուրժուական երիտասարդ թյուրքերի պարտիան հանդես եկավ որպես իմպերիալիստական, զավթողական, ագրեսիվ պարտիա: Այդ պարտիայի լիզերներից կազմված կառավարությունը, որ թյուրքիան տանում էր դեպի առաջին իմպերիալիստական պատերազմը, տենդորեն պատրաստվում էր պատերազմի՝ իր նվաճողական ծրագրերը կենսագործելու համար:

Առաջին իմպերիալիստական պատերազմին մասնակցած պետությունների դիրքը քննելիս սովորաբար անտեսվում է թյուրքական կառավարության քաղաքականության ագրեսիվ-իմպերիալիստական բնույթը, չեն բացահայտվում Թյուրքիայի ավազակա-յին ծրագրերը Կովկասի և մյուս երկրների նկատմամբ, անհրա-

ժեշտ խորությամբ ու սլարդությամբ ցույց չի տրվում Թյուրք-
դերմանական բլոկի մեջ Թյուրքիայի իմկական դերն ու տեղը
Դեռ ավելին. կան և այնպիսի աշխատություններ, որոնց մեջ Կոս-
տանդնուպոլսի նկատմամբ ցարական Ռուսաստանի հավակնու-
թյունների դերը դերազնահատելով, առաջին համաշխարհային պա-
տերազմում Վիլհելմյան Գերմանիայի հետ միասին Թյուրքիայի
հանդես գալու գլխավոր պատճառ համարում են Ռուսաստանի
ձգտումները:

Այսպես, օրինակ, պրոֆ. Ա. Զայոնշկովսկին իր «Мировая
Война 1914—1918 гг.» աշխատության առաջին հատորում,
առանց վերապահումների, պնդում է, թե «պատերազմի առաջին
խսկ օրերից Թյուրքիան ոչ միայն չեղոք դիրք բռնեց, այլև իր
ռազմական միևիստր էնվերի միջոցով նույնիսկ առաջարկում էր
դաշինք կնքել Ռուսաստանի հետ»¹:

Այդ տողերի հեղինակը ակնարկելով էնվեր փաշայի բանակ-
ցությունները ցարական ղեկերալ Լեոնտեի հետ, որին էնվերը
հավաստիացնում էր, թե ինքը հակում ունի դեպի Ռուսաստանը,
մոռացության է տալիս, որ էնվերի այդ տրյուկը երկերեսանիու-
թյուն և խաբեբայություն էր, որովհետև այդ նույն օրերին էնվերն
արդեն ռազմական գաղտնի դաշինք էր ստորագրել Գերմանիայի
հետ և պատրաստվում էր հարձակվելու Կովկասի վրա: Զա-
յոնշկովսկին այնուհետև զարգացնելով իր միտքը, պնդում է.

«Սակայն ռուսական իմպերիալիզմին Թյուրքիան հար-
կավոր չէր դաշնակցի դերում, թեկուզ և ամենից լսող ու խո-
նարհ դաշնակցի: Նրան ընդհանրապես հարկավոր էր ոչ թե
Թյուրքիան, այլ Կոստանդնուպոլիսը, իսկ նրա դրաման
լավագույն առիթը պատերազմին էր Թյուրքիայի հետ» (Նույն
տեղում):

Այս տողերից ստացվում է այն կարծիքը, որ Թյուրքիան
կարծես թե բոլորովին չէր ուզում Ռուսաստանի հետ կռվել, որ
Կովկասում մղված պատերազմական դործողությունների գլխավոր
պատճառը Ռուսաստանի ձգտումն էր դեպի Կոստանդնուպոլիս, որ
ռուսները Թյուրքիային հրեցին դեպի գերմանո-ավստրիական
բլոկը և նետեցին պատերազմի մեջ: Դժբախտաբար այդ Թյուր

¹ А. Зайончковский. Мировая война 1914—1918 гг., т. 1, стр. 243.

կարծիքը իր դրսևորումն է ստացել ոչ միայն վերև հիշատակված գրքում, այլ նաև ուրիշ հեղինակների մոտ, որոնց մասին մանրամասն հարկ չկա խոսելու:

Կոստանդնուպոլսի նկատմամբ ռուսական ցարական կառավարության ունեցած ձգտման այդպիսի գերադնահատումը և Կովկասում գերմանա-թյուրքական բլոկի ունեցած ագրեսիվ դերի թերահանահատումը ղուրկ է գիտական հիմքից, ղուրկ է պատմական փաստերից և անարդարացի է: Ընդհակառակը, արխիվային փաստաթղթերը, պատմական անհերքելի փաստերը անվիճելիորեն հաստատում են, որ Թյուրքիան առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին մշակել էր նվաճողական ընդարձակ պլաններ, որոնց կենսագործման համար նա պատրաստվում էր պատերազմի մեջ մտնել: Մասնավորապես Կովկասի նկատմամբ Թյուրքիան պատերազմից դեռ շատ առաջ արդեն ուներ իր զավթողական ռազմա-ստրատեգիական պլանը, որի կենսագործման համար երիտասարդ թյուրքերը պատրաստվում էին կռվել, անկախ այն բանից, թե Ռուսաստանն ինչպիսի ձգտումներ ուներ Կոստանդնուպոլսի նկատմամբ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ, 1912 թվականին թյուրքական բանակի գլխավոր շտաբը գերմանական հրահանգիչների մասնակցությամբ Ռուսաստանի դեմ գրոհի պլան էր մշակել: Այդ պլանի թյուրքերեն և գերմաներեն տեքստերը գրավել են ռուսները, և նրանց պատճենները գտնվում են Կովկասյան բանակի շտաբի արխիվում: Թյուրքական գլխավոր շտաբի պլանը նախատեսում էր հարձակվել Կովկասի վրա ավելի մաղ, քան ռուսները կկարողանային պատերազմի դեպքում իրենց զորքերը շարժել Կովկասի և Ղարսի կողմից դեպի թյուրքական սահմանը: Թյուրքական շտաբի ռազմագետները նախատեսում էին «օսմանյան բանակը չուղարկել Ղարսի ամրոցի դեմ», քանի որ այդ հատվածում «ռուսների վիրքերն ամուր են» և նրանց «ճեղքման համար հարկավոր կլինի կորցնել ժամանակ, մարդկային ուժերովներ և դրամ»: Այդ կորուստներից խուսափելու և Կովկասն ավելի էթան զնով զավթելու համար թյուրքական գլխավոր շտաբը որոշում է Ռուսաստանի դեմ՝

«...հարձակումն սկսել հետևյալ ուղղությամբ.

11-րդ և 12-րդ բանակային կորպուսները, որ գտնվում

են Պարսկաստանի սահմանում, Մակուի վրայով կգնան դեպի պարսկական Ավստրալիա քաղաքը և թևանցելով Արարատ սարը՝ կհարձակվեն Շահ-Յախիյի վրա, հեշտությամբ կմտնեն Նախիջևան, զարգացնելով հարձակումը՝ կգրավեն Երևանը, Անդրկովկասը, Կովկասը: Այդ երկու բանակային կորպուսներին հետո կշարժվեն 9-րդ և 10-րդ բանակային կորպուսներն իրենց պահեստային զորքերով, և հարկ եղած դեպքում 8-րդ բանակային կորպուսը կշարժվի մյուս բանակային կորպուսների հետևից: Այդ բոլորից հետո մեր ուժերը մեծ դերակշռություն կունենան ռուսական առաջապահ ուժերի նկատմամբ, քանի որ այն զինվորները, որոնցից կազմված է ռուսական կովկասյան բանակը, միայն հյուսիսից են, հետևապես չեն կարող դիմանալ Կովկասի շողին և, մտալրիայի ու այլ հիվանդությունների պատճառով, երկար չեն կարող դիմադրել: Մյուս կողմից էլ Կովկասի մուսուլմանների, վրացիների, հայերի ապստամբություններն իրենց կողմը կգրավեն մեծ քանակությամբ ռուս զինվորներ: Վերջապես Լեհաստանում... Գերմանիայի և Ավստրիայի միջամտությունը կթուլացնի ռուսական բանակը և կխորտակի պետությունը...»¹:

Այդ էր երիտասարդ թյուրքերի ղեկավար կլիկի խակական մտադրությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Այդ դեռ բոլորը չէ. դերմանական գեներալ Փոն Սանդերսն իր հուշերի մեջ պատմում է, թե ինչպես 1914 թվականին, Կովկաս արշավելուց առաջ, Էնվեր փաշան նրան «շարադրել է իր պլանը, որը նախատեսում էր գրավել ոչ միայն Կովկասը, Միջին Ասիան, այլև Ավդանիստանը և Հնդկաստանը»²:

Նշանակում է՝ Թյուրքիան ոչ թե «ամենք», «խաղաղասեր» մի երկիր էր առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, այլ մի երկիր, որն այն օրերին, երբ նրա բանակներն արյան մեջ խեղդում էին սերբերին, բուլղարներին և բալկանյան մյուս ժողո-

1 Վրացական ՍՍՌ- Ներք. Գործ. Մինիստր. արխիվային բաժնի ստորագրում. արխ., ֆ. 85, դ. 107, թ. 90—91:

2 Տես Լիման Սաեդեհի «Հուշերը՝ «Հինգ տարի Թյուրքիայում» Թարգմանված հատվածները ԽՄԷԼ-ի վրաց. ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 31, դ. 29:

դե-
րատ
ոնեն
անը,
ու-
ու-
ղում
որ-
դե-
սու-
ու-
ա-
ու
զի-
ա-
ա-
ա-
նը
ու-
ան
ու-
ն-
ն,
որ
ն
ի
2
2
ն

վորդներին, իր շտաբում մշակում էր Կովկաս ներխուժելու, Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը, Բաքուն գավթելու պլաններ, բանակային կորպուսներ էր դասավորում՝ դեպի Կովկաս արշավանքի դուրս գալու համար:

Դեպի Կովկաս թյուրքերի հարձակման գործում խիստ շահագրգռված էին նրա գերմանական և ավստրիական դաշնակիցները, որոնք զրանով ուղղում էին, նախ, ռուսական ավելի շատ դիվիզիաներ պահել Կովկասում, դրանով իսկ թուլացնել ռուսների արևմտյան ճակատը, և երկրորդ՝ թյուրքական բանակի ու նրան զեկավարող գերմանական շտաբների միջոցով գավթել Կովկասը:

13463
Ինչ վերաբերում է Կովկասում Ռուսաստանի դիրքին, պետք է հաշվի առնել, որ ցարական կառավարությունը, չնայած որ ձգտում էր դեպի Կոստանդնուպոլիս և Արևելյան Անատոլիա, 1914 թ. պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի ամիսներին աշխատում էր Կովկասում լրացուցիչ ճակատ բաց չանել, «գլխավոր ուժերը փոխադրել արևմտյան ճակատը», Կովկասում թողնել այնքան զորք, որոնք կմրողանան փակել սահմանը և «կանխել թյուրքերի ներխուժման վտանգը»:

Պատերազմ հայտարարելուց 12 օր անց ցարական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը Կովկասյան օկրուգի հրամանատարին ուղարկած գաղտնի դիրեկտիվի մեջ գրել է.

«... Թյուրքիայի հետ խաղաղ հարաբերությունների հույսը դեռ չի կորցվել: Մայրահեղորեն անհրաժեշտ է խուսափել այն ամենից, ինչը որ կնրոզ է կռնֆլիկաներ առաջ բերել»:

Մեկ ուրիշ ծածկագրով մինիստրը Կովկասի փոխարքային և օկրուգի հրամանատարին հաղորդում է.

«Ենդրում եմ Ձեզ... մենք չափազանց անհրաժեշտ ենք համարում, որ ոչ մի ագրեսիվ միջոց ձեռք չառնեք թյուրքերի դեմ: Եթե թյուրքերն իսկապես անցնեն պարսկական սահմանը (ռուսական կառավարական շրջաններում Կովկաս թյուրքերի ներխուժման վտանգը սպասում էին Իրանի սահ-

1 Տե՛ս Կովկասյան բանակի գլխ. հրամանատարի դիրեկտիվները, Վրաց ՍՍՌ Ներք. Գործ. Մինիստր. արխիվային բաժին, ֆ. 9, գ. 127, թ. 1. և գ. 94, թ. 33:

2 ՎՍՍՌ Ներք. Գործ. Մինիստր. արխիվային բաժին՝ ռազմա-պատմ. արխ. ֆ. 85, գ. 158, ք. 140:

վանագիտական բողոքի՝ Կոստանդնուպոլսում»:

Ուրեմն՝ «զենքի չգլխե՛լ»: «Կոնֆլիկտներից խուսափել»: Դի-
վանագիտական «բողոքի գլխե՛լ» Յուլիքական ազդեսորների դեմ:

Սրանք են ռուսական դիվանագիտության փաստաթղթերը:

Այժմ բերենք օրինակ իրենց խոսքի՝ Յուլիքների պաշտոնական
ներկայացուցիչների գրած փաստաթղթերից: Թյուրքական գլխա-
վոր շտաբի ցուցումներով, Յուլիքական ռազմական գործակա-
լներն ուշադիր կերպով հետևում էին, թե ռուսներն ինչ են անում
կովկասյան-Յուլիքական սահմանի մոտ: 1914 թ. ապրիլի 18-ին
կովկասյան ժանդարմական կորպուսը բաց էր արել Թիֆլիսի
Յուլիքական հյուպատոս Մունիր Սուրիա բեգի ծածկագիրը, որն
ուղարկվել էր Կոստանդնուպոլիս: Ծածկագրում ասված է, որ
կովկասյան երկաթուղիներում քաղաքացիական բեռների փոխա-
դրումը դադարեցված է և մոբիլիզացիան շարունակվում է, սա-
կայն՝

«Թյուրքական սահմաններում ոչ մի նախապատրաստու-
թյուն չի կատարվում. ընդհակառակը, Յուլիքական սահմա-
նից դուրս... ետ են կանչվել»²:

Թյուրքական գործակալը չիշտ էր նկատել: Ռուսական կով-
կասյան բանակի ուժերի զգալի մասը Կովկասից ետ կանչվեց
փոխադրվեց արևմտյան ճակատը: 1914 թ. ամառը Ռուսաստանը
Կովկասում հարձակողական գործողությունների չէր պատրաստ-
վում:

Կարելի է էլի բերել փաստաթղթեր, որոնք ցույց են տալիս
որ 1914 թ. Կովկասում զերմանա-Յուլիքական բռնի շատ ավելի
ակտիվ էր, ազդեսիվ, քան Ռուսաստանը, և որ Յուլիքները վճռակա-
նորեն ցանկանում էին գրոհել Կովկասի վրա՝ այն զավթելու հա-
մար: Եվ եթե Թյուրքիան պատերազմն սկսելու մյուս օրը անմի-
ջապես չհարձակվեց Ռուսաստանի վրա, այդ ոչ թե այն պատ-
ճառով տեղի ունեցավ, որ էնվեր փաշան խակապես ուղում էր
«ռուսների հետ դաշինքի մեջ մտնել», այլ որովհետև Թյուրքիան
մի կողմից՝ լրիվ պատրաստ չէր իր ծրագրերը կատարելու համար

¹ ՎՍՍՌ՝ Ներք. Գործ. Մինիստր. արխիվային բաժնի ռազմա-պատմ. արխ.
թ. 85, գործ 157, թ. 267—268:

² Նույն տեղում, գործ 155, թ. 96:

պատերազմ մղելուն, մյուս կողմից էլ՝ պատերազմի մասին մտածելիս ներքին վախն ու դողն էին պատում երիտասարդ թյուրք ռազմամոլներին:

Ջեմալ փաշան առաջին իմպերիալիստական պատերազմի հայտարարման սկզբում. Թյուրքիայի շեղոքության մասին իր հուշերի մեջ գրում է.

«Մենք չեզոք հայտարարեցինք մեզ միայն նրա համար, որպեսզի ժամանակ շահենք. մենք սպասում էինք այն մոմենտին, երբ կավարտվեր մեր մոբիլիզացիան և մենք կկարողանայինք մտնել պատերազմի մեջ»:

Այդ էր երիտասարդ թյուրքերի ռեակցիոն-բուրժուական կառավարության ծրագիրը:

Բայց Թյուրքիան ուժ և հնարավորություն ունե՞ր իր այդ ծրագրերը կատարելու համար. — ո՛չ, շունեք: Թյուրքիան լինելով մի հետամնաց երկիր, իր էկոնոմիկայով, ռազմական ուժով անկարող էր կատարել այն նվաճողական պլանները, որի մասին այնպես եռանդով երազում էին էնվեր փաշան, Ջեմալ փաշան և Թալեաթ բեյը:

Այստեղից էլ՝ թյուրք ռազմամոլների ձգտումը դեպի գերմանական ռազմամոլները, դեպի դաշինք վիճակման Գերմանիայի և Ավստրիայի հետ, որպեսզի իմպերիալիստական այդ վիշտովների օգնությամբ, նրանց զենքի ուժն օգտագործելու միջոցով հասնեն իրենց նվաճողական ծրագրերը կատարելուն: Այստեղից էլ այն համագործակցությունը, որ ստեղծվեց գերմանական և Թյուրքական լրտեսական-դիվերսիոն կազմակերպությունների մեջ կովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին:

Գերմանական իմպերիալիզմի օգնության մեջ տեսնելով իր նվաճողական-ավազակային տենչերի իրականացման հնարավորությունը, երիտասարդ թյուրքերի կառավարությունը 1914 թ. պատերազմի առաջին օրերին հրապարակ բերեց իր աշխարհակալական-ցնորամիտ պլանի մի նոր վարիանտը, որը կոչի ձևով տպվել էր և գաղտնի կերպով տարածվել Թյուրքական զորքի մեջ:

^ա Джемаль паша, «Записки 1913—1919 г.г.». Русский перевод, Тифлис, 1923 г., стр. 101—102.

Այդ պլանը վերջանում է հետևյալ սեպտիմիա զառանցանքներով.

«Մուսուլմաններ, բարձրացնենք մեր ձայնը և թուրն աջ
ձեռքում, հրացանը ձախ ձեռքում, ումբերը զրպաններում,
աստծու անունը շուրթերիս, լույսի հավատը սրտներումս հըռ-
շակենք հետևյալ պահանջները.

Հնդկաստանը—Հնդկաստանի մահմեդականների համար,

Յավան—Յավայի մահմեդականների համար,

Ալժիրը—Ալժիրի մահմեդականների համար,

Մարոկկոն—Մարոկկոյի մահմեդականների համար,

Թունիսը—Թունիսի մահմեդականների համար,

Եգիպտոսը—Եգիպտոսի մահմեդականների համար,

Պարսկաստանը—Պարսկաստանի մահմեդականների հա-
մար,

Թուրանը—Թուրանի մահմեդականների համար,

Բուխարան—Բուխարայի մահմեդականների համար,

Կովկասը—Կովկասի մահմեդականների համար,

Օսմանյան կայսրությունը—Օսման մահմեդականների
համար:

Սպանեցեք նրանց, ովքեր մեկ աստծու կողքին թույլ են
տալիս գոյություն սեննան ուրիշ աստվածներ, սպանեցեք
ամենուրեք, որտեղ էլ որ նրանց գտնեք, բռնեցեք նրանց,
կանգնեցրեք նրանց, փակեցեք նրանց բոլոր ճանապարհնե-
րը, վերջապես սպանեցեք նրանց ամեն տեղ, ուր որ գտ-
նեք»¹:

Պանիսլամիստական գազանային շովինիզմով ներծծված
այդ ծրագրի հեղինակները դրանով իսկ կոչ էին անում բարբա-
րոսաբար բնաջինջ անել միլիոնավոր ժողովուրդների, որի հա-
մար էլ նրանք պատերազմի էին պատրաստվում:

Էնվեր—Ջեմալ—Թալեաթի բանդիտներից կազմված կլիկը
ծրագրում էր Չինգիզ-խանի գազանություններին գերազանցել և
դրանով սարձափ առաջ բերել իր բռնակալական ձգտումներին
դիմադրող ժողովուրդների մեջ: Թյուրք բարբարոսների այդ կլիկը
դրանով ուզում էր շանտաժի ենթարկել երկրի ներսի ժողովուրդ-

¹ ՎՍՍՌ ներք. Գործ. Մինիստր. արխիվ. բաժին, Կենտ. պատմ. արխիվ,
թ. 2, գ. 3265, ք. 120:

ներին, նրանց ազատագրական ձգտումները թաղել և հաստատուն դարձնել իր ռեակցիոն դիկտատուրան:

Թյուրքական պետությանը ենթակա ժողովուրդները, նրանց թվում և թյուրք աշխատավորները, հասկանում էին, որ էնվեր—Ջեմալ—Թալեաթի դիկտատուրայի նվաճողական պլանները, նրանց քարոզած զաղանային շովինիզմը, նրանց հաստատած արյունոտ դիկտատուրան իրենց ոչինչ լավ բան չեն կարող տալ: Թյուրք ժողովուրդն այդ ամենի մեջ տեսնում էր միայն արյուն, մահ, չարիք: Պատերազմի հենց սկզբում թյուրքական զորքի մեջ լայնորեն տարածվել էին ժողովրդական ստեղծագործություն հանդիսացող բազմաթիվ անեծքներ, որոնցով թյուրք գյուղացիները անարգում էին իրենց պատերազմի արյունոտ հորձանքի մեջ նետող էնվեր—Թալեաթ—Ջեմալին և երազում հող ստանալու մասին, բեգերի պահանջած հարապին հարկերից ազատագրվելու, ոստիկանների թալանից ու խոշտանգումներից իրկվելու մասին:

Բայց երիտասարդ թյուրքերի արյունարբու կլիկը ինչպես Կովկասում, այնպես էլ Թյուրքիայում ապրող բոլոր աշխատավոր ժողովուրդների թշնամին էր, նա միայն մտածում էր իր ավանտյուրիստական ռազմամոլական պլանների կատարման մասին, ռեակցիայի դիրքերն ամրապնդելու մասին: Այդ կլիկը դեմ էր գնում ինչպես ոչ-մահմեդական, այնպես էլ մահմեդական ժողովուրդների շահերին: Երիտասարդ թյուրքերի կողմ մահմեդականներին դեմադդիկ կերպով, նենգությամբ հավաստիացնում էր, իբր թե «առանց դատակարգային խտրության մահմեդականները պետք է միանան պանթյուրքիզմի դրոշի տակ և կռվեն քրիստոնյաների դեմ», քաղաքն ինքը դաշինքի մեջ էր մտել վիզհեմլյան խմբերիալիզմի ռեակցիոն քրիստոնյաների հետ և կախում ու ոչնչացնում էր այն մահմեդականներին, որոնք չէին ուզում գերմանական լուծը, չէին ուզում արշավանքի գնալ Կովկասի մահմեդականների դեմ: Այդ էր թյուրքական ռեակցիայի իսկական դեմքը: Նույն դեմքով էլ մնացել է այն մինչև մեր օրերը: Դեռ ավելին. թյուրքական ժամանակակից ռեակցիոններները զարձեղ են ավելի մոլի ագրեսորներ, խմբերիալիստական նոր գիշատիչներ ու ֆաշիզմի հավատարիմ գործակիցներ:

Ներկա աշխատության նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես էին գերմանական և թյուրքական զավթիչները ծրագրում ու նախապատրաստում Կովկասի զավթումը, Կովկասի ժողովուրդների գաղութացումը դեռևս առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և ինչպես այդ նպատակի համար աշխատող գերմանա-թյուրքական ռազմա-քաղաքական գործակալները լիակատար ձախողման ենթարկվեցին:

Պատմական-գիտական շատ երկեր կան, որոնց մեջ այս կամ այն կերպ քննարկվել են 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին արևելյան երկրների նկատմամբ տարվող էքսպանսիոնիստական քաղաքականության հարցերը, բացահայտվել են միլհեյմյան Գերմանիայի նվաճողական ծրագրերն ու նրանց իրականացման համար ծավալված պայքարը: Կարելի է հիշատակել Ակադեմիկ Ե. Վ. Տարլիի «Европа в эпоху империализма»¹ նշանավոր աշխատությունը, Պուլետիկայի «Возникновение мировой войны»² ստվարածավալ գիրքը, որոնց մեջ բազմակողմանիորեն քննարկվում են գերմանական, անգլիական, ֆրանսիական, թյուրքական աղբյուրները և դրանց նյութերի հիման վրա գնահատվում Արևելքում առաջին իմպերիալիստական պատերազմի պատճառները, գերմանական կայսրության գործակալների մոլեգին գործունեությունը պատերազմի նախապատրաստության գծով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասին այդ երկու արժեքավոր աշխատությունները, որոնք հրատարակվել էին մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը և որոնք որոշ իմաստով շամփոփում են այդ հարցի մասին եղած դրականությունն ու տեսակետները, չեն քննում գերմանական իմպերիալիզմի և նրա հետ զառնակցած Թյուրքիայի կողմից Կովկասը զավթելու ուղղությամբ գործող կազմակերպությունների գործունեությունն ու նրանց ծրագրերը, չեն լուսաբանում գերմանական կայսրության գլխավոր շտաբի գործակալ կոմս Շուլենբուրգ ֆոն Բերգի ու նրա

¹ Государственное издательство, Москва, 1928 г.

² ОГИЗ, Москва, 1935 г.

Թյուրք կոլեգաների լրտեսական-գիվերսիոն աշխատանքը Կովկասում:

Շուկներուգի ծավալուն, բազմակողմանի գործունեությունն անտեսված է նաև Ա. Սեյդամիրովի և Ն. Շլյապնիկովի «Австро-германская разведка в царской России» գրքում, որը հատկապես քննարկում և լուսաբանում է գերմանական և ավստրիական գործակալների լրտեսական-գիվերսիոն կազմակերպությունների գործունեությունը ցարական Ռուսաստանում՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Այդ հարցը չի լուսաբանվել նաև այն սակավաթիվ աշխատությունների մեջ, որոնք հրապարակ են եկել երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այսպես, օրինակ, 1942 թ. լույս տեսավ Գ. Կոզլովի «Разбойничий германский империализм» աշխատությունը², որի մեջ տրված են գերմանական իմպերիալիզմի ավազակային գաղութային ծրագրերը Ռուսաստանի նկատմամբ, սակայն Կովկասի մասին եղած փաստերը չեն մեկնաբանվում:

1944 թ. կենտրոնական մամուլում և ապա առանձին հրատարակությամբ լույս տեսավ պրոֆ. Նրուսալիմսկու «Дранг нах остен» գրքույկը³, որը համառոտ կերպով շարադրում և լուսաբանում է գերմանական իմպերիալիզմի պլանները Արևելքում «կենսական տարածությունների նվաճելու մասին»: Հեղինակը համառոտակի հիշատակում է Կովկասի մասին գերմանական դավթիչների ունեցած վաղեմի ախորժակների մասին: Սակայն գրքույկում չի խոսվում այն մասին, թե գերմանական գլխավոր շտաբի ներկայացուցիչներն ինչպիսի՝ ջանքեր են գործադրել Հոհենցոլերնների և Էրուպների ցանկությունները կատարելու, Կովկասը նրանց գաղութը դարձնելու համար:

1946 թ. լույս տեսավ այդ թեմային վերաբերող մի նոր աշխատություն՝ Զ. Էդդերտի «Захватнические планы Германии в годы первой мировой войны» հոդվածը⁴:

1 Воениздат, Москва, 1938 г.

2 «Под знаменем марксизма», № 8—9, 1942 г.

3 Ерусалимский, «Дранг нах остен», Тбилиси, 1944 г.

4 Вопросы истории, № 11—12, 1946 г. стр. 49—71.

Այդ հոգվածում հեղինակը գերմանական պատերազմի «աւա-
վածները»—Լյուզենդորֆի, Տիրպիցի սեփական վիպյությունների
և պանգերմանական միության նշանավոր մեծորանդումի և այլ
փաստաթղթերի տեսությունը տալով, բացահայտում է գերմանա-
կան իմպերիալիզմի ընդարձակ նվաճողական պլանները, նրանց
կիրառման նախապատրաստումը տարբեր երկրներում: Դժբախ-
տաբար այստեղ ևս չենք գտնում որևէ հիշատակություն Կովկա-
սում գերմանական կայսրության գերմակալների տենդագին ռազ-
մա-քաղաքական գործունեության մասին, որով նախապատրաստ-
վում էր պանգերմանական միության առաջ քաշած ծրագրերի
կենսագործումը Կովկասում և Մերձավոր Արևելքում:

Վերջերս ՕԳԻՁ-ի հրատարակությամբ լույս տեսավ Վ. Ի. Նո-
տովիչի «Захватническая политика германского империализма
на Востоке в 1914—1918 г. г.»¹ աշխատությունը, որը օտար լե-
զուներով գրված աղբյուրների և ղանազան նյութերի խորը հետա-
զոտման արդյունք է: Այդ աշխատության մեջ հարուստ նյութե-
րի և բազմաթիվ փաստերի հմուտ օգտագործումով ցույց են
տրվել գերմանական իմպերիալիզմի աշխարհակալական տենչե-
րը ղեռն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և
պատերազմի տարիներին, ինչպես և Գերմանիայի ռազմական
դոկտրինայի ղեֆեկտները, այդ դոկտրինայի անկարողությունը,
ռեակցիոն էությունը, նրա սնանկությունը:

Բայց Նոտովիչի մոտ նույնպես չեն հառազոտված Կովկասի
նկատմամբ գերմանական իմպերիալիզմի, ինչպես և առաջին
համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի դաշնակից-վասալ
Թյուրքիայի ունեցած նվաճողական ծրագրերն ու դրանց կենսա-
գործման համար ստեղծված լրտեսական կազմակերպությունե-
րի ծավալուն գործունեությունը: Կովկասյան փոխարքայության
դիվանագիտական դրագրությունները, գերմանական և Թյուրքա-
կան պաշտոնական փաստաթղթերը չեն դարձել հեղինակի ուսում-
նասիրության առարկան:

1946 թվականին հրատարակվել է ֆեներալ-լեյտենանտ Ն.
Գ. Կորստնի «Первая мировая война на кавказском фронте»²
օպերատիվ ստրատեգիական տկնարիկը: Վաստակավոր գիտնակա-

¹ ОГИЗ, Госполитиздат, М., 1947 г.

² Воениздат, МВФ, СССР, Москва, 1946 г.

նը և զորավարը Կովկասյան ռազմաճակատի մասին իր արժեքա-
վոր աշխատությունների ցանկը հարստացրել է մի նոր գրքով,
որը գրվել է արխիվային հարուստ նյութերի ուսումնասիրության
հիման վրա: Հեղինակը նպատակ ունենալով տալ մի ընդհանուր
ակնարկ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Կով-
կասյան ճակատի զործադրությունների մասին, ընդհանուր գծերով
խոսում է նաև Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Թյուրքիայի, ինչ-
պես և Անտանտի—Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ցարական Ռուսաս-
տանի ծրագրերի մասին Մերձավոր Արևելքում: Սակայն Ն. Գ.
Կորսունը իր առջև խնդիր չի դնում հետազոտել և լուսաբանել
Կովկասում գերմանական և թյուրքական ծրագրերը կատարելու
համար պատերազմի նախօրյակին լրտեսական-ղիվերսիոն կազ-
մակերպությունների ծավալած աշխատանքը, որը այդ պետու-
թյունների մղած պատերազմի նախապատրաստական կարևոր մի-
ջոցն էր հանդիսանում:

1945 թ. կեսերին մեզ հաջողվեց ուսումնասիրել Թբիլիսիում
գտնվող արխիվների մի շարք ֆոնդերի փաստաթղթերը, մասնա-
վորապես Կովկասյան փոխարքայի, Կովկասյան հատուկ ժան-
դարմական կորպուսի, զիվանագիտական կորպուսի արխիվները,
Կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի փաստաթղթերը, վրա-
ցական ՍՍՌ Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի Կենտրոնական արխիվի
մի շարք ֆոնդերը (ժամանակավոր կառավարության Անդրկով-
կասյան հատուկ կոմիտեի, Կովկասում լրտեսական կազմակեր-
պության գծով ստեղծված արտակարգ քննչական հանձնաժողովի
դորձերը), Գերմանիայի, Թյուրքիայի և Ավստրիայի Թիֆլիսի
հյուպատոսություններում 1914 թ. օգոստոսին հայտարարված ու
բռնագրավված գործակալական-հետախուզական փաստաթղթերի
թարգմանական պատճենները, ինչպես նաև ԻՄ Էլ-ի վրացական
ֆիլիալի արխիվում պահվող մի շարք կարևոր փաստաթղթեր,
թերթեր ու այլ նյութեր:

Այդ փաստաթղթերը լուսարանում են Անդրկովկասի և Հյու-
սիսային Կովկասի նկատմամբ գերմանական և թյուրքական պե-
տությունների զավթողական քաղաքականության կարևոր հարցե-
րը, ցույց են տալիս, թե ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում գեր-
մանական ու թյուրքական ագրեսորները Կովկասում, ինչպես և
քաղաքականում են գերմանական ու թյուրքական իշխանություննե-

քի, դիվանագիտական ներկայացուցիչների և զինվորական շտաբ-
ների ստեղծած լրտեսական, դիվերսիոն կազմակերպությունների
գործունեությունը Հայաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում
առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատե-
րազմի տարիներին:

Դեռևս այն ժամանակ, 1945 թ. երկրորդ կեսին էլ զրվել են
սույն աշխատության առաջին—վեցերորդ դուխները:

Արխիվային այդ փաստաթղթերի, կամ նրանց պարունակած
տեղեկությունների հրապարակումը, մեր կարծիքով, այժմ առանձ-
նապես ակտուալ է, քանի որ նրանք մերկացնում են գերմանական
ու թյուրքական զավթիչների նենգ, դիվային գործերը Կովկասի
ժողովուրդների դեմ և բարձրացնում են մեր զգաստությունը: Բա-
ցի այդ, մեր օրերում, երբ ուշագիտ կերպով հետևում ենք, թե
ի՞նչ է կատարվում ժամանակակից Թյուրքիայում, ուսումնասի-
րում ենք նախ անգլիական, սուպ ամերիկյան զինվորական ու
այլ միսիանների գործունեությունը Անատոլիական թերակղզում,
Սև ծովի հարավային ափերին, Ղարս—Էրզրում—Բիթլիս—Մուշ—
Վան—գծում, թվում է թե շատ և շատ բաներ կրկնվում են: Ամե-
րիկյան բանակի գեներալ-մայոր Օլիվերի Էքսպեդիցիայի մասին
կարդալով՝ հիշում ենք գերմանական գեներալ Լիման Ֆոն-Սանդեր-
սին, Սև ծովի ափերին ամերիկյան կոնտր-ադմիրալ Հերմանի դե-
գերումները դիտելով՝ վերհիշում ենք գերմանական ադմիրալ Սու-
շոնին և կոնտր-ադմիրալ Լորյեին, Թյուրքիայում ամերիկյան զը-
խավոր զենսպան Վիլսոնի գործողությունները մեզ հիշեցնում են
Վիլհելմ երկրորդի սիրելի Վադենհեյմին ու Շուլենբուրգին և Հիտ-
լերի զինակից Ֆոն-Պապենին:

Կատարվել են դերակատարների փոփոխություններ: Համաշ-
խարհային տիրապետության ձգտելու ուղղությամբ գերմանական
իմպերիալիզմի, գերմանական ֆաշիզմի ծրագրերը ջախջախվել և
թաղվել են խորը գերեզմանի մեջ: Այժմ նրանց փոխարեն հանդես
են եկել Տրումեն—Մարշալի էքսպանսիոնիստական պլանները,
ամերիկյան ռասայական, ռեակցիոն շովինիզմը, ամերիկյան իմ-
պերիալիզմի աշխարհակալական հավակնությունները:

Թյուրքիայի համար կարձես թե միևնույն է: Միայն թե լինեն
տերեր, որոնք խոստանան բաղդրացնել մեջլիսում նստած փաշա-
ների բլմբը: Նրեկ չէ, նախորդ օրը Վիլհելմը, Վադենհեյմն ու

Եւելենբուրգ ֆոն-Բերգն էին, երեկ Հիտլերը և ֆոն-Պապենը, իսկ
այսօր՝ Մարշալը—Տրումենը և Վիլսոնը:

Ամերիկյան իմպերիալիզմի դորժակալները հեղեղելով Թյուր-
քիան, աշխատում են այն օգտագործել որպէս պլացդարմ Սո-
վետական Միության և նոր դեմոկրատիայի երկրների դեմ ավան-
տյուրիստական ոտնձգություններ կատարելու նպատակով: Թյուր-
քական ռեակցիոն մամուլը մրցում է խերստի օրգանների հետ
հակասովետական պրոպագանդի գործում: Ինչպէս երիտասարդ
թյուրքերն էին իրենց երկիրը ծախել վիլհելմյան իմպերիալիզմին,
այժմ էլ Թյուրքիայի կառավարող ռեակցիոն կիւլը 100 միլիոն
դոլլարով վաճառել է ամերիկյան իմպերիալիզմին Թյուրքիայի
անկախությունը և սովերենությունը:

Այս աշխատությունը մի Լքսիուրսիա կլինի դեպի ոչ հեռա-
վոր անցյալը, դեպի արխիվների ընդերքը, որտեղ մեզ շատ բան
կպատմեն փաստաթղթերը: Հրատարակում ենք նրա առաջին մա-
սը, որը լուսաբանում է դերմանա-թյուրքական գործակալների
լրտեսական-դիմկերսիոն գործունեությունը առաջին համաշխարհա-
յին պատերազմի նախօրյակին:

Հետագայում ենթադրվում է հրատարակել նաև երկրորդ մա-
սը, որը նվիրված է լինելու նույն թեմային 1914—1920 թ. թ. ժա-
մանակաշրջանի վերաբերյալ:

1948 թ. հունվար.

ԿՈՎԿԱՍՔԻ ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՅՈՒՐ-ՔԱԿԱՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏՆԵՐԻ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՊԼԱՆՆԵՐՈՒՄ

1

Կովկասի զավթումն ու դադուքացումը գերմանական և թյուրքական զավթիչների արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է եղել վերջին ավելի քան կեսդարյան պատմության ընթացքում: Գերմանական ռազմամարտների «դրանդ նախօտեն» լողուններ նկատի ունենալով նաև Կովկասը և մերձսևծովյան մյուս երկրները դարձնել գերմանական դադուք, որովհետև առանց այդ երկրների տիրապետման անհնարին էր համաշխարհային տիրապետություն, որին տենդորեն ձգտում էր Գերմանիան:

Համաշխարհային խմուքիալիստական պատերազմից շատ առաջ պատերազմի գերմանական տեսաբան Ֆալիա Շուպպան հրապարակեց իր նշանավոր «Ուկրաինան Գերմանիայի համար կամուրջ է դեպի արևելք» վերնագրով գիրքը, որի մեջ շարադրված են գերմանական կառավարության դադուքային ծրագրերը և համաշխարհային տիրապետություն ստեղծելու ստրատեգիան:

«Ուկրաինան և Կովկասը հանդիսանում են այն կամուրջը, որի վրա հանդիպում են Արևմուտքի և Արևելքի կուլտուրաները: Գերմանիայի համար, որը նպատակ է դրել ստեղծել միասնական պետություն Հելհոլանդից մինչև Բադդադ, Ուկրաինան կծառայի որպես անմիջական ցամաքային ճանապարհ դեպի Պարսկական ծոցը: Ճանապարհը Բեռլինից

գեպի Օդեսա մոտ է, քան Բեռլինից գեպի Կոստանդնուպոլիս, իսկ Վարշավայի—Կիևի—Ռոստովի—Թիֆլիսի և Թավրիզի վրայով երկաթուղին տանում է Հնդկաստան»¹:

Պատերազմի գերմանական մի ուրիշ տեսաբան, ծովակալ Լոբկյը գերմանա-թյուրքական ռազմա-ծովային ուժերի գործողությունների մասին պրած իր ընդարձակ աշխատության մեջ տարբեր ձևերով ու վարիանտներով կրկնում է այն հիմնական գրույթը, որի համաձայն, գերմանական քաղաքականության նպատակն էր մերձսևծովյան երկրները դարձնել գերմանական գաղութ և «Սև ծովը դարձնել գերմանական լիճ»²:

Գերմանական կառավարության պաշտոնական ներկայացուցիչ Ֆոն Լյուպիուսը վրացական կարվածքաւոր նացիոնալիստների հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ հայտարարել է, թե «Գերմանիայի հաղթանակից հետո Վրաստանը կլինի անկախ կառավարություն, որի գլխին կդրվի Վիլհելմ կայսեր չորրորդ որդին»³: Այդ միտքը բացահայտված է նաև գերմանական ոչ անհայտ սոցիալ-դեմոկրատ Դավիդի մի ելույթի մեջ, որտեղ նա՝ խոսելով Վիլհելմ 2-րդի արտաքին քաղաքականության մասին, 1918 թ. հայտարարել է. «...ԶԷ՞ որ ցանկանում են Վրաստանը բախտավորեցնել գերմանական թագաժառանգով»⁴:

Կովկասը և Մերձավոր Արևելքը գրավելու և գերմանական գաղութ դարձնելու քաղաքականությունը հատուկ եռանդով մշակում և պրոպագանդա էր անում կայսերական կառավարության Արտաքին գործերի մինիստրության արևելյան բաժինը, որի գեկավարն էր մոլի իմպերիալիստ դոկտոր Ռորբախը: Վերջինիս պաշտոնական ելույթների մեջ Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ հարցերը քննարկելիս միշտ կենտրոնական տեղում էր դրվում Կովկասը, Թյուրքահայաստանը և Իրանը Գերմանիայի ադդեցության տակ առնելու խնդիրը: Գերմանական արտաքին քաղա-

1 Ցիտաոր բերվում է ՍՍՌՄ Պետարխիվի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուից — «Разгром русскими войсками Пруссии», 1943 г., № 4, Москва:

2 Г. Лорей, «Операции германо-турецких морских сил 1914—1918 гг.». Воениздат НКО. 1934 г. Москва.

3 ՎՍՍՌ ՆԺԳԿ-ին կից Պետարխիվ, ֆոնդ 2, գործ 4342, թերթ 1—3:

4 «Борьба», № 117, 1918 г., Тифлис.

քականությունը մեծ ջանքեր էր դրած դնում այդ երկրամասերում Գերմանիայի համար հենարան ստեղծելու, Ռուսաստանի դեմ պայքարելու և գերմանական քաղաքականությունը անցկացնելու համար: Ռորբախը մշակել էր գերմանական պետության մի ազդեցիվ պլան «Հայաստանը մեկ հարվածով Ռուսաստանից անջատելու» և այն գերմանական գաղութ դարձնելու մասին: Ռորբախը նշում էր, որ «Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով... հանդիսանում է այն դիրքի բանալին, որը տիրապետում է Անատոլիայի վրա»: Կովկասը, Թյուրքահայաստանը և իրանական Ադրբեջանը հանդիսանում են «պլացդարմ Փոքր Ասիայի նկատմամբ»: Մերձավոր Արևելքը, Իրանը և Հնդկաստանը գրավելն անհնարին էր առանց այդ պլացդարմը ունենալու իր տրամադրության տակ: Այստեղից էլ հետևում էր գերմանական իմպերիալիզմի տենդանքին նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում:

Այսպիսով՝ գերմանական իմպերիալիզմի քաղաքականությունը Կովկասում հետապնդում էր երկու նպատակ. նախ՝ գրավել այդ հարուստ երկրամասը և շահագործել նրա հարստությունները, գաղութային ռեժիմ հաստատել տեղացի ժողովուրդների վրա, երկրորդ՝ Կովկասը դարձնել պլացդարմ, որտեղից նվաճողական արշավանքներ կատարել դեպի հյուսիս՝ Ռուսաստանի դեմ և դեպի հարավ ու արևելք՝ դեպի Հնդկաստան:

Կովկասի գաղութացման պլանն իրագործելու հետ սերտորեն կապված էր Թյուրքիայի օգտագործման հարցը գերմանական իմպերիալիզմի կողմից: Գերմանական իմպերիալիզմը Թյուրքական կառավարողներից խնամքով թաքցնում էր Թյուրքիայի գրավման և գաղութացման իր մտադրությունները և աշխատում էր Թյուրքական տերիտորիան, բանակը, աղդային առանձնահատկություններն օգտագործել Գերմանիայի շահերի օգտին: Դեռևս համաշխարհային պատերազմից շատ առաջ գերմանական պետական գործիչ և հրապարակախոս Ռոշեր Ռոդերերտունը գրում էր, թե՝

1 «Кавказское слово», 1916 г. 15 апреля, Тифлис.

2 Նույն տեղում:

«Սա հույս ունեւմ տալեւ այնքան, որ տեսնեմ Թյուրքիան Գերմանիայի ձեռքում, իսկ գերմանական զինվորներին Բոսֆորի ափերին զրոսնելիս»¹:

Դեռևս 1913 թ. «Պրավդա» թերթը, բերելով գերմանական տնտեսագետի այդ խոսքերը, գրում է, որ «Գերմանական կապիտալը վաղուց է երազում Փոքր Ասիայի, այդ նշանակում է և Հայաստանի մասին»²: Գերմանական էկոնոմիստ Ռոշերը պնդում էր, թե Թյուրքիան Գերմանիայի համար անհրաժեշտ է որպես գերմանական գաղթականներ բնակեցնելու վայր³:

Գերմանացի դոկտոր Շպրինգերը գրեց հատուկ դիրք Մերձավոր Արևելքի և ուրիշ երկրների մասին: Նա իր գրքում գերմանացի ընթերցողների առաջ նկարագրում է՝ «Գերմանիայի ապագա գաղութները»: Շպրինգերը երազում էր այն ժամանակվա մասին, երբ «...Գերմանական մի քանի հարյուր հազար զինված գաղութաբարներ» կմշակեին այդ հողերը, որից հետո «Առաջավոր Ասիայի բախտը կընկներ գերմանական կայսեր ձեռքը»⁴:

Այդ երկրամասերում գերմանացի առևտրականը և արդյունաբերողը, — շարունակում է նույն գրքի հեղինակը, — իրենց համար կգտնեն շատ եկամտաբեր գործունեության շրջան. կապիտալիստի համար կբացվեն լայն հնարավորություններ գերմանական փողը շրջանառության մեջ դնելու և մեծ շահույթ ստանալու, իսկ ազգի քիչ հարստություն ունեցող մասը կարող է փոխադրվել այդ հողերի վրա բնակվելու և դառնալու հարուստ տնտեսատեր⁵:

Այդ ծրագրերն իրականացնելիս գերմանական շահերն ուղղակի ընդհարվում էին ուրիշ պետությունների շահերի հետ, որոնք արդեն այս կամ այն չափով թափանցել էին Թյուրքիա-Գերմանիան ձգտում էր դուրս մղել Առաջավոր Ասիայից ուրիշ պետություններին և ինքը դառնալ մոնոպոլ: Այդ միտքն է արտահայտում գերմանական կառավարական «Դոյչե Ցայտունգ» պաշտոնաթերթը 1902 թվին.

¹ ՎՍՍՌ Ռեզոլուցի. Թանգ. արխ., ֆ. 63, գ. 6374, Թ. 81:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Ежегодник газеты Речь» на 1915 г., Петроград, стр. 125.

⁵ Նույն տեղում:

«Երբ գերմանացիները կտիրեն ծովափերը... Մենք հնարավորություն կստանանք սահմանել այնպիսի տարիք, որը վերջ կլնի ուղեգրմանական ամեն մի անտրի: Մենք բոլոր երկաթուղիները կմիավորենք մեկ դերմանական մեծ տրեստի մեջ «Դոլլե բանկ»-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ: Երկաթուղիները կփոխադրեն միայն գերմանական ապրանքներ, և այսպիսով Թյուրքիան կդարձնեն գերմանական գաղառմ»¹:

Գերմանիայի արտաքին քաղաքականությունը Արևելքում առանձնապես մեծ ակտիվությամբ ծավալվեց, երբ Վիլհելմ 2-րդը այցելեց Արևելք: 1898 թվին Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ կայսրն այցելեց թյուրքական սուլթան Աբդուլ-Համիդ 2-րդին և անձնական կոնտակտ ստեղծեց նրա հետ: Վիլհելմն իր հրապարակային ճառերի մեջ հայտարարեց, որ ինքը «բոլոր մուսուլմանների սրտագին բարեկամն ու հովանավորողն է»: Կայսրը Սուլթանին հայտնեց իր պատրաստակամությունը՝ օգնել մուսուլմաններին միավորվելու և Ռուսաստանի դեմ կռվելու գործում:

Աբդուլ-Համիդը հայտնի էր իր բռնակալությամբ և դաժանություններով: Նա շտապում էր օգնություն ստանալ գերմանական բռնակալ միապետից իր արյունոտ, ոճրագործ ծրագրերը իրագործելու համար: Եթե հերթին քաղաքականության մեջ Սուլթանը վարում էր հպատակ ժողովուրդների դաժան շահագործման, նվաստացման և բնաջնջման քաղաքականություն, ապա արտաքին քաղաքականության մեջ երազում էր միավորել բոլոր մուսուլմանական ժողովուրդներին, «վերականգնել Չինգիս-խանի միապետությունը, վերամիավորել Ուրալ-Ալթայան տոհմի իշխանությունը, վերածնել նոր Թուրան»-ի դինաստիան Աբդուլ-Համիդի գերիշխանության ներքո: Նվաճողական այդ ընդարձակ պլանը կատարելու գործում որոշ իմաստով շահերի ընդհանրություն էր ստեղծվում Թյուրքիայի և Գերմանիայի կառավարող բռնակալների միջև, այդ հողի վրա էլ առաջ էր գալիս նրանց փոխադարձ համակրանքն ու բարեկամությունը: Աբդուլ-

¹ «Ежегодник» газеты «Речь» на 1915 г. Петроград, стр. 126—127.

Համիդն իր երկրի տերիտորիան, հարստությունները, ծովերը ազատորեն տրամադրեց ղերմանական իմպերիալիստներին՝ նրանց ստրատեգիական պլաններն իրագործելու համար:

Գերմանիան Մերձավոր Արևելքում և Հնդկաստանում նոր տերիտորիաներ նվաճելու նպատակով սկսեց կառուցել Բաղդադ տանող երկաթուղին: Այդ երկաթուղին հետապնդում էր ռազմական-ստրատեգիական նպատակներ և կառուցվում էր գերմանական ղլխավոր շտաբի պլաններով: 1903 թվին արդեն գործում էր Գերմանական բանկի «Անատոլիական երկաթուղու ընկերությունը»:

Յարի կովկասյան փոխարքայի գրասենյակի հատուկ բաժնի և կովկասյան բանակի շտաբի հետախուզական բաժնի արխիվներում եղած փաստաթղթերը ցույց են տալիս այն լարված դիվանագիտական պայքարը, որ մղվել է ցարական Ռուսաստանի կողմից, երկաթուղու կառուցման առաջին նախագծի դեմ:

Գերմանական ռազմական ինժեներներին մշակած առաջին նախագծի համաձայն, երկաթուղին պետք է անցներ Փոքր Ասիայի հյուսիսային մասերով և Հարավային Հայաստանը բաժանելով երկու մասի, անցներ նրա կենտրոնով— Կոստանդնուպոլիս, Անկարա, Սիվաս, Էրզրում, Վան, Մուսուլ, Բաղդադ: Այդ նախագիծը տազնապ առաջ բերեց ռուսական կառավարող շրջաններում, և ցարական դիվանագիտությունը վճռականորեն դիմադրեց նրա իրականացմանը: Գերմանական ղլխավոր շտաբի նախատեսած պլանը երկաթուղին Հայաստանի տերիտորիայով անցկացնելու մասին՝ ձախողվեց:

Գերմանիային թույլ չտրվեց երկաթուղի կառուցել Հայաստանի հարավային միլիտեթներում, Կովկասի սահմանի մոտ: Սակայն Գերմանիան չհրաժարվեց երկաթուղու կառուցման իր ծրագրից, փոխեց այդ նախագիծը և մշակեց երկրորդը, ըստ որի երկաթուղին անցնում էր Թյուրքիայի հարավային սահմաններով՝ Կոստանդնուպոլիս—Ադանա—Հալեպ—Մուսուլ—Բաղդադ: Այդ կարևոր փաստը սովորաբար անտեսված է Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ գրականության մեջ: Սակայն այն վկայում է, որ գերմանական իմպերիալիստները նախատեսում էին դեպի

¹ Կովկասյան օկրուգի շտաբի ռազմա-պատմ. արխ., ֆ. 85, դ. 120, Բ. Բ. 6—12,

Պարսկական ծոցը գնալ Կովկասի հարավային սահմաններով, Այաշկերտի հովտով: Երկաթուղու այդ նախագծի իրականացումը նշանակում էր մի վճռական, ազդեցիվ քայլ կատարել Կովկասի գրավումը նախապատրաստելու ուղղությամբ:

Հրաժարվելով երկաթուղու առաջին նախագծից, գերմանացիներն այլ միջոցներով էին նախապատրաստվում կատարելու գերմանական գլխավոր շտաբի առաջադրանքը: Պատերազմի նախօրյակին երկաթուղու հիմնական մագիստրալից դեպի երկրի հարավային շրջանները՝ Միջերկրական ծովափը, և դեպի հյուսիս՝ դեպի Կովկաս սկսեցին ճյուղեր կառուցել: Այդ ճյուղերն իրենց երկարությամբ կազմում էին գերմանական կոնցեսիայի 2500 կիլոմետր երկարություն ունեցող գծի կեսից քիչ պակասը: Կովկասյան բանակի շտաբի կազմած ղեկուցագրերից մեկը մանրամասն հաղորդում է այդ մասին:

«Երկաթուղու գլխավոր ճյուղը շարունակվում է դեպի Բաղդադ, մյուս ճյուղը՝ դեպի Սիրիա, երրորդ ճյուղը՝ դեպի Դիարբեքիր, Մուշ, Բիթլիս: Հայաստանի տերիտորիայով անցնող այդ ճյուղը ուղղակի սպառնում է կովկասյան բանակի Ղարս—Երզրում—Երզինջան ուղղության ձախ թևին»¹ — գրված է այդ ղեկուցագրում:

Չնայած ուսական դիվանագիտության համառ պայքարին, Գերմանիան մինչև պատերազմը հաստատուն կերպով շարունակում էր երկաթուղու կառուցումը, գծերը ձգելով դեպի Կովկաս և Պարսկաստան:

2

Գերմանական իմպերիալիզմի նվաճողական քաղաքականությունը կարող էր կիրառվել միայն զինված բռնի ուժի գործադրման միջոցով: Գերմանական գլխավոր շտաբը կայսր Վիլհելմ 2-րդի գլխավորությամբ մշակեց Կովկասը զավթելու ստրատեգիական պլանները և դրանք կենսագործելու միջոցները: Կայսե-

¹ Կովկասյան օկրուգի ռազմա-պատմական արխիվ, ֆ. 85, դ. 131, թ. 8, 19—20:

րական նվաճողական պլանները գլխավոր շտաբը իրականաց-
նում էր երկու ուժի միջոցով: Առաջինը՝ զինված, վարժված և
կռվի համար պատրաստված բանակներն էին, իսկ երկրորդը՝
նրանց ծառայող, նրանց օժանդակող լրտեսական-զինվորսիոն
կազմակերպությունները: Այդ երկու ուժերը հանդես էին գալիս
որպես գերմանական գլխավոր շտաբի երկու ձեռքերը: Գերմանա-
կան գործակալությունն աշխատում էր պայմաններ նախապատ-
րաստել կայսերական բանակների համար, որ նրանք կատարեին
«նվաճելու և գաղութացնելու» իրենց պլանները:

Կովկասի վրա անմիջական հարձակում գործելու համար
գերմանական գլխավոր շտաբը պատրաստում էր Բյուրքական
բանակը: Երկար տարիների ընթացքում գերմանական շտաբն աշ-
խատում էր Բյուրքիայում ստեղծել այնպիսի բանակ, որը հա-
մապատասխաներ Գերմանիայի ռազմական դոկտրինային և
հավատարիմ լիներ կայսրության շահերին: Բյուրքական բանակի
առաջին գերմանական տեսուչը եղել է հայտնի ֆելդ-մարշալ Գե-
մուտ Ֆոն-Մուտկեն: Դեռևս 1830-ական թվականներին երկտասարդ
Մուտկեն Կոստանդնուպոլիս եկավ և աշխատում էր Բյուրքական
բանակը դարձնել պրուսական տիպի, որ նա ետ մղի ռուսական
զորքերին և գրավի Կովկասը, Ղրիմը: Բյուրքական բանակի գեր-
մանական երկրորդ տեսուչը եղավ Ֆոն դեր Գուլցը, որը Բիս-
մարկի ժամանակներից մինչև Բալկանյան պատերազմների նա-
խօրյակը ջանքեր էր գործ դնում աստիճանաբար Բյուրքական բա-
նակը ենթարկելու գերմանական գլխավոր շտաբին և դարձնելու
նրա կամակատարը: Բալկանյան պատերազմների ժամանակ
Բյուրքական բանակի կրած ծանր պարտությունները ցույց
տվին, որ Ֆոն դեր Գուլցի պատրաստած բանակը անպետք է և
ի վիճակի չէ կատարելու իր առջև դրված խնդիրները: Հեղինա-
կությունը խախտված Ֆոն դեր Գուլցը ետ կանչվեց Բյուրքիայից:

Այդ ժամանակ Բյուրքիայում գերմանական քաղաքականու-
թյան ջատագովի և ակտիվ անցկացնողի դերում հանդես եկավ
Էնվեր փաշան: Բեռլինի ռազմական ակադեմիայում կրթվելու
ստանալով, Էնվերը համակվել էր պրուսական տրադիցիաներով
ու ոգով: Նա մասնակցեց 1908 թ. հեղաշրջմանը և Աբդուլ-Համի-
դի գահընկեցությանը: 1913 թվի հունվարին Էնվերը Բյուրքիա-
յում մեծ ազդեցություն ունեցող գերմանական դիվանագետների
աջակցությամբ կատարեց ռազմական հեղաշրջում, և երկրի կա-

նավարումը նորից անցավ երիտասարդ թյուրքերի երեք լիզերնի-
րից կազմված «եռիշխանություն» ձեռքը:

Այդ «եռիշխանություն» մեջ մտնում էին.

Առաջինը՝ էնվեր փաշան՝ գերմանական գլխավոր շտաբի
հավատարիմ գործակատարը, երիտասարդ գեներալ, փառասեր,
ազգայնական, անսահմանորեն իշխանություն սիրող մի ավանտյու-
րիստ: Նա նշանակվեց ռազմական մինիստր և թյուրքական բանակի
գլխավոր շտաբի պետ: Թյուրքական հրապարակախոս և պոետ
Սուլեյման Նազիֆը իր գրվածքներից մեկում էնվերին անվանում է
«Նապոլեոնիկ»։ Էնվերի ջանքերը ուղղված էին այն բանին, որ
շուտով հրավիրվի գերմանական մի նոր ռազմական միաիւժ
թյուրքական բանակի պատրաստման: և ղինման գործը կազմա-
կերպելու համար: Էնվերը անձնական ամենամոտիկ և բարեկա-
մական կապեր ուներ Կոստանդնուպոլսի գերմանական գլխա-
վոր զեսպան Կոմս Ֆոն-Վադենհեյմի հետ և ոչ մի քայլ չէր անում
առանց նրա խորհուրդը հարցնելու: Էնվերն իր կարիերան սպա-
հովելու համար նոր սուլթանին հարկադրեց օսմանյան ղինաս-
տիայի թագաժառանգուհուն ամուսնացնել իր հետ: Դրանով իսկ
էնվերը փաստորեն դարձավ Թյուրքիայի ղիկապաւորը: Սուլթանի
իշխանությունը այն աստիճանի անուժ էր դարձել, որ 72-ամյա
ծերունի սուլթան Մեհմեդ 5-րդը տարերայնորեն զնում էր զեպ-
երի հտեից և ստորագրում էր այն, ինչ նրան մատուցում էր
«եռիշխանությունը»: Սուլթանը միայն թերթերից էր իմացել, որ
էնվերը նշանակվել է ռազմական մինիստր և զարմանքով բացա-
զանչել էր. «Այդպես երիտասարդ և տրդեն փաշա»:

«Եռիշխանություն» երկրորդ անգամը Թալեաթ բեյն էր՝
Թյուրքիայի ներքին գործերի մինիստրն ու երիտասարդ թյուրք-
րի պարտիայի կենտրոնական կոմիտեի նախագահը: Թալեաթը
մոլի ազգայնական էր, պանթյուրքիստական ռեակցիոն ռեժիմի
կիրառողը և էնվերի մոտիկ գործակիցը:

«Եռիշխանություն» երրորդ անգամը՝ Զեմալ փաշան Թյուր-
քիայի ծովային մինիստրը և Ստամբուլի նահանգապետն էր, մո-
լի պանիսլամիստ և օտոմանիզմի թեորետիկ: Զեմալը նույնպես
իր իդեաները կարող էր գործի վերածել միայն ղինված ուժի մի-
ջոցով, ուստի գործակցում էր էնվերի հետ:

1913 թվականի սկզբներին Կոստանդնուպոլսում ստեղծվեց գերմանա-թյուրքական կոմիտե գերմանական գլխավոր դեսպան Վադենհեյմի և էնվեր վաշայի գլխավորությամբ: Թյուրքիայի արտաքին և ներքին քաղաքականության բոլոր հարցերը փաստորեն որոշում էր այդ կոմիտեն: «Նոխշիանությունը» իրականում կատարում էր գերմանա-թյուրքական կոմիտեի թեկադրանքները: Եկել էր գերմանական ղինվորական նոր միսիա հրավիրելու ժամանակը: Էնվերն ու Վադենհեյմը արագացրին այդ գործը: 1913 թ. հունիսի 15-ին Վադենհեյմը Կոստանդնուպոլսից Բեռլին Արտաքին գործերի մինիստրություն ուղարկեց հետևյալ ծածկագիր հեռագիրը.

«Ելեկելով այն համոզմունքից, որ Գերմանիայի քաղաքականությունը անկեղծորեն ի լրջորեն ձգտում է ամրացնել ասիական Թյուրքիան, մեծ վեզիրը խնդրում էր ինձ՝ հաղորդել նորին մեծություն կայսրին, որ ուղարկվեն գերմանական զենեակներ, որպես թյուրքական բանակի զեկավարներ»:

Գերմանական գլխավոր շտաբը ջոկեց և Թյուրքիա ուղարկեց ռազմական միսիա, որի մեջ մտնում էին մի քանի տասնյակ կադրային հմուտ ղինվորականներ, գերմանական բանակի շտաբային հետախույզ զենհրաշներին և ոսպներից: Միսիայի զեկավար նշանակվեց գեննրալ Լիման Ֆոն Սանդերսը:

1913 թ. նոյեմբերին Կոստանդնուպոլիս ժամանեց գերմանական ռազմական միսիան:

Բեռլինից մեկնելուց առաջ ռազմական միսիայի զեկավար անդամներին ընդունեց կայսր Վիլհելմ 2-րդը և զաղտնի առանձնակցությամբ նրանց հրահանգներ տվեց միսիայի խնդիրների մասին: Այդ զաղտնի առաջնությունից ժամանակ արտահայտած հիմնական մտքերը Կոմկասյան բանակի շտաբը հենց այն ժամանակ ձևաք բերեց և դրանք ներկայությամբ դրսևում են շտաբի արխիվում: Վիլհելմ 2-րդը միսիայի անդամներին ասել էր.

«Միսիայի մեջ մտնող անդամների գործողությունները պետք է կատարել զգուշությամբ, աստիճանաբար և համառորեն:

1 ԻՄԷԼ-ի վրացական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 11, գ. 29, թ. թ. 916—917:

Միսիայի գլխավոր խնդիրը հանդում է հետեւյալին.
ա) դերմանիւղացնել թյուրքական բանակը՝ թյուրքական ռազմական մինիստրութեան գործունեութեանը անմիջականութեամբ վերահսկելու և ուղղութեան տալու միջոցով, բ) ուշադիր հետեւել և խստագոյն վերահսկողութեան ենթարկել թյուրքիայում ուրիշ պետութիւնների քաղաքականութեանը, գ) օգնել և զարգացնել թյուրքական ռազմական հզորութիւնը Փոքր Ասիայում մինչև այն աստիճանի, որ նա պատեն ծառայի Ռուսաստանի դեմ... դ) հաստատել Գերմանիայի բացարձակ հեղինակութիւնը և ազդեցութիւնը թյուրքական արտաքին քաղաքականութեան բոլոր հարցերի վրա»¹:

Այնուհետև կայսրը ցուցում էր տվել, որ միսիայի գործունեութիւնը «աննկատելի մնա» Շտար պետութիւնների համար, մանավանդ այժմ, երբ այդ պետութիւնները մեծ հետաքրքրութեամբ հետևում են Գերմանիայի քաղաքականութեանը Մերձավոր Արևելքում: Նա միսիայի առաջ խնդիր էր դնում՝ իր գործունեութիւնը «սկսել թյուրքիայի արևելյան շրջաններից, ասիական տիրապետութիւններից»: Թյուրքիայի արևելյան շրջաններ ասելով նկատի ունենր Թյուրքահայաստանը, Կովկասի սահմանները և արևմտյան Պարսկաստանի մերձակա գաւառները:

Միսիայի մեկնման օրը Վիլհելմ Զ-րդը անձամբ ճանապարհ դնելով միսիայի կազմին, նրանց դիմեց բարեմաղթութիւնների ճառով, որի մեջ շարադրեց այն մեծ հուշերը, որ դերմանական կառավարութիւնը դնում էր միսիայի վրա Մերձավոր Արևելքում և Կովկասում իրենց քաղաքականութիւնը կիրառելու գործում: Վիլհելմը առանց թաքցնելու միսիայի անդամներին հայտնեց Թյուրքիայի դադոթացման գերմանական գաղտնի պլանները: Չնայած Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ 15 տարի առաջ կայսրն իրեն հուշակել էր Թյուրքիայի «հովանավորող» և «անկեղծ բարեկամ», ինչպես և թյուրքերին խոստանում էր «խլամական հզոր պետութիւն ստեղծել Թյուրքիայի գլխավորութեամբ»,

¹ Կովկասյան օկրուգի ռազմա-պատմական արխիվ, ֆ. 85, գ. 137, թ.թ. 16—17:

² Նույն տեղում, թ. 18:

այդ ցնորքներով հիպնոզացնելով, Թյուրքիայի կառավարիչներին, սահայն գաղտնի կերպով նախապատրաստում էր Թյուրքիայի, իր դաշնակցի ու վասալի, զավթումը, Փոքր Ասիայի օգտագործումը որպես մի ճանապարհ՝ դեպի Արևելք:

«...Պուք հանդիսանում եք Թյուրքիայի առաջիկա անխուսափելի բաժանման պիտներները,— ասել է կայսրը միսիայի անդամներին,— աշխատեցեք միասնաբար և համառորեն... Ձեր դեվիզը պետք է լինի՝ ավելի շատ վստահություն սեփական ուժերին և քիչ վստահություն դեպի շրջապատողները»¹:

Միսիայի կազմի մեջ մտնող գերմանական գեներալների ու սպաների կարևորագույն խնդիրներից մեկը միապետը համարեց հետևյալը.

«... Թյուրքական ղինվորական մասսայի մեջ ստեղծել համակրանք դեպի մեզ և ստեղծել ինձ համար նոր, ուժեղ բանակ, որը հնազանդ լինի իմ կամքին»²:

Կայսրը միսիայի գործունեության կարևորագույն խնդիրներից մեկը համարում էր հետախուզական աշխատանքը: Նա կիման ֆոն Սանդերսին նաև ասել է.

«Ձեր տրամադրության տակ կուղարկվեն 20 հոգի լիովին միտքոված գործակալներ՝ գաղտնի գիտողություններ կազմակերպելու համար»³:

Բացի միսիային տված անդրինցիայից և ճանապարհ դնելու բարեմաղթական ճառից, կայսրը հատուկ հրահանգ ուղարկեց Կոստանդնուպոլսի գլխավոր դեսպան Վադենհայմին, որը պետք է ամեն ամիս մանրամասն հաշվետվություն ուղարկեր Բեռլին գերմանական միսիայի աշխատանքի մասին Թյուրքիայում:

Գերմանական գլխավոր շտաբում ստեղծվեց հատուկ ապարատ, որն զբաղվում էր Թյուրքիայում և Կովկասում գերմանական քաղաքականությունը անցկացնելու խնդիրներով և անմիջականորեն ուղղություն էր տալիս այդ քաղաքականությունը

¹ Կովկասյան օկրուգի ռազմա-պատմական արխիվ, ֆ. 85, գ. 137, թ. 19:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

կիրառելու համար անհրաժեշտ ռազմական միջոցառումներին: Այդ բաժնին գլուխ կարգված էր Վիլհելմ կայսեր թաղածառանդներինց Ֆրիդրիխ Վիլհելմը, որն ամեն օր ինֆորմացիա էր տալիս կայսրին Արևելյան գործերի մասին: Նրա մերձավոր օգնականն էր գլխավոր շտաբի գեներալ Կոնրադ ֆոն խեզցենդորֆը: Կայսեր հենց այդ թագածառանդն էլ հետագայում նախատեսվում էր որպես Վրաստանի ապագա թագավոր:

1913 թվի նոյեմբերի 24-ին, այսինքն միսիան ուղարկելուց անմիջապես հետո, գլխավոր շտաբում տեղի ունեցավ հատուկ խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվեցին Թյուրքիայի և Կովկասի վերաբերյալ մի շարք հարցեր: Նույն ժամանակ մշակվեց գլխավոր շտաբի նախագիծն այդ հարցերի մասին: Այդ խորհրդակցությունը նշեց, որ «Թյուրքական զինված ուժերի վերակառուցման և զարգացման նախագիծը, որ մշակել է գերմանական գլխավոր շտաբը, լիովին համապատասխանում է Թյուրքիայում գերմանական քաղաքականության վերջնական նպատակին, որի էությունն է՝ Բոսֆորի ափերին ռազմական և աղմինխատրատիվ իշխանության աստիճանաբար դրավումը գերմանական՝ կառավարության կողմից...»:

Այնուհետև խորհրդակցությունը որոշեց կատարել հետևյալ կարևորագույն խնդիրները. ա) վերանայել Թյուրքական բանակի հրամանատարական կազմը Գերմանիայի հեղինակությունը լիովին ընդունելու սկզբունքով. բ) գերմանական իշխանություններին ենթարկել Թյուրքական ոչ միայն եվրոպական, այլև արևելյան ցամաքում եղած զորքերը. գ) Թյուրքահայաստանի սահմաններում կառուցել մի շարք ժամանակավոր բնույթի հենակետեր. դ) միսիայի հետ ուղարկված գործակալների միջոցով տեղեկություններ հաղորդել ռուսական զորքի մեջ եղած կազակական զնդերի մասին, նրանց կազմի և մորելիզացիայի ո՛ր հերթից լինելու մասին, հաշվի առնել, թե այդ զնդերից քանի՛սն են Կովկասից ուղարկվում ռուսական արևմտյան սահմանը, ճշտել, թե Կովկասից արևմուտք ուղարկվող զորքերի ո՛ր մասն է Կովկասի տեղացի ժողովուրդներից և մերձկասպյան շրջանի բնակիչներից և ի՛նչ հերթականությամբ է՝ ընթանում մորելիզացիան¹:

1 Կովկ. օկրուգի ռազմա-պատմական արխիվ, ֆ. 85, դ. 137, թ. 19—20:

Այսպիսով, գերմանական կառավարությունը Թյուրքիա դին-վորական միսիա ուղարկելով՝ նոր գործնական քայլ կատարեց։ Մերձավոր Արևելքը և Կովկասը զավթելու իր պլանները կատարե-լու գործում։

Միսիայի անդամների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ գեր-մանական կայսրը հայտարարել էր, թե «Անգլիական կառավա-րությունը չի առարկում, որ գերմանական միսիա ուղարկվի Թյուր-քիա, միայն դրա փոխարեն հարկավոր կլինի համապատասխան քաղաքական փոխհատուցում տալ Անգլիային»։ Վիլհելմ երկրոր-դը հայտնում է նաև, որ իբրև փոխհատուցում՝ «Անգլիական կա-ռավարությունը խոստանում ենք, 1914 թ. հունիսից սկսած, Անգլիային բացարձակ մոնոպոլիա ապահովել Թյուրքական զորքի համար զենք և անհրաժեշտ զինամթերք պատրաստելու», այնու-հետև «զենքերը նորոգելու», ինչպես և թույլատրել, որ Թյուրքա-կան նավատորմում հրամանատարության 10 տոկոսը անգլիացի-ներ լինեն¹։ Հետագայում պարզվեց, որ անգլիական կառավարու-թյունը Գերմանիայի խոստացած «փոխհատուցումը» համարում էր «խիստ սակավ» և պահանջում էր ավելին²։

Այսպիսով, Անտանտի դելեգատը տերությունը՝ Անգլիան նա-խապատրաստելով իմպերիալիստական պատերազմի, իր դաշ-նակից Ռուսաստանից զաղտնի բանակցություններ էր վարում գերմանական կայսեր հետ; չէր առարկում Թյուրքիա, Սև ծովի ափերը, Կովկասյան ուռաական սահմանները գերմանական ռազ-մա՛յան միսիա ուղարկելու դեմ և դրա փոխարեն պահանջում էր քաղաքական փոխհատուցումներ անգլիական իմպերիալիզմի համար։

Ցամաքային ռազմական միսիայից բացի, Գերմանիան ար-դեն Միջերկրական ծովն էր ուղարկել նաև ռազմա-ծովային հա-տուկ զինվորի, որի կազմի մեջ մտնում էին «Բրեսլաու» և «Գե-բեն» հաժանաժերը ադմիրալ Սուշոնի գլխավորությամբ։ Այն, ինչ պետք է կատարեր գեներալ Սանդերսը ցամաքում, նույնը պետք է կատարեր Սուշոնը նեղուցներում և Սև ծովում։

Գերմանական կայսրը չէր խնայում ոչ մի ծախս, որը հար-կավոր էր գերմանական ստրատեգիական պլանները իրականաց-

¹ Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 137, թ. 18։

² Նույն տեղում։

Նեկու համար: Գեներալ Սանդերսը իր մի զրույցի ժամանակ հայանել է միսիայի անդամներին, որ կայսրը ղգուշացրել է իրեն հետեւյալի մասին.

«Ֆինանսների ծախսման խնդիրը երբեք չպետք է բացառաբար անդրադառնաւ աշխատանքի վրա, քանի որ դրամի այն դումարը, որ առաջարկվել է, նախնական վարկավորման համար է, և ոչ թե վերջնական»:

Միաժամանակ կայսրը ղգուշացրել է, որ միսիայի անդամներից և մյուս գործակալներից ոչ մեկի աշխատանքը չպետք է մնա առանց ուշադրության և պարզեցների: Գեներալ Սանդերսին գերմանական բանկից բաց թողնվեց 1.000.000 գերմանական մարկ և իրավունք տրվեց այդ դումարը ծախսելու իր հայեցողությամբ, միայն ներկայացնելով հաշվետւություն ծախսերի մասին:

Գեներալ կիման Ֆոն-Սանդերսին հանձնվել էր կայսեր ստորագրությունը կրող հրամանի 50 բլանկ՝ գերմանական գործի օգտին կատարած ծառայությունների համար դանադան շքանշաններով պարգևատրելու համար: Անհրաժեշտության դեպքում գեներալ Սանդերսը և գերմանական դեսպան Վազենհեյմը լրացնում էին բլանկները համապատասխան մարդկանց մասին տվյալներով և կայսեր անունից պարգևատրում էին գերմանական ու թյուրքական այն սպաներին, ոստիկաններին և աստիճանավորներին, որոնք հաջողությամբ կատարում էին գերմանական ղլխավոր շտաբի առաջադրանքները:

Շուանդուն կերպով պատրաստվելով համաշխարհային պատերազմին, գերմանացիները աշխատում էին այդ ամենը պահել խիստ գաղտնի և ներխուժել Կովկաս հանկարծակի ու անսպասելիորեն: Յարական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը իր ղեկուցադրերից մեկում ցարին հաղորդում է այն մասին, թե Կոստանդնուպոլսից ստացված տեղեկությունների համաձայն, գերմանա-թյուրքերը ցուցադրական հարձակում են պատրաստում Եգիպտոսի դեմ՝ Ռուսաստանի ղգաստությունը թուլացնելու համար.

«Թյուրքական կառավարական շրջաններում խոսում են, թե գերմանացիներն աստիճանաբար համոզվում են, որ

1 ԿՈՌՊԱ, ֆ. 85, դ. 137, ք. 16 (հակառակ երեսը):

վերջնական հաղթանակը կարող է մեծ չափով արագացվել, եթե ուսաները ջախջախվեն Կովկասում և Պարսկաստանում: Թյուրքիայում հույս ունեն, թե Ռուսաստանը մի քանի շաբաթից շուտ չի կարող պատրաստվել հարվածելու գերմանա-թյուրքերին Բուլղարիայի կողմում: Այդ հարվածը թուլացնելու համար հասունացել են Կովկասում դիվերսիաներ կազմակերպելու պլանները»¹:

Գերմանա-թյուրքական ստրատեգները նախատեսում էին արագորեն ներթափանցել Կովկաս և ուսումնական կովկասյան բանակի զորքերը ետ շարժել կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս: Կովկասում ուսական բանակի համար դժվարություններ ստեղծելու նպատակով գերմանա-թյուրքերը մեծ հույսեր էին դնում Կովկասի մուսուլմանական բնակչության ապստամբությունների վրա:

«Գերմանա-թյուրքերը ենթադրում են, թե... բավական է, որ թյուրքական բանակը մտնի Կովկասի սահմանը, այդ ժամանակվանից ուսաների համար կստեղծվեն ներքին ծանր դժվարություններ»²:

Թյուրքական և գերմանական ստրատեգները անհանգստանում էին Կովկասի հայերի խիստ բացասական վերաբերմունքից իրենց հանդեպ, և այդ խնդիրը ներքին կարգով ակտիվ քննարկման էր ենթարկվում: Կովկասյան շտաբում ստացված մի զեկուցագրում հաղորդվում է, թե Թյուրքական

«Կառավարության ճնշող մեծամասնությունը, Թալեաթի ղեկավարությամբ, համառոտ են կանգնած են այն տեսակետի վրա, թե պետք է շարունակել դաժանագույն միջոցները հայերի դեմ, որով տեղորի ենթարկել Կովկասյան հայերին»³:

Այսպիսով գերմանա-թյուրքական ստրատեգները ընդհուպ մոռենում էին Կովկասում ռազմական գործողություններ սկսելու և հաջողությամբ մղելու կոնկրետ հարցերի քննարկմանն ու վերջնական լուծմանը: Այդ խնդիրների շուրջն էլ պատերազմի վերջնական լուծմանը: Այդ խնդիրների շուրջն էլ պատերազմի նախօրյակին գլխավորապես աշխատում էին գերմանական ռազմական միսիայի և ծովային դիվիզիայի զինվորական մասնագետները իրենց թյուրքական դորժակիցների հետ միասին:

¹ Վրացական ՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 9, գ. 255, Բ. 194:

² Նույն տեղում, Բ. 195:

³ Նույն տեղում, Բ. 197:

Գերմանական իմպերիալիզմի համաշխարհային տիրապետության հաստատելու պլաններում հատուկ տեղ էր հատկացված հետախուզական-լրտեսական կազմակերպությունների աշխատանքին: Գերմանական գործակալության խնդիրների մասին կայսերական մի հուշաթերթում ասված է.

«Գերմանական հետախուզության խնդիրն է՝ ամրապնդել և տարածել Գերմանիայի հզորությունն ամբողջ աշխարհում»:

Կովկասը և Մերձավոր Արևելքը զավթելու և շահագործելու ստրատեգիան կենսագործելու համար պատերազմի նախօրյակին գերմանական իմպերիալիզմը այդ երկրներում լայն կերպով ծավալեց գաղտնի հետախուզական-լրտեսական աշխատանքներ: Հետախուզությունը դիտվում էր ոչ թե որպես մի երկրորդական միջոց, այլ որպես գերմանական կայսերական գլխավոր շտաբի ռազմա-ստրատեգիական պլանների և արտաքին դործերի միևնույն ժամանակ հիմնադրական քաղաքականության կիրառման կարևոր միջոցներից մեկը:

Գերմանիայի արտաքին քաղաքականությունը անց էր կացվում գլխավորապես դաշտնի դործականների միջոցով: Գերմանական լրտեսներ էին միաժամանակ պաշտոնական դիվանագետները, հյուպատոսները, դեսպաններն ու նրանց աշխատակիցները: Դժվար է մատնանշել Կովկաս (և ոչ միայն Կովկաս) եկած գերմանական կամ թյուրքական որևէ դիվանագիտական աշխատող, որը զբաղված չլիներ հետախուզական-լրտեսական առաջադրանքների կատարումով: Գերմանական լրտեսները նույն դիվանագետներն էին: Ահա թե ինչու սովորաբար գերմանական լրտեսական դիվերսիոն կազմակերպությունների գաղտնի կենտրոնները գրտնրվում էին գերմանական հյուպատոսություններում ու դեսպանատներում և քողարկվում էին դիվանագիտական կուլիսների հետևից:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին գերմանական հետախուզական-լրտեսական կազմակերպությունների ցանցը

Արևելքում հետևյալ ընդհանուր սխեման ունեն: Գերմանական իմպերիալիզմի գաղտնի գործակալության աշխատանքներին ուղղություն էր տալիս և զլխավորում համաշխարհային տիրապետության ձգտող մոլի իմպերիալիստ կայսր Վիլհելմ 2-րդը: Հետախուզությունը անմիջականորեն կազմակերպում և գործակալներին հրահանգավորում էին Ֆրիդրիխշտրասեն և Վիլհելմշտրասեն: Այդ երկու կենտրոններից էին ուղարկվում բոլոր հրահանգներն ու հրամանները, այդ երկու օրգաններն էին ստանում բոլոր դեկրետներն ու տեղեկությունները: Այդ կենտրոններն էին համակցում գերմանական գործակալների աշխատանքը ռազմական գործողությունների և դիվանագիտական քաղաքականության հետ:

Բեռլինից գերմանական հետախուզության ցանցը ձգվում էր դեպի հարավ-արևելք և դեպի հյուսիս-արևելք և Ռուսաստանում միանում էր ու կազմում մի ընդհանուր օղակաձև շղթա: Հարավում, Բալկաններում գերմանական հետախուզական լրտեսական աշխատանքի կենտրոնը գտնվում էր Բուդապեշտ քաղաքում, նրա ջանքերն ուղղված էին նաև ռուսական արևմտյան ճակատի կողմը: Գերմանական գործակալության մյուս խոշոր կենտրոնը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, այդ կենտրոնը զլխավորում էին գեներալ Լիման ֆոն-Սանդեսթը, դեսպան Կոմս Վադենհայմը և էնվեր փաշան: Այդ կենտրոնը ղեկավարում էր գերմանա-թյուրքական գործակալների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում, Միջերկրական և Սև ծովի ափերում, Պարսկաստանում, միաժամանակ սերտ կապ էր պահպանում Կովկասի գերմանական լրտեսական զլխավոր կենտրոնի հետ, գործակալներ էր ուղարկում Կովկաս: Գերմանական գործակալների հետախուզական ցանցի մեկ խոշոր կենտրոնն էլ գտնվում էր էրզրումում գերմանական շտաբային սպա Էդգար Անդերսի զլխավորությամբ: Անդերսի զլխավորած էրզրումի կենտրոնը հետախուզական լրտեսական աշխատանք էր կատարում հատկապես Ռյուրքահայաստանի նահանգներում և

1 «Ֆրիդրիխշտրասեն» և «Վիլհելմշտրասեն» Բեռլինի այն պողոտաներն էին, որոնցից երկրորդի վրա գտնվում էր՝ Արտարին գործերի մինիստրությունը, իսկ առաջինի վրա՝ Գլխավոր շտաբը: Պաշտոնական փաստաթղթերում, հեռագրերում և դիվանագիտական լեզվի մեջ այդ տերմինները միշտ գործ էին ածվում, առաջինի տակ հասկանալով Գլխավոր շտաբը, երկրորդի տակ՝ Արտաքին գործերի մինիստրությունը:

հարավային Կովկասում, նախապատրաստում էր մեծ մասշտաբի դիվերսիաներ: Միաժամանակ նա իրականացնում էր Թիֆլիսի ու Կոստանդնուպոլսի կենտրոնների առնչման կապը:

Գերմանական դադլանի զործակալության մյուս խոշորագույն կենտրոնը գտնվում էր Թիֆլիսում, որին գլուխ էր կանգնած Թիֆլիսի գերմանական գլխավոր հյուպատոս Կոմս Շուլենբուրգ ֆոն-Բերգը: Շուլենբուրգի հետ միասին էին գործում և հլու կերպով կառարում էին նրա առաջադրանքները Թիֆլիսի թյուրքական գլխավոր հյուպատոս Մուհիթ Սուրիա բեգը, Ղարսի թյուրքական հյուպատոս Ջեմալեդդին բեգը և նրա քարտուղար Հասան բեգը, որ ապրում էր Թիֆլիսում: Շուլենբուրգը Թիֆլիսում և Կովկասի մյուս քաղաքներում ու նահանգներում ուներ լրտեսական-գործակալական խոշոր ցանց:

Թիֆլիսից գերմանական հետախուզության կապերը ձգվում էին՝ մի ճյուղը դեպի Պարսկաստան, Թեհրանի և Թավրիզի գերմանական հյուպատոսների մոտ, որոնք Պարսկաստանում ունեին գործակալների մեծ ցանց, մյուս ճյուղը դեպի Կիև (գերմանական հյուպատոս Գեորգինի մոտ), Պետրոգրադ (գերմանական գլխավոր դեսպան Պուրտալեսի մոտ), աշխուհեռե Սկանդինավիա (Շվեդիա), որտեղ գործում էր Պետրոգրադի դեսպանության նախկին խորհրդական ֆոն-Լյուցիուսը:

1913 թ. օգոստոսի 25-ին Պեթրոգրադից Ղրիմ և Սև ծովով Կովկաս ճանապարհորդեց Կոմս Պուրտալեսը: Բաթումից Թիֆլիս ժամանելով, նա կանգ առավ «Լոնդոն» հյուրանոցում և մի քանի օր այցելություններ կատարեց Կովկասում գերմանական հիմնարկները, ֆիրմաները և դադլանները: Հետագայում երբ Պուրտալեսը անձամբ չէր կարողանում ժամանել Կովկաս և տեղում զբաղվել գործակալների ղեկավարման աշխատանքներով, նա ուղարկում էր իր քարտուղար ֆոն Պրիտրովիցին: Վերջինս միաժամանակ հանդիսանում էր Պետրոգրադի դեսպանատան կից կոլեկցիոն բյուրոյի քարտուղարը և հաճախ մեկնում էր Կովկաս «զանազան կոլեկցիաներ հավաքելու, նկարահանումներ կատարելու համար», չափայն իրականում Պուրտալեսի առաջադրանքով ստուգում և ընթացք էր տալիս Կովկասում գործող լրտեսական ցանցի աշխատանքին:

1 ՎՍՍՌ Պետ. կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 21, դ. 302, թ. 139:

Պետրոգրադում Պուրտալեսի հետ սերտորեն համագործակցած էր աշխատում թյուրքական գլխավոր ղեսպան Ֆադրեդին բեգը, որը հաճախ ճանապարհորդություններ էր կատարում ղեպի Կովկաս, Սև ծովի ափերը և նսրից վերադառնում էր իր գերմանացի կոլեգայի մոտ:

* *

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ գերմանական իմպերիալիզմը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին վարում էր Կովկասը զավթելու և դադուխացնելու քաղաքականություն, նպատակ ունենալով, մի կողմից, շահագործել Կովկասյան երկրամասի հարստություններն ու ժողովուրդներին և, մյուս կողմից, Կովկասը դարձնել մի պլացդարմ ղեպի Ռուսաստան ու ղեպի Մերձավոր Արևելք նվաճողական քաղաքականություն ծավալելու համար:

Այդ նպատակով, գերմանական իմպերիալիզմը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ինչպես ամբողջ Արևելքում, այնպես և Կովկասում իր նվաճողական քաղաքականության կիրառումը նախապատրաստելու համար ստեղծել էր հետախուզական-լրտեսական կազմակերպությունների խոշոր ցանց: Կովկասի զավթումն ու դադուխացումը նախապատրաստելու նպատակով գերմանական հետախուզական-լրտեսական մի քանի կենտրոններ— իրենց բազմաթիվ ճյուղերով ու գործակալներով— գործում էին Կովկասյան երկրամասում:

Գերմանական իմպերիալիզմը մեծամեծ և խաբուսիկ խոստումներով հիպնոզացրել էր ցամաքյան պետության քաղաքականներին և նրանց իր կողմը դրավելով, գերմանական շահերի օգտին էր ծառայեցնում Ռյուրբիալի ստրատեգիական ռեսուրսները, բանակը, տերիտորիան, իսկ «Ռյուրբիան գնելով Գերմանիայի համակրանքը» («Պրավդա»), երազում էր նրա օգնությամբ իրականացնել իր պանիսլամիստական մեծ պլանները: Գերմանական հետախուզությունն ու թյուրքական հետախուզությունը այդ հոլի վրա էլ գործում էին միասին:

Գերմանա-Յյուրքական դործակալութիւնը իր ծավալած առգմական, տնտեսական և քաղաքական հետախուզական դործունեութեամբ աշխատում էր Կովկասում ճանապարհ բաց անել դերմական և Յյուրքական միլիտարիզմի նվաճողական քաղաքականութեան առաջ, պայմաններ ոտեղծել այդ քաղաքականութեանն իրականացնելու համար, որպէսզի զբաղեցնէ իսկ Կովկասն անշատվի Ռուսաստանից, դադուխաւի, աչնուհետե դարձվի մի պլացդարմ Ռուսաստանի դեմ նվաճողական քաղաքականութեանը շարունակելու համար:

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՆ ՈՒ ՖԻՐՄԱՆԵՐԸ ԼՐՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇԵՆԱԿԵՏԵՐ ԷՆՆ

Կովկասում և մյուս երկրներում գերմանական իմպերիալիզմի գործակալությունը հենվում էր նախ և առաջ գերմանական գաղութների, ֆիրմաների և զանազան արդյունաբերական ու առևտրական ընկերությունների վրա: Այդ ընկերությունները և գերմանական գաղութները հանդիսանում էին գերմանական տնտեսական լրտեսության օջախներ, իսկ նրանց ղեկավարները հանդես էին գալիս որպես գերմանիզմի տարածման մոնետիկներ:

Գերմանական գաղութները Ռուսաստանում սկսեցին հիմնվել դեռևս 1760-ական—1770-ական թվականներին: Սկզբում գերմանական գաղութները ստեղծվում էին երկրի խորքում, սակայն հետզհետե նրանք տարածվեցին նաև ծայրամասերում: Առաջին տարիներին գերմանացիները Ռուսաստան ուղարկվում էին փոքր խմբերով, իսկ հետագայում, մասնավորապես 19-րդ դարում, արդեն խոշոր խմբերով: Այդ ժամանակներից էլ սկսվեց գերմանացիների ներգաղթը նաև Կովկաս: Գերմանական իշխանությունները արևելք ուղարկելով իրենց գաղութարարներին, շանտաճեցին Կովկասի նման հարուստ և գեղեցիկ երկրամասը, այնտեղ բնակեցնելով առաջին գերմանացիներին: Դեպի Կովկաս գերմանական գաղութարարները ուղարկվում էին Ռուսաստանի հարավային նահանգների վրայով: 1810-ական թվականներին Օդեսա քաղաքում գեներալ Իզմուլի գլխավորությամբ ստեղծվեց հատուկ կոմիտե գերմանացիներին Կովկաս ներգաղթեցնելու գործը կազմատե գերմանացիներին Կովկաս ներգաղթեցնելու գործը կազմակերպելու համար: Կովկաս դադարում էին հատկապես վալուրտեն-

բերգյան և Բաղենյան նահանգներից: Կովկասում գերմանական գաղութները հիմնվում էին փոխարքա գեներալ Սլեքսեյ Պետրովիչ Երմոլովի որոշմամբ: Գերմանական գաղութարարների ներգաղթը Կովկաս, ինչպես և Ռուսաստանի մյուս մարզերը, տեղի էր ունենում մի կողմից գերմանացիների դեպի արևելք տարածվելու ձգտումով, մյուս կողմից՝ մեր երկրի կալվածատեր-ազնվական դասակարգի հաճոյակատար ստորաքարշությանը արևմուտքի կոլտուրայի առջև: Երմոլովը գաղութարարներին ընդունելով Կովկաս, հանձինս գաղութարարների տեսնում էր «կոլտուրա տարածողներ», «տնտեսություն վարելու օրինակ տվողներ»: Այդ նպատակով էլ նա ընդառաջ էր գնում և խոսնարհվում գերմանական գաղութարարների առաջ:

Գերմանական իշխանություններն իրենք էին հոգում ներգաղթածների ծախսերը, խոշոր վարիկեր էին տրամադրում Կովկասում նոր հողերում բնակություն հաստատող գերմանացիներին: Կովկաս եկող գերմանական ամեն մի տնտեսություն ստանում էր 500 ռուբլի անվերադարձ վարկ, 35-ից մինչև 60 հեկտար լավ հող, հաճախ պետական հողաբաժնից, և նրանց տրվում էին մի շարք արտոնություններ: Առաջին մի քանի տարիներում Կովկաս ներգաղթած գերմանացիների տնտեսությունը հիմնավորելու և ամրապնդելու համար պրուսական պետությունը ծախսեց 923 հազար մարկ: Գերմանիայում ստեղծված էին բազմաթիվ ընկերություններ, միություններ (ֆերայններ), որոնք սերտ կապ էին պահպանում Կովկասի գերմանական գաղութների հետ, ֆինանսավորում էին նրանց և ուղղություն տալիս նրանց ծավալմանը:

1897 թվականի հաշվառման տվյալներով, Ռուսաստանում գերմանացիների թիվը հասնում էր մեկ միլիոն 813 հազարի: 1914 թվին (պատերազմի նախօրյակին) ցարական Ռուսաստանում և նրա մեջ մտնող երկրներում գերմանացիների թիվը հասավ 2 միլիոնի:

¹ Ավելորդ չեմ համարում նշել, որ 1943 թ. ապրիլի 18-ի №-ում «Սովետական Հայաստան» թերթում տրված «Գերմանական լրտեսական դիվերսիոն կառմախրությունների քայքայիչ աշխատանքը Կովկասում 1914—1918 թ. թ.» հոդվածում թույլ է տրված կարևոր վրիպում: Հոդվածագիրը գրում է. «Համաշխարհային պատերազմի սկզբում և ապա պատերազմի տարիներին Գերմանիայից սկսեցին տարրեր ճանապարհներով դեպի Ռուսաստան և Ռուսաստանի ծայրու-

Գերմանական գաղութներում ապրող մարդկային այդ ռեզերվները կարող էին օգտագործվել գերմանական խմբերի ավարտների կողմից: Դեռևս 1887 թվին անդլիական «Բայմալ» թերթը գրել էր, որ «գերմանական գաղութարարների մեծ մասը կազմում են գերմանական բանակի ռեզերվը և պատերազմի ժամանակ կարող են կազմել բանդաներ ու զրաժեղ ստրատեգիական ամենակարևոր կետերը»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիայում լույս տեսավ մի զրքույկ, որի վերնագիրը սկսվում է այսպիսի հարցականով՝ «Ո՞րտեղ է գտնվում Գերմանիայի մեծամասնությունը»: Գրքի տեքստի մեջ հեղինակն այդ հարցին պատասխանում է, թե Գերմանիայի մեծամասնությունը գտնվում է «Ռուսաստանում, Բալթիկ ծովից մինչև Սև ծովի ափերը»:

Ինչպես առաջին տասնամյակները, այնպես էլ հետագա երկար ժամանակաշրջանները ցույց տվին, որ Կովկասում գերմանացիները ստանալով լավ հողեր, հիմնելով խոշոր կալվածատիրական ու կուլակային տնտեսություններ, այնուամենայնիվ ոչ մի առաջադիմություն և նորություն չմտցրին գյուղատնտեսության մեջ: Երմոլովի հույսերը չարդարացան: Դեռևս 1824 թվին, Երմոլովը իր ղեկուցագրերից մեկում «ամենամույլ գոյնեքով է նկարագրում Կովկասում եղած գերմանական գաղութարարներին»:¹ «Երմոլովը նայելով գերմանական գաղութներին, բոլորովին հիասթափվեց իր կատարած գործից»², — գրում է նրա ժամանակակիցներից մեկը:

Կովկասում գերմանական ամենախոշոր գաղութները ստեղծվել էին Թիֆլիսի, Բաքվի, Գանձակի, Ղարսի, Քութայիսի նահանգներում: Որպեսզի ավելի պարզ պատկերացնենք այդ գաղութների կյանքը համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, դուրսեղ կրեմլենք Թիֆլիսից 30 կիլոմետրի վրա գտնվող «Մարիենֆելդ» գաղութի օրինակը, որը գոյություն ուներ Երմոլովի ժամա-

մասերը ներհույս գերմանական գաղութարարներ, որոնց թիվը հաշվում էր ավելի քան 2 միլիոն մարդ»: Այդ պնդումը պարզապես անտեղյակության արդյունք է, արդվհատե պատերազմի սկզբում և նրա տարիներին ոչ մի ներգաղթ չի եղել և չէր էլ կարող լինել:

¹ «Немецкая колонизация», стр. 44, изд. Одесск. акц. общества, 1915 г.

² Նույն տեղում, էջ 45—46:

նակներուց: Այդ գաղութի մասին մի պաշտոնական փաստաթղթի մ'եջ կարդում ենք.

«Չնայած մոտ մեկ դար տեղական բնակչության հետ ապրում են իրար կողք-կողքի, գաղութը ոչ մի ազդեցություն չի թողել տեղական գյուղացիների վրա հողագործություն և փնտեսություն վարելու գործում»¹:

Այդ գաղութի ներքին կյանքում գոյություն ունեցող սովորություններն ու բարքերը հակակրանք էին առաջ բերում հարևան տեղացի բնակիչների մեջ:

Գերմանացիները ստեղծել էին հարուստ կապիտալիստական տնտեսություններ և արտադրում էին հսկայական քանակությամբ գյուղատնտեսական մթերքներ ու խմիչքներ: Գանձակի գավառի մի գաղութ ուներ 4 հազար ղենյատին հող, մեծ տարածությամբ խաղողի այգիներ, որոնցից ստացված բերքից տարեկան արտադրում էին 800 հազար դուլլ զինի: Գերմանական գաղութներում լայնորեն կիրառվում էր Կովկասի աշխատավորների ծանր աշխատանքի շահագործումը: Կովկասի դատարանները գրեթե յուրաքանչյուր նիստում քննում էին գերմանացի գաղութարարների դեմ բանվորների հարուցած դանդառներ: Այդ փաստաթղթերը ղկայում են այն մասին, թե ինչպես գերմանացի հողատերերը սարսափելի կոպիտ և ցինիկաբար էին վարվում իրենց տնտեսությունում աշխատող կովկասցի բանվորների հետ, վատ էին կերակրում նրանց, ստիպում էին կատարել ուժից վեր գործեր և աշխատել մինչև լիակատար ուժասպառ լինելը:

Գաղութներում մեծ չափերի էր հասնում անչափահաս երեխաների և կանանց աշխատանքի շահագործումն ամենաշնչին վարձատրությամբ:

1915 թ. լույս է տեսել իրավաբան Ս. Շելուխինի «Немецкая КОЛОНИЗАЦИЯ» գիրքը: Այդ գրքում շարադրված է, թե ինչպես գերմանական գաղութների հարստությունը աճում էր հարևան գյուղացիների աղքատացման հաշվին, որոնց տնտեսությունները, մանավանդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, վերջնականապես քայքայվում էին, իսկ գյուղացիները ընկ-

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 732, թ. 36:

նում էին գերմանացիները, գաղութները, որպես բատրակներ, ճորտեր:

Գերմանական կառավարությունը, մասնավորապես 20-րդ դարում, սուղգիր կերպով հետևում էր գերմանական գաղութների զարգացմանը: Պատերազմից առաջ, երբ ցարական հողային մինիստրության օրգաններում հարց զրվեց որոշ տեղերում գերմանական գաղութների հողերի կրճատման մասին, այդ հարցադրումը մեծ անհանգստություն առաջ բերեց գերմանական Արտաքին գործերի մինիստրությունում: Գերմանական պլեսավոր դեսպան Պուրտալենսը հատուկ ուղերձով դիմեց ցարական հողային մինիստր Ստոլյպինին, պահանջելով ձեռք չդրալ գերմանական գաղութների տիրապետություններին: Ցարական կառավարությունը զիջեց: Գերմանական հողատիրությունը մնաց անձեռնմխելի: Մի ուս գործիչ իր հողվածի մեջ 1914 թ. հուլիսին գրում է.

«Մեզ մոտ միայն հարավում գերմանացիները տիրում են 15 միլիոն դեսյատին լավագույն հողի, որի վրա ապրում են միայն գերմանացի բնակիչներ, որոնք նվիրված են վիլհելմ կայսրին և ատում են այն ամենը, ինչը ուսական է»¹:

Այսպիսով, համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Կովկասում ստեղծվել էր հակառակից ծավալ ունեցող գերմանական կուլակային տնտեսություն, որին կուլ էին գնում տեղացի գյուղացիների մանր տնտեսությունները: Կովկասի հողի վրա գերմանացիները շահագործում և արյունաքամ էին անում Կովկասի բանվորներին և գյուղացիներին:

Գերմանական գաղութարարները ձևականորեն ուսական հպատակություն ընդունելով՝ հոգով մնում էին գերմանացիներ և սերտորեն կապված էին գերմանական իմպերիալիզմի հետ: Գերմանացի գաղութարարներից շատերի մի որդին ծառայում էր գերմանական բանակում, մյուսը՝ ցարական բանակում²: Պատերազմի նախօրյակին գերմանական 14-րդ կորպուսի հրամանատար Ռազմի նախօրյակին գերմանական 14-րդ կորպուսի հրամանատար իշանակվեց ֆոն Հայկինգեն Գյունին, որը ուսահպատակ էր և Գանձակի գերմանական խոշոր հողատերերից մեկը³: Կովկասում

1 «Голос Кавказа» 31—VII, 1914 թ.:

2 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 116:

3 Նույն տեղում, թ. 117:

եղած գերմանական խոշոր տնտեսությունները գերմանական լըր-տեսական և դիվերսիոն կազմակերպությունների գործունեության կարևորագույն հենակետերն էին մեր երկրի ներսում:

2

Կովկաս ներթափանցած գերմանացիները տնտեսական կա-րևոր բարձունքներ էին դրավել նաև արդյունաբերական բնագա-վառում: Կովկասի տնտեսական վիճակի վերաբերյալ մի պաշտո-նական փաստաթղթում կարդում ենք.

«Գերմանացիները Կովկասում հանդիսանում են արդյու-

նաբերական ձեռնարկությունների խոշոր սեփականատերեր»¹:

Իհարկե, գերմանական կապիտալիստներն առաջին հերթին ձեռք էին մեկնել Բաքվի նավթի, Շիրաթուրի մարգանցի և Ալա-վերդու պղնձի հանքերին: Բաքվում գերմանացիներն ունեին մի շարք խոշոր նավթային տրեստներ և ֆիրմաներ: Այդ ձեռնարկու-թյուններին գլուխ էին կանգնած Գերմանիայից եկած խոշոր կա-պիտալիստներ: Այդպիսի ֆիրմաներից մեկը գործում էր «Ռիպ-ման և Ռուստ» անվան տակ: Հիշյալ նավթային ֆիրման իր բա-ժանմունքներն ուներ Ապշերոնի գրեթե բոլոր նավթային շրջան-ներում և կապված էր արտասահմանի հետ: Զեռնարկության փա-յատերերն էին Հենրիխ Ռուստը և Էդուարդ Ռիպմանը, երկուսն էլ գերմանական բանակի նախկին սպաներ, որոնք բանակից զորա-ցրվելով՝ ուղարկվել էին Բաքու և զբաղվում էին նավթի արտահա-նությամբ և հետախուզությամբ: Բաքվում գործող մեկ ուրիշ նավ-թային ֆիրմա պատկանում էր միլիոնատեր Տիլմանսին: Տիլման-սը գերմանական բանակի լեյտենանտ էր: Բաքվում իր արդյու-նաբերական ձեռնարկությունների ցանցի միջոցով նա ամենա-լայն կապեր ուներ նավթարդյունաբերության մյուս ընկերություն-ների և ֆիրմաների հետ: Մեկ ուրիշ ֆիրմայի տերն էր մի քանի միլիոն հարստությու-ն ունեցող գերմանացի Մանդալայը: Բաք-վում ամենաազդեցիկ նավթային ֆիրմաներից էր գերմանացի Ֆրիդրիխ Լուսինին պատկանող «Տրեստեր» կոչվող ֆիրման: Այդ և նրանց նման մյուս կապիտալիստներն իրենց տրեստների և

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 208:

Ֆիրմաների գործերով թափանցում էին Բաքվի նավթաշխարհի բոլոր անկյունները, գերմանական հետախուզության առաջադրանքները կատարելով՝ ուսումնասիրում էին Բաքվի նավթարդյունաբերության նույնիսկ բոլոր մանրունքները և կատարում էին տնտեսական-լրտեսական աշխատանքներ։ Այդ ֆիրմաները կապված լինելով գերմանական պետական և տնտեսական օրգանների հետ, իրենց գործակալներին ազատ կերպով ուղարկում էին արտասահման։

Բաքվում նավթային ֆիրմաներից բացի կային նաև արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ, որոնց ղեկիս կանգնած էին գերմանացիներ և կատարում էին գերմանական իշխանությունների պահանջները։ Այդպիսիներից էր, օրինակ՝ գերմանացի Օտտո Շտոպերի մետաղաձուլական հսկայական գործարանը, Վալտեր Ֆոգելի ներկերի մի շարք մանր արհեստանոցները և այլն։ Բաքվից մինչև Բաթում էր ձգվում «Շչուց և Յիմերման» նավթային մեկ ուրիշ ֆիրմա, որը նավթը փոխադրում էր Բաթում և լցնող կայաններից բարձրագույն արտասահմանյան նավերը։ Բաթումում այդ ֆիրմայի գրասենյակը տեղավորված էր ուղղակի Բաթումի բերդի շրջանում։ Բացի նավթ ուղարկելուց, «Շչուց և Յիմերման» ֆիրմայի գլխավոր գործիչներն աննկատելի կերպով դիտում էին բերդի շրջանում և ծովափին ոռոտական գործերի, Սևծովյան նավատորմի նավերի և ռազմական բնույթի ամեն մի շարժումը։

Կովկասի ընդերքի ամենաարժեքավոր հարստություններից մեկը, ինչպես հայտնի է, Վրաստանի մարգանցն է։ Գերմանական իմպերիալիստների աչքից չէին վրիպել Ճիաթուրի մարգանցի հանքերը։ Ճիաթուրի թափանցելով, գերմանացիներն ստեղծեցին մարգանց արտահանող երկու խոշոր ֆիրմաներ։ Կովկասի ոստիկանական հատուկ կորպուսը 1914 թվի մարտի 11-ին Կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբին հայտնում է.

«Ձերդ գերազանցություն, հաղորդում եմ, որ Քուվթայիսի նահանգի Շորապանի գավառի Ճիաթուրի կոչվող մարգանցի հանքերում գոյություն ունի... ալցիոներական ընկերու-

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3161, թ. թ. 1—3, 21, 35, 12—16;

2 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 10, գ. 378, թ. թ. 141—145;

թյուն, որի գլխավոր փայտերն է գերմանական կայսր Վիլհելմ 2-րդը»¹։

Մեկ ուրիշ գեկուցագրի մեջ կարդում ենք այն մասին, որ մարգանեցի գերմանական ֆիրմաներից մեկը կոչվում է՝ «Դոյչեր Կալդեր», իսկ մյուսը՝ «Գիլդինկիլինեն»²։ Այդ ակցիոներական ընկերության փայտերերիցն էր նաև գերմանական գլխավոր շտաբի մայոր Ֆրից Ֆրիդրիխովիչ Տեսսենեն, որը գերմանացի հայտնի միլիտանտեր կապիտալիստի տղա էր, ապրում էր Վեստֆալ քաղաքում և իր գործակալների միջոցով ղեկավարում էր ֆիրմայի գործունեությունը։

Ինչպես հայտնի է, Վրաստանի մարգանեցը այդ ժամանակ ամբողջ աշխարհում գրեթե միակն էր, որ արտահանվում էր և շահագործվում։ Գերմանական կայսրը իր ձեռքն էր գցել այդ թանկարժեք հանքերը և նրանց հարստությունները թալանում էր ու տանում Գերմանիա։ Համաշխարհային պատերազմի սկզբում գերմանացիները մարգանեցի ֆիրմաները վաճառեցին շվեդ կապիտալիստների, որոնք չեզոք երկրի քաղաքացիների անվան տակ շարունակում էին կիրառել գերմանական քաղաքականությունը և կատարել գերմանական գործակալության առաջադրանքները։

Գերմանական իմպերիալիստները ոչ պակաս հետաքրքրվյուն էին հանդես բերում նաև դեպի Հայաստանի պղնձի հարստությունները։ 1913 թ. հունիսին Գերմանիայից եկավ և ցարի փոխարքայի թույլտվությամբ Շահալի գյուղը մեկնեց գերմանացի Ֆրիդրիխ Կառլովիչ Յիմմերը։ Սկզբում նա օրինական փաստաթղթեր ներկայացրեց և ստանալով թույլտվություն՝ մեկնեց Լոռվա գյուղերը, որպես ղանազան «կոլեկցիաներ հավաքող»։ Այդ փաստաթղթերի համաձայն, Յիմմերը մասնավորապես «հայ գյուղերում եղած հրազեն և սառը զենքերի տեսակներ պետք է հավաքեր գերմանական մի թանգարանի համար»³։ Յիմմերը մեկնելով Շահալի, մի քանի օր այնտեղ ապրելուց հետո «տեղացի բնակիչներից իմացավ», որ, ոչ այնքան հեռու տարածության վրա

1 Կովկ. օկրուգի շտաբի ռազմ. պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 23, թ. 60։

2 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3194, թ. 106։

3 Նույն տեղում, թ. 78։

4 Նույն տեղում, ֆ. 21, գ. 302, թ. 151։

կան պղնձի հանքեր: Նա ուրախությամբ հայտարարեց, որ ինքը լեռնային ինժեներական ինստիտուտ է ավարտել և «կարող է պետք դալ» այդ հանքերում: Շահալիի շրջանը, մասնավորապես երկաթուղային հոյակապ կառուցումներն ուսումնասիրելուց հետո, նա մեկնեց Ալավերդի: Այստեղ նա մտավ աշխատանքի և հատուկ վարպետությամբ ու մեծ եռանդով զբաղվում էր պղնձաքարի հանույթի ու ձուլման խնդիրներով: Ավելի ուշ պարզվեց, որ Յիմմերը գերմանական բանակի սպաներից է և պղնձարդյունաբերության մեջ լրտեսական-գիւլերսիոն աշխատանքը լինելու է նրա գաղտնի գլխավոր զբաղմունքը: 1914 թվի առաջին կիսում Յիմմերը անարգել կերպով կատարում էր իրեն տրված առաջադրանքները: 1914 թ. օգոստոսի 24-ին Բրըշլաուի գավառի ոստիկանապետը հաղորդում է Կովկասյան բանակի շտաբին, որ «գերմանական բանակի սպա Յիմմերը բանտարկված է՝ որպես ռազմագերի»²: Յիմմերի որոնումները Ալավերդու պղնձահանքերում վերջացան նրա մերկացումով և բանտային խցիկը ընկնելով:

Գերմանացիները իրենց ձեռքն էին վերցրել Ռուսաստանում ռազմական արդյունաբերության այնպիսի մի կարևոր ճյուղ, ինչպիսին էր վառոգի արտադրությունը: Համաշխարհային պատերազմից շատ առաջ գերմանական արդյունաբերողները հիմնել էին «Վառոգ արտադրող և վաճառող ռուսական ընկերություն»²: Այդ ընկերության կենտրոնը գտնվում էր Բեռլինում, իսկ ֆիլիալները Պետրոգրադում, Թբիլիսիում և ուրիշ քաղաքներում: Ընկերության գլխավոր Կարլ Ալբերտովիչ Բեցը և գլխավոր հաշվապահ Օլրիխը Պետրոգրադի հասարակական շրջաններում հանգես էին կալիս որպես «մասնավոր մարդիկ», որոնք «իրենց հայրենի երկիրը թողած, եկել են Ռուսաստան և մեծ ծառայություններ են մատուցում նրան», արտադրելով վառոգ, օգնելով բանակը զինելու գործին: Օլրիխի լրտեսական գործունեությունն աննկատելի չմնաց: Նա շուտով հայտնի դարձավ որպես գերմանական լրտես: Հետագայում անակնկալներից խուսափելու համար Օլրիխը 1913 թվին զնաց Բեռլին և որոշեց ապրել իր տանը: Գերմանական կառավարությունն այդ «մասնավոր մարդուն» նշանակեց ա-

¹ ՎՍՍԽ — Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 384.

² Նույն տեղում, թ. 422:

միսը 6.000 մարկ ցմա՞: թուշակ¹: 1914 թ. դարնանը Կարլ Բեյը
եկավ Կովկաս: Թիֆլիսի ֆիլիալի վարիչ ռուս Սնեժնիկովն ազատ-
վեց գործից, նրա փոխարեն նշանակվեց Գերմանիայից նոր ու-
ղարկված մի գերմանացի: Գերմանական գաղութներն այցելելուց
հետո Բեյը մեկնեց Թեհրան, որտեղ նրան զիմավորեց Հյուսպատոս
Պրինց Ռեյսը²:

Այգապես, վառողի արտադրության «մասնավոր կապիտա-
լիստ» Կարլ Բեյը շրջագայում էր Կովկասի նահանգները և հա-
րավային սահմանները՝ գերմանական հետախուզության առա-
ջադրանքներով:

Գերմանացիները համաշխարհային պատերազմի նախօրյա-
կին շարունակում էին Կովկասի «անարատ մնացած շրջաններում
ու քաղաքներում» ստեղծել արդյունաբերական նորանոր ձեռնար-
կություններ, նրանց ղեկավար պոստերում գնելով գերմանական
հետախուզչ կառավարիչներ: Այգապիսի մի ֆիրմա կազմակերպվեց
Բաթումում, որի ճյուղերը տարածվում էին նահանգի շրջաններն
ու գյուղերը: Այգ ֆիրման կոչվում էր «Գրեբ և Սվեյա»: Ֆիրմայի
տերն էր Գերման Մայը, որը գերմանական գլխավոր շտաբի
գործակալներից մեկն էր և ֆիրմայի գործերով շրջելով Կովկա-
սյան երկրամասը, կատարում էր ռազմական լրտեսի իր հիմնա-
կան աշխատանքը: Գերման Մայը գնեց վրացի կնյազ բժիշկ
Էրիսթավի անտառները և պես: է մշակեր անտառային շինա-
նյութեր, արտադրեր տախտակ, ֆաներա և այլն: Նույն ժամա-
նակում Թիֆլիսում հիմնվեց ֆաներայի մի խոշոր ֆաբրիկա, որը
պատկանում էր գերմանացի կապիտալիստ Էրենստ Գրեբին: Այգ
երկու ֆիրմաները՝ գործում էին միասին, նրանց կառավարիչները
կատարում էին նույն առաջադրանքները: Նրանք կապ ունեին
Կովկասում ուրիշ ֆիրմաների և արտասահմանի հետ: Գերման
Մայը Շուլենբուրգի ամենամտերիմ այցելուներից մեկն էր:

Գերմանացիներն առանձին հետաքրքրություն էին հանդես
բերում նաև ղեպի արևելյան գորգերը: Գորգերի արտադրության
համար 1912 թվին Բեռլինից Կովկաս եկան մի խումբ կապիտա-
լիստներ և հիմնեցին գորգադործական գործարաններ: Այգապիսի

¹ ՎՍՍՌ— Հսկո. Ռեուլուցիայի Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 732, թ. 24:

² Նույն տեղում:

խոշոր գործարաններից մեկը հիմնվեց Թավրիզում: Թավրիզում կազմակերպվեց «Պարսկահուն գորգերի րնկերություն», որի ղեկին էին կանգնած գերմանական հյուպատոսության ներկայացուցիչներ Շունեմանուն և կոմս Յակովլը, ինչպես և գերմանացի հինգ ուրիշ կապիտալիստներ: Թավրիզի ֆաբրիկայի շինարարության մեջ գերմանացիները ներդրեցին Յ. միլլոն թուման:

«Պարսկական գորգերի րնկերությունը» իր ներկայացուցիչներն ուղարկեց Պարսկաստանի բոլոր քաղաքներն ու շրջանները՝ հումքի գնումներ կազմակերպելու և բանվորական ուժ հավաքագրելու համար: Գործարանում աշխատելու եկան գերմանացի հազարավոր մասնագետներ, «վարպետներ», «ինժեներներ»: Թավրիզում և ամբողջ Պարսկաստանում գերմանական տնտեսական կյանքը նոր թափ ստացավ: Այդ գործարանում աշխատող գերմանական գործակալներին ուղղություն էր տալիս Շունեմանուրգի գործակից կոմս Դրայսենֆելսը:

Այնտեղ, որտեղ գերմանացիները չէին կարողանում իրենց ձեռքը վերցնել ամբողջ արտադրությունը և դուրս մղել տեղական կամ օտարերկրացի կապիտալիստներին, այդպիսի կարևոր արտադրական ձեռնարկությունները թափանցում էին ուրիշ միջոցներով: Գերմանացիներն այդպիսի դեպքերում որպես մասնագետներ, գործակատարներ և այլ աշխատողներ տեղավորում էին իրենց գործակալներին, հաճախ նույնիսկ ոչ գերմանահպատակներից: Այսպես, օրինակ, նովորոսիյսկի շրջանի Գելենշիկ գյուղում վաղուց կառուցվել էր ցեմենտի խոշոր գործարան, որը պատկանում էր «Ֆրանս-ռուսական րնկերությանը»: Այդ գործարանում դիրեկտորի պոստ զբաղեց շվեյցարական հպատակ գերմանացի Կարլ Գուստավ էննին: Նովորոսիյսկի ցեմենտի մեկ ուրիշ գործարանում ծառայում էր նույնպես շվեյցարական հպատակ գերմանացի Եվգենի Իոգանով Վիգերը: Այդ գործարանների «Ֆրանս-ռուսական» մարկան հարմար շիրմա էր հանդիսանում, որի հետևում ծավալվում էր գերմանական լրտեսների ակտիվ գործունեությունը:

3

Գերմանացիների տնտեսական հետախուզության աշխատանքի պատկերը լրիվ չի լինի, եթե չխոսենք նաև առևտրական ձեռ-

նարկությունների գործունեության մասին՝ Կովկասում: Գերմանիայից Կովկաս և Ռուսաստանի ուրիշ նահանգները թափանցած վաճառականներն ու բանկիրները երկու ուղղությամբ էին աշխատում և կատարում պրոստական ազդեցությունների քաղաքականությունը: Լայնորեն զարգացնելով առևտուրը և շրջանառության մեջ դնելով խոշոր դրամական միջոցներ, գերմանացիները Կովկասի ժողովուրդներին կողոպտելու և շահագործելու միջոցով մեծ շահույթ էին ստանում: Գերմանացիների առևտրական ընկերություններն ու ֆիրմաները, բացի դրանից, հանդիսանում էին գերմանական հետախուզության լրտեսական քաջապիշ աշխատանքի բներ, որոնց վրա հենվելով գործում էին գերմանական գլխավոր շտաբի գործակալները:

Պատերազմից շատ առաջ Թիֆլիսում գերմանացիները կազմակերպել էին «Կլիչկինի և ընկերների վարկերի բյուրոն»¹: Այդ «Վարկերի բյուրոն» իր հյուղերն ուներ Կովկասի խոշոր քաղաքներում: Նրա աերը՝ Կլիչկինը գերմանական խոշոր բանկիր էր և կուպոնիստ: Դրամական միջոցներ բաց թողնելով զանազան արդյունաբերական ձեռնարկություններին, Կլիչկինը նրանց կախման մեջ էր դնում իրենից և կլանում այդ ձեռնարկությունների ստացած շահույթի առյուծի բաժինը: Կլիչկինի ստացած միլիոնների մի զգալի մասը ծախսվում էր գերմանական գործակալներին ֆինանսավորելու համար:

«Վարկերի բյուրոյի» գործակալներից մեկը Թիֆլիսում մանուֆակտուրայի խոշոր վաճառական Վիլհելմ Ադամ Կոնրադ Բրեմերն էր, որն ապրում էր Տրամվայնի փողոցի № 22 տանը: Բրեմերը Կոշորում ուներ հատուկ ամառանոց, որտեղ բնակվում էր ամառը: Նա քաղաքում ամեն օր այցելում էր մանուֆակտուրային խանութները, հաճախ մեկնում էր Գերմանիա և կապ պահպանում Բեռլինում գտնվող «Վարկերի բյուրոյի» կենտրոնական ապարատի հետ: Մյուս գործակալը՝ Ռոբերտ Վիլհելմովիչ Միերը Թիֆլիսում պահում էր բաղմամբով ծաղկի խանութներ և զբաղվում էր ծաղկի վաճառքով: Թիֆլիսի ժանդարմական վարչությունը Կովկասյան բանակի շտաբին գրած մի ղեկուցադրի մեջ հաղորդում է, որ Ռոբերտ Միերը «շարունակ շրջապատված է աշխարհի

¹ Կովկ. օկր. շտաբի ռազմ. պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 144, թ. 96:

անձնավորութիւններով, որոնք կասկածվում են լրտեսութեան մեջ»։ Նույն զեկուցագրում հիշատակվում է, որ Միերի մոտ Գերմանիայից հյուր է եկել ոման Բրյունկը, որն ապրում է . Դիլդըհում, շունի ոչ մի զբաղմունք և եկամտի աղբյուր, ամբողջ ժամանակն անց է կացնում կարտ խաղալով, իրեն ներկայացնելով որպէս «թղթախաղութեան վարպետ»։ Միերի մոտ եկած մեկ ուրիշ հյուր՝ Ալեքսանդր Ֆիշերը հասարակական վարչերում երևում է միայն հարբած և կիսանորձալ վիճակում, խանութներում խոսակցութեան է՝ բռնվում զինվորականների հետ, հավաքելով զանազան ռազմական տեղեկութիւններ։ Միերի մտերիմներից մեկն էլ Թիֆլիսի զինվորական պարետային վարչութիւնում աշխատող Ֆելզեր գերմանացի Գրիգենն էր։ Հիշյալ անձնավորութիւնները բոլորը «Վարկերի բյուրոյի» գործակալների միջոցով հաղորդակցութեան մեջ էին գտնվում Գերմանիայի հետ և ունեին սխտեմատիկ նամակագրութիւն։

«Վարկերի բյուրոն» և գերմանական ուրիշ առևտրական ձեռնարկութիւններ իրենց բաժանմունքները տեղավորել էին Թիֆլիսի կենտրոնական և աչքի ընկնող փողոցներում։ Այդ խանութներից մի քանիսը գտնվում էին Միխայլովսկի (այժմ Պլեխանովի) և Գոլովինսկի (այժմ Ռուսթալելու) պրոսպեկտների վրա։ Այդ խանութների առևտրի շրջանառութեան գումարը հասնում էր միլիոններին։

Գերմանական իմպերիալիզմի գործակալութեան որջերից մեկը հանդիսանում էր «Զինգեր» կոչվող կարի մեքենաների ընկերութիւնը։ Այդ ընկերութեան կենտրոնական վարչութիւնը գտնվում էր Բեռլինում, իսկ Ռուսաստանի գրեթե բոլոր քաղաքներում բացված էին բաժանմունքներ, որոնք վաճառում էին կարի մեքենաներ։ «Զինգեր»-ի կովկասյան ճյուղը խանութներ ունէր Կովկասի քաղաքներում։ Ընկերութեան կառավարիչ Բորիս Էլստան ութը տարի աշխատում էր Կովկասում։ Նա ազատորեն շրջում էր Կովկասի քաղաքներն ու շրջանները, արտաքուստ զբաղվում էր մեքենաների վաճառքի գործերով և «հենց այնպես, որպէս սիրող» նաև նկարահանումներ էր կատարում իր սեփական ապարատով։ Էլստան վերադառնալով Թիֆլիս, ամեն անգամ անպայման այ-

ցելում էր գերմանական գլխավոր հյուպատոս Շուլենբուրգին և նրա քարտուղար Լորցին: Ինչպես գրի է առնված ժանդարմական վարչությունն ստացած ղեկուցագրերի մեջ, «Էլստան շատ զվարճասեր մարդ էր. նա հաճախ լինում էր Լորցի բնակարանում, կազմակերպում էին քեֆեր և հետո էլ գրեթե ամեն օր հաճախում էին Թիֆլիսի գերմանական ափումը»¹:

«Զինգերը Կովկասում» բաժանմունքի կառավարչի օգնական Ադամ Կեսները հաճախ մեկնում էր Երևան, Բաթումի, Գազրի, շրջում քաղաքների արվարձանները, ուսումնասիրում տեղանքը: Գործում մեկ անգամ Կեսները բարձրացել էր քաղաքի մոտիկ սարը, այնտեղից դիտել Գորու բերդը և հարցրել. «Այդ ի՞նչ բերդ է, ո՞վ է կառուցել, ի՞նչ բնակիչներ են ապրում նրա շրջակայքում»: Կեսները մտերմական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում «Զինգերի» աշխատակիցներ Ռաֆաել Կոռոնի և Էդուարդ Էկկերմանի հետ: Նրանք միասին հաճախ այցելում էին Կոմս Շուլենբուրգին, ինչպես և հաճախ հանդիպումներ էին ունենում «Լոնդոն» հյուրանոցի տեր Ռիխտերի հետ, որին կհանդիպեմք հետո: «Զինգերի» Բաթումի բաժանմունքի աշխատակիցները այնքան բացահայտորեն էին դժգոհում լրտեսությունից, որ ժանդարմերիան իսկույն նկատեց նրանց եռանդուն ջանքերը՝ Բաթումի ամրոցի և նրա ղորքի գրության մասին տեղեկություններ հավաքելու ուղղությամբ: Այդպիսի «անզգուշությունը» «Զինգեր»-ի գործակալների համար հատկանշական չէր: Ահա թե ինչու իշխանության օրգանների հրամանով, պատերազմի հենց առաջին օրերին Բաթումի բաժանմունքը լիկվիդացվեց և խանութները փակվեցին, իսկ ձերբակալված լրտեսները աքսորվեցին Տոմսկի նահանգը²:

«Զինգեր» ընկերության ցանցում աշխատող գերմանական լրտեսները լիակատար ձախողման ենթարկվեցին և պատերազմի առաջին օրերին դիմակադերձ արվեցին:

Նախապատերազմյան տարիներին և պատերազմի առաջին շրջանում Բաթումում գործում էր այսպես կոչված «Ռուսական

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 453:

2 ՎՍՍՌ ՀԿտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, թ. 245:

3 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3365, թ. 1—10:

կովկասյան երկրորդ նաւթային ընկերութիւնը»։ Այդ ընկերութիւնը պատկանում էր Կուրլանդյան նահանգից Կովկաս եկած արդշունարերող Գուբներին և շվեյցարական հպատակ գերմանացի Իվան Լոխերին։ Ապրելով* Բաթումում, նրանք հաճախ մեկնում էին Բաքու, զբաղւում նավթի փոխադրումն ու առևտուրը կաղմակերպելու գործով, ինչպես և ճանապարհորդութիւններ էին կատարում դեպի Ռուսաստանի մյուս քաղաքները և արտասահման։ Լոխերը Սև ծովով գնում էր Օդեսսա և կապեր ուներ գերմանացի Յուլի Առախնգի ֆիրմաների հետ, զանազան գործարքներ էր կնքում Օդեսայում։ Բաթումի բերդի պարետը իր մի գեկուցագրի մեջ հաղորդում է այդ ընկերութիւն կասկածելի գործունեութիւն մասին։ Քուխայիսի ժանդարմական վարչութիւնը երբ խուզարկեց Գուբներին և Լոխերի բնակարաններն ու գրասենյակները, պարզվեց, որ նրանց հիմնական զբաղմունքը ոչ թե առևտուրն է, այլ գերմանական լրտեսական գործակալութիւն առաջադրանքներ կատարելը¹։ Գուբներն ու Լոխերը Կովկասից ետ կանչվեցին։ Նրանց փոխարինելու եկավ «Ընկերութիւն նոր տերը» կամ, ինչպես ասում էին, «խսկական տերը» — դոկտոր Ալբրեխտը, որը մինչև 1916 թիվը շարունակում էր ղեկավարել այդ հիմնարկը և ճանապարհորդելով Սև ծովով, նույնպես կատարում էր լրտեսական առաջադրանքներ։

Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսութիւն միջնորդութեամբ Սև ծովում ճանապարհորդական սալոն-շոգենավ պահելու իրավունք ստացավ գերմանական «Հյուսիսային Գերման Լայդ» ընկերութիւնը։ Այդ շոգենավը լողում էր Սև ծովի ջրերում, անցնում էր նեղուցները և վերադառնում, փոխադրում էր էքսկուրսանտներ և այլ ճանապարհորդներ։ Գերմանական տրանսպորտային նավը կարծես թե «մաղնիրական ինչ-որ ուժի ձգովով» միշտ թեքվում էր դեպի Բաթումի, Գագրիի, Նովորոսիյսկի և Կովկասյան ծովափի մյուս նավահանգիստները։ Այդ նավի կառավարիչը կապված էր Թիֆլիսի «Վարկերի բյուրոյի» գործակալ Բրեմերի հետ և շարժվում էր միայն նրա տված մարշրուտներով²։

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 4523, թ. 1—15։

² ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 1863, թ. 10։

Գերմանացիների խոշորագույն առևտրական ձեռնարկություններից մեկն էլ Թիֆլիսում գյուղատնտեսական գործիքների քաղան էր, որը պատկանում էր Լյմիլ Ֆյոդորովիչ Սուֆերմանին: Այդ քաղան¹ Գերմանիայի հետ աշխուժ կապեր ուներ: Այնտեղից փոխադրում էր գյուղատնտեսական մեքենաներ, գործիքներ և վաճառում Կովկասում: Թիֆլիսի քաղան մեծ պահեստներ ուներ Արմավիր և Խարկով քաղաքներում: Բաղայի ծառայողների միջոցով իրականացնում էր կապը Գերմանիայի հետ և Կովկասում հետախուզական շատ առաջադրանքների կատարումը¹:

Գերմանական առևտրական ձեռնարկատերերի և ֆիրմաների ցանցը շատ է. դրանք ծառայում էին տնտեսական և ուղեմական լրտեսությանը: Այստեղ կբերենք ևս մեկ օրինակ, որը ոչ պակաս հետաքրքրովյուն ունի: Յարական Արտաքին գործերի մինիստրության ստացած մի դադարի ղեկուցագրի մեջ պատմվում է Սև ծովի ափերի նավահանգիստներում հացի գնումներ կատարող և արտասահման փոխադրող առևտրական ֆիրմաների և նրանց ճյուղերի գործունեության մասին: Այդ ֆիրմաները համագործակցված էին աշխատում «Մագնար Ռուժոյի շոգենագային ֆիրմայի» հետ, որի նավերը հանդիսանում էին Սև ծովով դեպի արտասահման հաց փոխադրող հիմնական տրանսպորտը: Այդ ֆիրմաները Բեռլինում ունեին միասնական կենտրոնական վարչություն, որին գլուխ կանգնած էր խոշոր կապիտալիստ Բիերը: Գործելով Բեռլինում, Բիերը դիրիժորի նման չափ էր տալիս և շարժման մեջ էր դնում Սև ծովի ափերի քաղաքներում հիմնված բոլոր ֆիրմաների աշխատանքը: Կովկասում հաց արտահանող ֆիրմայի կառավարիչն էր մի ոմն Նեյֆելդ: Նա իր ապարատում և ծովով դնացող տրանսպորտի վրա աշխատանքի էր ընդունել քաղմաթիվ գերմանացիներ, որոնք ազատ նավարկում էին և տարբեր ժամանակներում ժամանում բոլոր նավահանգիստները: Կովկասյան փոխարքայի գրասենյակում ստացված տեղեկությունները հաստատում են, որ «այդ գերմանացիները այցելելով Ղրիմ և Կովկաս, նկարահանել են բոլոր կարևոր նավահանգիստները, շենքերը, պահեստները, և այլ կառուցումները, որոնք կա-

¹ Կովկ. օկր. շտաբի ուղեմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 5, թ. 14:

բող են բարակոծվել հարկ եղած դեպքում»¹։ Դուրս է գալիս, որ Կովկասից և Ղրիմից հայ փոխադրող գերմանական տրանսպորտայինները միաժամանակ Գերմանիա էին արտահանում ծովափնյա ստրատեգիական կետերի զանազան նկարներ, որոնք կարող էին հարկավոր գալ գերմանական պլանավոր շտաբին։

Այսպիսով, գերմանական պաշտպանարարները երկար տարիների ընթացքում ներդադրվելով Կովկաս, այստեղ հաստատվել էին կարևորագույն գյուղատնտեսական շրջաններում, հիմնել էին կալվածատիրական-կուլակային տնտեսություններ, գրավել տրետեսական կարևոր դիրքեր։ Գերմանական պաշտպաններն իրենց ներքին կյանքում և կենցաղում արմատավորում և պահպանում էին պրուսական ռեակցիոն տրագիցիաները։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այդ պաշտպանները գերմանական իմպերիալիզմի լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքի հենակետերն էին։

Գաղութներից բացի, Կովկասում գերմանացիները հիմնել էին արդյունաբերական զանազան ձեռնարկություններ, ֆիրմաներ, առևտրական ընկերություններ։ Կապիտալիստական այդ տնտեսությունները գերմանական իմպերիալիզմն օգտագործում էր մի կողմից Կովկասի ընդերքի հարստությունները Գերմանիա առանելու, Կովկասի ժողովուրդներին անխնայորեն շահագործելու և շահույթ քանելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքի համար։

Տնտեսական-առևտրական գործունեության հետ զուգահեռ, գերմանական պլանավոր շտաբի գործակալները հետախուզում էին Կովկասի էկոնոմիկան, ներքին քաղաքական կյանքը, ռազմաստրատեգիական նշանակություն ունեցող օբեկտները, զբաղվում լրտեսական գործունեությամբ։ Գերմանական առևտրական և արդյունաբերական ֆիրմաները, ընկերությունները և այլ անուններով գործող ձեռնարկությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստման շրջանում գերմանական իմպերիալիզմի լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքի օջախներ էին հանդիսանում։

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 10, գ. 310, թ. 146—148։

ԿՈՒՆԵ ՅՐՐՈՐԴ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ «ԳԻՏՆԱԿԱՆ» ԵՎ «ՏՈՒՐԻՍ» ԼՐՏԵՍՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Գերմանական գլխավոր շտաբը իր գործակալության առաջ խնդիր էր դրել մանրագնին կերպով հետախուզել Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի էկոնոմիկան, հողը, երկրի ընդերքը, լճերը, գետերը, ճանապարհները: Գերմանական գլխավոր շտաբը պահանջում էր Կովկասում գործող հետախուզողներից՝ ստույգ տվյալներ համաքել ժողովրդի ազգային կազմի, կենցաղի, սովորույթների, ազգագրության, լեզվի առանձնահատկությունների մասին: Այդ նպատակով համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիայից Կովկաս էին ուղարկվում զանազան էքսպեդիցիաներ, էքսկուրսանտներ և ճանապարհորդներ, որոնք ֆինանսավորվում էին գերմանական կառավարության կողմից և կատարում էին գլխավոր շտաբի առաջադրանքները: Այդ էքսկուրսանտները մասնավորապես 1910—1914 թվականներին հեղեղել էին Կովկասի նահանգները: Գերմանական հետախուզությունը ճարպկորեն և խորամանկությամբ օգտագործում էր ցարական պետական օրգանների թուլությունն ու կարճատեսությունը և «գիտական», «կուլտուրական», «տուրիստական» անվան տակ Կովկասի բոլոր նահանգներում ծավալում էր իր լրտեսների գործը:

1

Գերմանական հետախուզողները Կովկասյան երկրամասի մի քանի շրջաններում կատարում էին գեոլոգիական հետազոտական

որոնումներ: Այստեղ կհիշատակենք այդպիսի հետազոտություններ կատարող մի քանի խմբերի մասին:

Կովկասյան երկրամասի ընդերքը հետազոտելու խոշոր ձեռնարկումներից մեկը գլխավորում էր գերմանական ծովային սպա և գլխավոր շտաբի աշխատակից Յուլի Կարլովիչ Ֆոն-Շմիդելը: 1911 թվականին Շմիդելը Գերմանիայից Կովկաս եկավ և իրեն ներկայացնելով որպես գեոլոգ-ինժեներ, գերմանական հյուպատոսության միջնորդությամբ բանակցությունների մեջ մտավ Կովկասյան կենսային գեոլոգիական վարչության հետ: Նա պայմանագիր կնքեց այդ վարչության հետ և Օդոբզեթի շրջանում արենդով վերցրեց 6 հազար հեկտար հող՝ նախնական փորումներ կատարելու և նավթի հանքեր որոնելու նպատակով:

Շմիդելի հետ եկել էին նրա գործակիցները — Անդրեյ Բերդերը, Բրաուն Լնդելը, Լ. Կուզները, Անդրեյ Շտեռնը, Իոսիֆ Կուցմանը, Անտոն Կելբախը — բոլորն էլ գերմանական և ավստրիական շտաբային սպաներ:

Շմիդելը արենդած հողի վրա հիմնեց այսպես կոչված «Գուրիայի նավթի սինդիկատ», որի գիրեկառուցը հանդիսանում էր ինքը: Սև ծովի ափերից ոչ հեռու մի գեղեցիկ պուրակում կառուցվեց Գուրիայի նավթի սինդիկատի գրասենյակը (Օդոբզեթի շրջանի Խարբեդե գյուղի մոտ): Հավաքագրվեցին բանվորներ, գրասենյակի աշխատողներ և այլ ծառայողներ: Այդ սինդիկատը գնված հողերը բաժանեց 12 նավթային ընկերությունների վրա, և Գերմանիայից կանչված մասնագետները մաքուր ռայոնում սկսեցին իրենց գործունեությունը: Այդ աշխատանքները ծավալելու գործում հատուկ դեր էին խաղում պրոֆեսորներ Գոֆերը, Զյուսին և Ուլիխը, ինչպես և գեոլոգ դոկտորներ Հուլիոս Նոտին, Ռուդոլֆ Նոտին, Կզները և Գոտեկեմը: Նավթային ընկերություններից մեկի կառավարիչ Գեորգի Զիբերտը հավատացնում էր, թե

«Այդ աշխատանքը մի հոկայական նավթային աշխարհ է բաց անելու, որն այդ շրջանի բնակչությանը և մյուս գավառների բնակչությանը կտա խոշոր գումարների հասնող աշխատավարձ և հարուստ կյանք»¹:

Նավթի որոնումները եռանգուն կերպով ծավալվում էին մին-

¹ ՂՍՍՌ — Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխ., ֆ. 3, դ. 163, թ. 59:

չեւ պատերազմի սկսվելը: 1913 թվի դեկտեմբերի 2-ին Կովկասի ժանդարմական հատուկ կորպուսը կովկասյան շտաբին հաղորդում է:

«Նավթի աղբյուրներ փնտրող ընկերության աշխատանքը կատարվում է Սև ծովի ափերում Բաթումի—Փոթի շրջանում: Ստույգ տեղեկությունները հաստատում են, որ Շմիդելի գործակալները չափում են ծովափի տերիտորիաները և նախագծում տոպոգրաֆիական քարտեզներ, նկարահանում են լեռնանցքները, չափում են ճանապարհները: Զրույցի ժամանակ երբ Շմիդելին հարցրել են, թե ինչո՞ւ են չափում և նկարահանում ծովափերը, նա պատասխանել է, թե «Պա անհրաժեշտ է, որպեսզի պարզենք թե, ո՞րտեղ կարելի է կառուցել կայաններ, ո՞րտեղ ի՞նչ նավեր կարող են մոտենալ ափին, ո՞րտեղից կարելի է բարձել նավթը և դատարկել ընդունվող բեռները...»: Շմիդելը կապեր է պահպանում Բաթումի գերմանական և ավստրիական հյուպատոսների հետ, հաճախ մեկնում է Թիֆլիս և տեսակցություններ է ունենում Շուլենբուրգի հետ: 1913 թվի ամառը նա մեկնեց Գերմանիա և շուտով վերադարձավ, իր հետ բերելով իր տպագիր... Անցած երկու տարում նավթային ընկերությունները ո՛չ մի հոր չեն փորել, դեռևս չեն բերել ոչ մի գործիք...»¹

Շմիդելին չէին հրապուրում ոչ երևակայական նավթի շատրվանները և ոչ էլ դեղինիկ աշտարակները: Նրա համար 12 նավթ որոնող ընկերությունները հարմար քողարկված գործակալություններ էին Սև ծովի կովկասյան ափերի ամբողջ տեղանքը նկարահանելու, նրա ռազմա-տակտիկական նշանակություն ուսումնասիրելու, Սև ծովի ափերին գերմանա-թյուրքական զորքերի դեասանտներ իջեցնելու վայրեր նշանակելու և դրանք նախապատրաստելու համար: Իսկ այդ գլխավոր խնդրի կատարումը Շմիդելը առաջ էր մղում հաջողությամբ: Ամեն անգամ, երբ Շմիդելը Թիֆլիս էր մեկնում, ներկայանում էր Շուլենբուրգին և զեկուցում ռազմական հետախուզչի առաջադրանքների կատար-

¹ Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 129, թ. 7—8:

ման մասին, իսկ վերջինս ծածկագիր էր ուղարկում Բեռլին, Ֆրիդրիխշտրասսե:

Շմիդելի էքսպեդիցիայի գործունեության համար անհրաժեշտ բոլոր ծախսերը վարկավորվում էին գերմանական հյուպատոսի կողմից և մանրամասն հաշվետվություներ ենրկայացվում այդ ծախսերի մասին¹: Շմիդելը զգուշորեն կազմակերպել էր նաև իր ձեռնարկումների պաշտպանությունն ամեն տեսակի «սյուրպրիզներից»: 1914 թվի ձմեռը, երբ նահանգական ժանդարմական վարչությունը մարդիկ ուղարկեց խուզարկելու Շմիդելի բնակարանն ու գրասենյակը, նա խուզարկությունից երկու ժամ առաջ արդեն իմացել էր այդ մասին և ապահով տեղ թաքցրել բոլոր գաղտնի փաստաթղթերը: Ժանդարմական ներկայացուցիչներին Շմիդելը զարմանքով հարցնում էր. «Դա ի՞նչ անսպասելի բան էր: Ո՞ւմ մտքով կարող էր անցնել, որ կարող են կասկածներ ծագել մեր գործունեության մասին և խուզարկություններ կատարել»²:

Բայց Շմիդելի գործունեությունը քողարկելն այլևս անհնարին էր: Ակներև էր դարձել, որ Շմիդելը զբաղվում էր ռազմական-լրտեսական գործունեությամբ և այդ իր գլխավոր զբաղմունքը բացարկում էր նալթային հանքեր որոնելու արտաքին կեղծ քողի տակ: Քուլթայիսի ժանդարմական վարչությունը 1914 թ. հուլիսին, մի գիշեր հանկարծակի նորից խուզարկություն կատարեց «նալթային սինդիկատի» հիմնարկներում: Այս անգամ հայտարերված փաստաթղթերը անհեբբելիորեն հաստատեցին, որ Շմիդելը գերմանական գլխավոր շտաբի խոշոր լրտեսներից մեկն է, որը Կովկաս էր եկել բացառապես ռազմական հետախուզական առաջադրանքներ կատարելու համար: Նրա բնակարանում հայտարերվեցին Բաթումի մարզի և Քուլթայիսի նահանգի՝ ռազմական քարտեզներ, տոպոգրաֆիական սխեմաներ և նկարներ, որոնք պատկերում էին ծովափի ռելեֆը, ինչպես և Կովկասում գործող գերմանական գործակալների հետ կապեր հաստատող գրադրու-

¹ ՎՍՍՌ Հոկ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, Բ.թ. 128—131:

² Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 129, Բ. 10:

թյուններ ու Շուկենբուրգին ուղարկած գեկույադրերի պատճենները: Միայն այդ ժամանակ Շմիդելյի ղեկավարած գործակալների ամբողջ շաշկան մերկացվեց, և բոլորն ուղարկվեցին աքսոր:

2

Գերմանական գլխավոր շտաբի կազմակերպած լրտեսական աշխատանքի մեջ լայնորեն ներգրավվում էին գերմանական գիտական-լուսավորչական հիմնարկները, մասնագետները: Տարբեր բնագավառների մասնագետներին դարձնելով գործակալներ, գերմանական ազդեցությունները աշխատում էին նրանց քողարկել իրենց մասնագիտությունների դժով կատարվող աշխատանքի անվան տակ, որպեսզի հեշտովյամբ կարողանային ծավալել լրտեսական-գիվերսիոն գործունեությունը:

1913 թ. դարնանը Կովկաս մեկնելու և հետախուզական գործունեություն ծավալելու առաջադրանք է ստանում այսպես կոչված «Գերմանական գյուղատնտեսական ընկերությունը»: Այդ ընկերության առաջ խնդիր էր դրվել թափանցել Կովկաս և ուսումնասիրել երկրամասի գյուղատնտեսական շրջանների վիճակը, հողի հատկությունները՝ հատկապես ձմեռը, անձրևի ժամանակ և շոգ եղանակներին, ջրային ռեսուրսները և այլն: Այդ տեղեկությունները անհրաժեշտ էին զորքի տարբեր տեսակների գործողությունները պլանավորելու համար:

1913 թվի հունիսի 26-ին Փոխարքուլի գրասենյակի գաղտնի բաժինը դիմում է Կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբին, հաղորդում է գերմանական գյուղատնտեսական ընկերության էքսպեդիցիայի Կովկաս գալու մասին և հարցնում է շտաբի կարծիքը: Շտաբը չի առարկում էքսպեդիցիայի գալու դեմ: Գերմանական էքսպեդիցիան մեկնեց Կովկաս: Նրա կազմի մեջ էին 19 հոգի «գիտական աշխատողներ» պրոֆեսոր-դոկտոր Օտտո Աուհագենի գլխավորությամբ՝ էքսպեդիցիայի անդամներից էին գերմանական բանակի մայոր Ֆլիդելը, կալվածատեր դոկտոր էդուարդ Վոպելիուսը, կապիտան Ֆիլիսահալը, կալվածատեր Արտուր Ռիմերշմիդտը, կալվածատեր Օտտո Շմիդտը, ագրոնոմ

1 ՎՍՍՌ Հոկ. Ռև. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 159, թ. թ. 1—150:

Ֆրից ֆոն Շելտխեյմը, ազդրոնում Գուստավ Ֆելդմինը և ուրիշներ:

Գերմանական բանակի մայոր և հետախույզ Ֆրիդեխը գլու-
ղատնտեսությունն ուսումնասիրող գիտնականներին տարավ հե-
տևյալ մարշրուտով. շոգենայով անցնելով Սև ծովը, նրանք իշան
Բաթումում և մի քանի օր զբոսնեցին բերդի շրջակայքը, նավա-
հանգիստը: Անցնելով Քուբայիսի նահանգի մի քանի շրջանները
և Սև ծովի ափերը, նրանք հասկապես կանգ առան Սուխումիում
ու Սոչիում: Էքսպեդիցիան այնտեղից մեկնեց Թբիլիսի և հանդի-
պում ունեցավ գերմանական պաշտոնական գործիչների - հետ:
Թբիլիսից մեկնելով Վլադիկավկազ, «ազդրոնները» ուշադիր
կերպով ուսումնասիրեցին ռազմա-վիրական ճանապարհը, լեռ-
նանցքները, իսկ հյուսիսային Օսեթիայում և Դաղստանում անց-
նում էին աուլից-աուլ, երկաթուղու կայարանից-կայարան:

Էքսպեդիցիան մեկնեց Հայաստան Վորոնցովկայի և Դիլի-
ջանի ճանապարհներով, որտեղ նրանք ծանոթացան դեպի Հա-
յաստան տանող ուղիներին, բնակչությանը, հողին, բուսակա-
նությանը և աղբյուրներին: Լեզալիզացված հետախույզների
էքսպեդիցիայի Գերմանիա վերադառնալուց հետո գերմանական
շտաբի ձեռքի տակ կային ստույգ տեղեկություններ, թե Կովկասի
շրջաններում ինչպիսի գործառն ո՞ր ճանապարհներով կարող է
անցնել, ինչպիսի՞ հանգրվաններ կան, ի՞նչ է հարկավոր ունենալ
և այլն:

«Գերմանական գլուղատնտեսական ընկերության» էքսպեդի-
ցիան դեռ Կովկասից չէր վերադարձել, երբ Գերմանիայից Կով-
կաս ուղարկվեցին նոր հետազոտողներ: 1913 թ. օգոստոսին
Կովկաս եկավ գերմանական «Ֆրանկֆուրտեր Ֆայտունգ» թերթի
աշխատակից, պատմության և արվեստի դոկտոր Վալտեր Վեյ-
բելը, որպեսզի մեկ տարի շրջի Կովկասի նահանգները, ուսուր-
ույորական գրանցումներ կատարելու և ֆոտոնկարներ հանելու
համար: Կովկասյան իշխանությունները թույլ էին տվել նկարա-
հանելու՝ ինչ որ հետաքրքրում է նրան, բացառությամբ երկաթու-
ղային թունելների և կամուրջների: Գրեթե նույն օրերին, «նա-
խորդից անկախ», Կովկաս եկան փիլիսոփայության դոկտորներ

¹ Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 123, թ. 4:

² ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխ., ֆ. 21, գ. 302, թ. 212:

Հուլիոս Կոմարեկին և Հենրիխ Վեսելովին: Կովկասյան իշխանութ-
յուններին ուղղված պաշտոնական գրությունների մեջ գերմա-
նական հիմնարկները հավաստիացնում են, թե փրկսովհաների
խնդիրն է՝ Կովկասում հավաքել զանազան միջատների կոլեկ-
ցիաներ և որոշ նկարներ՝ բույսերի, գետերի, սարերի ու այլ պեյ-
զաժներից¹:

Նույն ժամանակներում, ըստ երևույթին ոչ պատահական
զուգահեռությամբ, Կովկաս եկավ Վիեննայի արվեստի պատմու-
թյան ինստիտուտի դիրեկտոր Իոսիֆ Ստրիգովսկին՝ «ուսումնա-
սիրելու համար վրացական և հայկական ճարտարապետության
առանձնահատկությունները»: Թույլտվություն ստանալով, նա
ազատորեն մոտենում էր բոլոր կառուցումներին, շենքերին, կա-
մուրջներին, եկեղեցիներին, քաղաքների պարիսպներին և գրի էր
առնում, թե «ինչ արվեստով են» կառուցված այդ շենքերը, այ-
սինքն՝ ինչ քարից են, ինչպիսի ամրություն ունեն և հարկ եղած
դեպքում ինչ ուժի արկերով հնարավոր է դրանք կործանել²:

Յարական Արտաքին գործերի մինիստրության գեպարտա-
մենտը գրել է Կովկասյան փոխարքային, խնդրելով Գերմանիա-
յից Կովկաս ժամանած փրկսովհանության գովառոր Ա. Կլուպին
թույլ տալ գիտական նպատակներով շրջելու Կովկասյան երկրա-
մասը, ուսումնասիրելու հնությունները և նկարահանելու մի շարք
կադրեր Բեռլինի ակադեմիայի համար: Նույն գրության մեջ
խնդրվում է նաև չմերժել Մյունխենի համալսարանի ղոցենտներ
Բուրմիստրին, Դիստելին և Բուշին թույլ տալու աշխարհագրա-
կան-գեոլոգիական հետազոտություններ կատարելու և լուսա-
նկարներ հանելու Կովկասյան գավառներում³: Բեռլինի ակադե-
միայի անդամ-թղթակից Անդրուսովը 1914 թ. վաղ գարնանից
գալով Կովկաս, հատուկ էքսպեդիցիայի գլուխն անցած, երեք
ամիս աշխատում էր Կուբանում: Նա ուսումնասիրում էր հողի
կազմությունը, քարերը, հնությունները և ջրերը: Հաճախ լինելով
Շուլենբուրգի մոտ, նա ուղղություն էր ստանում վերջինից⁴:

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխ., ֆ. 21, գ. 302, թ. 191:

2 Նույն տեղում, թ. 213:

3 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 1863, թ. 66:

4 Կովկ. օկրուգի շտաբի ռազմ.-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 144, թ. 38:

Այդ և ուրիշ փաստեր ցույց են տալիս, թե ինչպես գերմանական գիտական-լուսավորչական հիմնարկներն ու ինստիտուտները իսպառ էին դրվել գերմանական իմպերիալիզմի զավթողական քաղաքականությանը, ինչպես «գիտական-լուսավորչական» նպատակների քողի տակ գերմանական հետախուզությունը Կովկասում հավաքում էր ռազմա-տակտիկական նշանակություն ունեցող տեղեկություններ:

Պետք է մատնանշել գերմանացիների հատուկ հետաքրքրությունը դեպի Հայաստանը: Վանի ռուսական հյուպատոսը 1913 թվի վերջերին Կոստանդնուպոլսի ռուսական գլխավոր դեսպան Գիրսին գրած մի զեկուցագրի մեջ պատմում է գերմանացիների այն արտակարգ հետաքրքրության մասին, որը հանդես էր բերվում դեպի Թյուրքահայաստանը և Վանա լիճը: Գերմանացիները տեղեկություններ էին հավաքում այդ գավառների բնակչության կենցաղի, էկոնոմիկայի, երկրի աշխարհագրական կառուցվածքի և այլի մասին: Դրա համար մի քանի գերմանացիներ նույնիսկ տարիներով բնակություն էին հաստատել Թյուրքահայաստանում: «Դեռևս 1912 թ. սկզբներից Վանում ապրում է Մյունխենից եկած գերմանացի Կուրիցերը,— կարդում ենք Գիրսին ուղղված մի այլ գրություն մեջ:— Նա Վանում հավաքում է զանազան տեսակի օձեր, որոնք ուղարկում է գերմանական կոլեկցիոներներին: Մինչև Վան գալը նա աշխատել է Կովկասում, գիտե ռուսերեն լեզուն»¹: Այդպիսի «կոլեկցիոներները» շատ էին:

Էթզրումում էզվարդ Անդերսը հիմնել էր մի ընկերություն, որը Գերմանիայից եկած մասնագետների գլխավորությամբ արենդով հողաբաժիններ էր վերցրել և երկար ժամանակ ուսումնասիրում էին այդ տերիտորիաների ընդերքը՝ «ածխի և նավթի հանքեր որոնելու նպատակով»²: Հետագայում պարզվեց, որ այդ ընկերության մեջ մտնող գերմանացիները ոչ մի հետազոտական աշխատանք չեն կատարել, նրանց հիմնական զբաղմունքը եղել է Անդերսից ստացված հատուկ առաջադրանքների կատարումը:

1914 թվի մայիսին Կովկաս եկան գերմանացի «տուրիստներ» Ֆրից Միլլերդը և Յոզեֆ Դերտմանը: Կովկասյան փոխար-

¹ Կովկ. օկրուգի շտաբի ռազմ.-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 176, թ. 179:

² Նույն տեղում, դ. 124, թ. 175—176:

քայլին հասցեագրված դիմումի մեջ «տուրիստները» գրում են, թե նրանք եկել են Կովկաս երկու ամսով, նպատակ ունեն այցելել Օսեթիան և զբոսնել Հայաստանում, ուսումնասիրել բույսերի ֆիզիոնոմիան և մի քանի լեռնային քարերի տեսակները:

«Մենք ուզում ենք տեսնել Ալադյազ և Արարատ սարերը,— գրում են տուրիստները,— այցելել Սեանա (կամ Գոգչայի) լիճն ու նրա շրջակայքը... Նկատի ունենալով, որ տեղացիների համար այդ սարերի գագաթը ըարձրանալն անմատչելի է, խնդրում ենք թույլ տաք մեզ, մեր դիտողությունները գրի առնելու և լուսանկարներ հանելու»¹:

Կովկասյան փոխարքայի գրասենյակի թույլտվությամբ «տուրիստները» մեկնեցին Հայաստան և ուսումնասիրում էին երկրի մակերևույթի ռազմա-տակտիկական նշանակությունը: Ֆրիցը և Յոզեֆը չհասցրին բարձրանալ Արարատի և Ալադյազի գագաթները, որովհետև արևմուտքում արդեն վրա հասան պատերազմական գործողությունները և «տուրիստները» շտապեցին վերադառնալ Գերմանիա:

Կովկասյան օկրուգի շտաբի 1913 թ. դեկտեմբերի 23-ին կազմած զեկուցագրերից մեկում կարդում ենք գերմանական «տուրիստների» և «մասնագետների» մի ուրիշ էքսպեդիցիայի ակտիվ հետաքրքրությունների մասին, որոնք հանդես են բերվել «Ուրմիա լճի շրջանում, Հարավային Ադրբեջանում և Վանա լճի շրջանում»²:

Գերմանական «տուրիստներն» այդ վայրերում կոնտակտ էին հաստատում գերմանական և թյուրքական պաշտոնական գործիչների հետ, նրանց օժանդակությամբ կատարելով իրենց տրված առաջադրանքները: Բայց այդ «տուրիստ»-լրտեսներից ոչ մեկի գործունեությունը չհաջողվեց մինչև վերջը քողարկված պահել: Շուտով նրանց իսկական դեմքը բացահայտվում էր և լրտեսները կամ ծլկում էին Գերմանիա, կամ ուղարկվում աքսոր: Այդ «տուրիստների» «դիտահետազոտական», կամ «լուսամորչական» հավաստիացումները նույնպես իրենց նկատմամբ ոչ մի հավատ չէին ստեղծում Կովկասի ժողովուրդների մեջ:

¹ Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 144, թ. 39—40:

² Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 144, թ. 39—40:

Գերմանական «տուրիստ» լրուեսների առաքումը դեպի Կովկաս աճում էր առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Քանի մոտենում էին պատերազմի օրերը, այնքան ավելի ագրեսիվ էին դառնում գերմանական գլխավոր շտաբի գործակալները: Նրանք կաշվից դուրս էին գալիս աչքից բաց շնողներու Կովկասի ոչ մի կարևոր անկյունը:

Գերմանացիները բացառիկ հետաքրքրությամբ իրենց ձեռքը մեկնում էին դեպի Հյուսիսային Կովկասի հանքային ջրերը: Պատերազմից առաջ Մոսկվայից Օդեսա և Սև ծովով Հյուսիսային Կովկաս մեկնեցին գերմանական շտաբային սպաներ Գերման, Տոմը և Թյուդոր Դամմը: Նրանց հետևից նույն ճանապարհներով մեկնեցին նաև ավստրիական գլխավոր շտաբի սպաներ Պավել Ալյոքին և Գերման Պոկոբրին:

Մինչև Կովկաս մեկնելն այդ սպաները մեկ տարուց ավելի ապրում էին Մոսկվայում և գերմանական դեսպանատանը կից սովորում էին՝ ուսերեն լեզուն: Ռուսերեն լեզվի կուրսն անցնելուց հետո նրանք մեկնեցին Կիսլովոդսկ, որտեղ մնացին մեկ շաբաթ, այնուհետև նրանք մեկնեցին Միներալնիե Վոդի, Եսենտուկի և մյուս հանքային ջրերը: Սպաները գնում էին ձիերով, զրուցում էին տեղացի բնակիչների հետ, մասնագետներից ստացված տեղեկություններով լցնում էին իրենց ծոցատետրերը: Հանքային ջրերի աղբյուրները մանրամասն ուսումնասիրելուց հետո սպաները մեկնեցին Վլադիկավկազ և ռազմա-վիրական ճանապարհով ուղևորվեցին Թիֆլիս, որտեղ նրանց ընդունեցին Շուլենբուրգի ներկայացուցիչները: Շուլենբուրգի մոտ մի քանի շաբաթ մնալուց հետո «էքսկուրսանտ» սպաները գնացին Բորժոմ, Բախուրիանի, Քութայիսի, Բաթումի: Բաթումի ծովափերը և նավահանգիստն ուսումնասիրելով, սպաներն ամեն օր լինում էին գերմանական հյուպատոսի մոտ:

Սպաների այդ խումբը հավաստիացրել էր, որ եկել է Կովկասի հանքային ջրերը տեսնելու: Նրանց վերադարձից հետո Կովկասում երևաց Հենրիխ Կուլերը, որի մասին գերմանական իշխանությունները գիմել էին կովկասյան ադմինիստրացիային, խնդրե-

լով թույլ տալ նկարահանումներ կատարելու? Կովկասյան ադմինիստրացիային հասցեագրված մի այլ միջնորդության մեջ խնդրել են թույլատրել սաքսոնական գրենադերական զնդի լեյտենանտ Էրիխ Բերինգին, որպեսզի նա Կովկասի դավաճաներում որսորդության մեջ զբաղվի¹:

Յարական իշխանության օրդանները գրեթե արգելք չէին հանդիսանում գերմանական կամ ավստրիական «տուրիստներին», «ճանապարհորդներին», որոնք Կովկասում զբաղվում էին լրտեսության մեջ: Բայց ցարական իշխանության օրդաններն ուղի-ուղղով հետևում էին գերմանացիների գործունեությանը: Այսպես, օրինակ, 1913 թ. հուլիսին, երբ Կովկաս եկավ պրոֆեսոր Գարց Ռոբերտը, բավարացիին նրա խնդիրը և նրան թույլ տրվեց այցելել Նովորոսիյսկի ու Բաթումի շրջանները, սակայն ոստիկանական օրդաններին խնդիր տրվեց հետևելու «պրոֆեսորի ազնվությանն ու իսկական նպատակներին»²: Այդ հետևելն էլ պարզեց, որ Գարցը զբաղվում է ռազմական օբեկտները նկարելով, որի հետևանքով նա մերկացվեց որպես գերմանական գործակալ:

Այս ենթադրույթը կփակենք մի կարևոր դեմքի մասին խիստ համառոտ տեղեկություններ տալով: Այդ դեմքը էմանուել Լակոնն է: Ազգությամբ ավստրիացի, ծառայության մեջ գտնվելով գերմանական շտաբում, Լակոնը հայտարարեց ի լուր ամենքի, որ նա դուրս է գալիս երկրագնդի շուրջը ճանապարհորդություն կատարելու՝ ոտքով: Երբ նա Բեռլինից դուրս եկավ ճանապարհորդության, 25 տարեկան երիտասարդ էր: Բեռլինում Լակոնի համար պատրաստեցին համապատասխան փաստաթղթեր, որոնցից մեկում կարդում ենք.

«Ոտքով երկրագնդի շուրջը կլոր ճանապարհորդություն: Պետք է անցնել Բալկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Աֆրիկան, Հնդկաստանը, Ավստրալիան, Արաբիան, Պարսկաստանը, Կովկասը, Ռուսաստանը, Սիբիրով դեպի Ճապոնիա, Ամերիկա և վերադառնալ Նյուրյակ»³:

¹ Կովկ. օկր. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 17, թ. 2:

² ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 627, թ. 114:

³ Կովկ. օկր. շտ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 108, թ. 12 և գ. 19,

Այդ «Համաշխարհային սրբապատկի» կողքից, լուսանցքում տպված է Լալոնի նկարը ամբողջ հասակով, դրված են համապատասխան կնիքներ և տեքստը թարգմանված է համապատասխան լեզուներով:

Լալոնի ճանապարհորդության պաշտոնական նպատակն էր «հրատարակել գիրք բոլոր ժողովուրդների բնավորությունների, սովորությունների, ազգագրության, հագուստների և կենցաղի մասին»:

Լալոնը տիրապետում էր գերմաներենից բացի ռուսերեն լեզուն, սլավոնական տարբեր բարբառներով, հայերեն, վրացերեն, թուրքերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, հունարեն: 1911 թվի հունիսին Լալոնը հասավ Զուլֆա և այնտեղից ճանապարհվեց դեպի Երևան: Ներկայանալով տեղական իշխանություններին, նա հայտարարեց, թե, սկսած 1905 թվից, դուրս գալով ճանապարհորդության, մինչև Երևան հասնելը անցել է 79 հազար վերստ տարածություն: Կովկասում նա «մի քանի ամիս կճանապարհորդի ոտքով, կուսումնասիրի Կովկասի ժողովրդի կենցաղը, այնուհետև կշարունակի իր մարշրուտը Ռուսաստանով դեպի Ճապոնիա»: Կարծես թե այդպես էլ եղավ. Լալոնը 1911 թվի ամռանը Երևանից գնաց Ալեքսանդրապոլ, Ղարս, Ախալքալաք, այնտեղից անցավ Սև ծովի ափերը, եղավ Կուբանում, Ուստեղից թեքվեց դեպի Գրոգնի և Բաքու, այնտեղից Թիֆլիս, և 1911 թվի աշնանը անհետացավ:

Կովկասյան իշխանությունները հավատացին, որ Լալոնը մեկնեց Ռուսաստան և այնտեղից դեպի Հեռավոր Արևելք, Ճապոնիա, շարունակելու 20-րդ դարի Մագելանի շուրջերկրյա իր ճանապարհորդությունը՝ ոտքով: Այդպես էլ մենք այստեղ կթողենք Լալոնին:

Կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի արխիվի փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, հատկապես 1909—1914 թթ., Կովկասում գերմանական գործակալության աշխատանքն ընդունել է ավելի լայն ծավալ: Զանազան տնտեսների տակ քողարկված դաշմական գործակալներից կազմված «էքսպեդիցիաներն» ու «տուրիստական խմբերը» չափում ու ձևում էին ամբողջ Կովկասը: Այսպես, օրի-

նակ, եթե 1909 թ. Կովկաս եկել էին 5 խումբ «էքսկուրսանտներ», 1910 թվին՝ 8, 1911 թվին՝ 13, 1912 թ.՝ 16, 1913 թ.՝ 21, 1914 թվի առաջին կիսամյակում (մինչև պատերազմն սկսվելը) արդեն եկել էին 27 «էքսկուրսիոն-ճանապարհորդական» խմբեր, որոնց կազմերի մեծ մասը եղել են գերմանական բանակի սպաներ, որոնք գործել են գերմանական զլխավոր շտաբի առաջադրանքներով, կատարելով լրտեսական աշխատանք:

Այսպիսով, շարադրած փաստերից երևում է, որ առաջին իմպերիալիստական պատերազմի նախօրյակին գերմանական զըլխավոր շտաբը Կովկաս էր ուղարկում իր լրտեսներին, որոնք թափանցում էին Կովկասի շրջանները, ուսումնասիրում նրանց ռազմատարիկական նշանակությունը:

Այդ գործակալներին քողարկելու նպատակով գերմանական իշխանությունները նրանցից կազմում էին զանազան էքսպեդիցիաներ՝ մեկ գեոլոգիական, մեկ դյուդատնտեսական, մեկ տուրիստական, բնագիտական և այլն: Սակայն գերմանական լրտեսների այդ կոնսպիրացիան բացահայտվում էր և գործակալներին դեմքը մերկացվում:

Գերմանական լրտեսների պրովոկացիոն գործունեությունը Կովկասի ժողովուրդների մեջ իրենց ցանկացած արդյունքներին չկարողացավ հասնել: Գերմանական գործակալները Կովկասում մեծ մասամբ զիմակազերծ արվեցին, և նրանց տենդային, նենդ գործունեությունը լիովին ձախողվեց:

1 Տես Վրաց. ՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվի կազմած ամփոփագիրը, ֆ. 86, ք. 4:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԹՅՈՒՐԲԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին գերմանական և թյուրքական զավթիչները Կովկասում ծավալեցին լայն պրոպագանդա: Գերմանական և թյուրքական պրոպագանդան մղվում էր սերտորեն համագործակցված գերմանական և թյուրքական լրտեսների գործունեության հետ և լրացնում էր նրան: Պրոպագանդիստական աշխատանքին ուղղություն էր տալիս գերմանական կայսրության Արտաքին գործերի մինիստրությունը իր արևելյան բաժնի միջոցով, որին գլուխ էին կանգնած Ռոբբախը և մինիստրի տեղակալ Յիմմերմանը: Կովկասում գերմանական և թյուրքական քաղաքական պրոպագանդայի հիմնական միջոցներն էին մամուլը, դպրոցները, լուսերական եկեղեցին և թյուրքական պանթյուրքիստական զանազան կազմակերպությունները:

1

Գերմանական կառավարությունը դեռևս 1906 թվին Թիֆլիսում հիմնեց գերմաներեն լեզվով լույս տեսնող շաբաթաթերթ՝ Սյո ժուռնալը կոչվում էր «Կառուկադիշե պոստ»: Գերմանական ժուռնալը գործում էր Թիֆլիսի գլխավոր հյուպատոսի անմիջական ցուցումներով և փաստորեն հանդիսանում էր նրա օրհանր: Գերմանական դիվանագետները հապարակապես հա-

տարարեցին, թե «Կառկազիշե պոստ» ժուռնալը մասնավոր հրատարակություն է, նշանակված Կովկասում եղած գերմանական գաղութների համար և չոչինչ ընդհանուր բան չունի գերմանական պաշտոնական հիմնարկների հետ»։ Ժուռնալի տարեկան բաժանորդագիրն էր 5 ռուբլի, տիրաժը հասնում էր մոտ 1000 օրինակի։ Ամբողջ տիրաժը տարածվում էր Կովկասի գերմանական գաղութներում, արդյունաբերական և դյուղատնտեսական ֆիրմաներում, առևտրական ընկերություններում և ազատ վաճառվում էր Կովկասի գլխավոր քաղաքներում։ Այդ ժուռնալի էջերում տպագրվում էին քաղաքական, հասարակական և գրական խնդիրներ լուսաբանող նյութեր, որոնք ստացվում էին ինչպես Գերմանիայից, նույնպես և Կովկասում ապրող կամ եկվոր գերմանացիներից։

«Կառկազիշե պոստի» առաջին հրատարակիչը եղել է գերմանացի խոշոր կալվածատեր Կուրտ Ալեքսանդր ֆոն-Կուչենբախը, իսկ խմբագիրն էր՝ նույնպես գերմանացի կալվածատեր Արտուր Ադոլֆովիչ Լեյստը։ 1909 թ. սեպտեմբերին Գերմանիայից եկավ ժուռնալի նոր հրատարակիչ՝ Ալեքսանդր Էդվարդովիչ Մոսլերը, որը գերմանական գլխավոր շտաբի գործակալներից էր և Կովկաս էր ուղարկվել ռազմական հետախուզության համար։ Այդ ժամանակ ժուռնալի խմբագիր դարձավ ինժեներ Թեոդոր ֆոն Դրայ-խենֆելսը, որն աշխատեց մինչև 1910 թ. հոկտեմբերը։ 1910 թ. հոկտեմբերից եկավ նոր խմբագիր՝ Կարլ ֆոն Գեյնը, իսկ հրատարակիչ դարձավ մեկ ուրիշը։ Մոսլերը անցավ միայն լրտեսական առաջադրանքների կատարման։ Գերմանական ժուռնալի աշխատողները չէին բավարարում Արտաբին գործերի մինիստրության և գլխավոր շտաբի պահանջները և մեկը մյուսի հետևից փոխվում էին։ Այդ փաստը կասկած առաջ բերեց, թե ժուռնալը «Եթե իսկապես մասնավոր օրգան է, ապա ինչո՞ւ այդպես հաճախ փոփոխվում են խմբագիրներն ու հրատարակիչները»։ Գերմանական գործակալները գտան քողարկվելու հնարը։ 1911 թ. մայիսից ժուռնալի հրատարակությունը դադարեցվեց։ Հրապարականորեն հայտարարվեց, որ «հրատարակիչները միջոցներ չունեն, վաճառքից ստացված գումարը չի ծածկում ծախսերը և ժուռնալը կանգնելով ֆինանսական կրախի առաջ, դադարում է հրատարակվելուց»։

Մինչև 1912 թ. մարտը, մոտավորապես մեկ տարի «Կառ-

Վազիշե պոստը» չհրատարակվեց: Բոլորը հավատացին, որ դա իրոք այդպես է: Նույնիսկ խոսակցություններ էին լինում գերմանոֆիլ շրջաններում, թե ինչու չկազմակերպեցին հանդանակություն ժուռնալի օգտին: Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոս կոմս Շուլենբուրգը ուշադիր հետևում էր այդ ամենին: Կասկածները ցրված էին: Ժամանակն էր նորից գործելու ամբողջ թափով: Կոմս Շուլենբուրգը Գերմանիայից «դուրս գրեց» նոր հրատարակիչ Իոհաննես Շլեյնինգին: Նրա հետ միասին Կովկաս եկան նաև նոր խմբագիրներ կոմս Վալտեր Զասսը, Կարլ Ավգուստովիչ Ֆիշերը և գրական աշխատողներ, որոնք բոլորը հավաքագրված էին և ընտրված գերմանական գլխավոր շտաբի միջոցով: Ժուռնալը հատվելու առավ այս անգամ ավելի համարձակ և որոշակի ծրագրով: Ժուռնալի ծրագիրը շարադրված է նրա առաջնորդողներից մեկում, որը հանգում է հետևյալին.

«Ուղղություն տալ անցյալ դարի սկզբներում վյուրտենբերգից Կովկաս ներգաղթած գաղութարարներին, որպեսզի նրանք սրբություն մը կատարեն իրենց նախորդների պատգամներն ու պահպանեն իրենց տրագիցիաները: Լուսաբանել Կովկասում գերմանական կյանքը. Կովկասում տարածել գերմանական քաղաքակրթությունը. պահպանել գերմանական լեզուն և այն տարածել Կովկասում. պրոպագանդա անել լուսերական կրոնի գաղափարները. ազգային հարցի շուրջը ժուռնալի խնդիրն է՝ ուղղություն տալ գերմանական ֆերայններին (ընկերություններին), որոնք կազմված են գերմանացիներից և ապրում են հայրենիքից հեռու, որպեսզի նրանք հետևեն գերմանական ազգային տրագիցիաներին, պահպանեն գերմանական կազմը... Գերմանական կուլտուրայի տիրապետությունն ամենուրեք մեր իդեալն է»¹:

Այդպիսի ագրեսիվ և որոշակի ծրագիր դնելով ժուռնալի առաջ, Շլեյնինգը սկսեց աշխատել: Նա դեռ Յուրեվի համալսարանի ուսանող եղած ժամանակ գերմանացի ուրիշ գործիչների

¹ «Կառավարիչ պոստ» գերմաներեն ժուռնալը, № 50, 1913 թ.:

Նույն բանը տես նաև ՎՍՍՌ Հոկտ. ԻԼ. Կենտր. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, ք. 945:

հետ եղել էր Ռուսաստանում, շրջել էր գերմանական զաղութները՝ նրանց զարգացմանն ուղղութիւն տալու համար: Այդ ժամանակ նա արդեն կողմնորոշվել էր, թե ի՞նչ է պահանջվում գերմանական զաղութների և հետախուզության մյուս հենակետերի ավելի ամրապնդման ու ընդարձակման համար: Իսկ դառնալով ժողովուրդի հրատարակիչ և գերմանական շտաբային գործակալ, նա արդեն ավելի մեծ փորձ ուներ և ուղղութիւն էր տալիս Կովկասում գերմանական ամբողջ հոգևոր կյանքին: Շլեյնինգը համարվում էր «պանգերմանիզմի նշանավոր պրոպագանդիստ և գերմանական ազգային գործի մասնագետ»¹: Շլեյնինգը Թբիլիսի ժամանելով, անմիջապես ստանձնեց շորս խոշոր պաշտոններ. նա հանդիսանում էր. ա) «Կառկազիշե պոստ» ժողովուրդի հրատարակիչն ու իրենուզը, բ) գերմանական «Դոյչեր Ֆերայն» ակումբի նախագահը, գ) Թբիլիսի լուսերական-ավետարանական եկեղեցու պատուիր-աղյուծկտը, դ) Թբիլիսի լուսերական եկեղեցուն կից դպրոցի վարիչը և գերմանական «Ուսուցիչների միության» նախագահը:

Շլեյնինգը և նրա գործակիցներ՝ լրտեսներ Կարլ Ֆիշերն ու Վալտեր Զասսը անմիջական կապեր պահպանելով գերմանական հյուպատոս Շուլենբուրգի հետ, իրենց յուրաքանչյուր քայլը կատարում էին նրա առաջադրանքներով: «Կառկազիշե պոստ» ժողովուրդի 1913 թ. № 48-ում Վալտեր Զասսը մի ընդարձակ կոչական հոդվածով դիմել է Կովկասի գերմանական զաղութներին: Այդ հոդվածում նա զաղութարարների մեջ բորբոքում է գերմանական ազգային կրքեր և կոչ է անում միավորվել, պահպանել պրուսական տրադիցիաները, հիշել, որ «Գերմանացիները կանգնած են այնպիսի մեծ գործի առաջ, որը շատ անհրաժեշտ է գերմանական ազգի ընդհանուր շահի համար»²:

Մեկ ուրիշ հոդվածում, որը վերնագրված է «գերմանական ընկերությունների ազգային խնդիրները», ժողովուրդը տարածում է պանգերմանիստական ռասայական գաղափարներ: Ժողովուրդը արհամարհանքով է խոսում ուրիշ ժողովուրդների մասին, նրանց համարելով «ցածր» ռասաներ, դովերդում է գերմանական նվաճողական, գաղութարարական ձգտումները, պաշտպանում է այն

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3194, թ. 10:

2 «Կառկազիշե պոստ» № 48, 1913 թ.:

միտքը, թե գերմանացիները պետք է լինեն տերեր, իսկ մյուս ժողովուրդները ծառայեն նրանց որպես բատրակներ¹։

Այդ հարցին հատուկ հոգված նվիրելով՝ «Կառկազիշե պոստ»-ը խնդիր է դնում, թե գերմանական ֆերմանները կոչված են համախմբելու հայրենիքից դուրս գտնվող գերմանացիներին։ Գաղութներում ապրող գերմանացիները պետք է համախմբվեն «գաղութային մասնույի շուրջը և լսեն նրա խորհուրդներին»²։ Շլեյ-նինգը գտնում էր, թե

«Այն գերմանացիները, որոնք գաղթել են արտասահման, գնացել են հենց նրա համար, որպեսզի թե՛ քաղաքականապես և թե՛ տնտեսապես ծառայեն Գերմանիային»³։

Գերմանական պրոպագանդայի տպագիր օրգանը լեզալ հրատարակվելու և տարածվելու հնարավորություն ունենալով, Կովկասում եղած բազմահազար գերմանացիներին կազմակերպում էր և համախմբում, որպեսզի նրանք ծառայեն գերմանական իմպերիալիզմի ղավթողական ծրագրերի իրականացման գործին։ Ժուռնալը կատաղի կամպանիա էր մղում Կովկասում գտնվող գերմանացիների ասիմիլացիայի ենթարկվելու ամենափոքրիկ տենդենցների դեմ, նախազգուշացնելով դրանից։ Շլեյնինգը իր գրավոր ելույթներից մեկում ասում է.

«Այն գերմանացին, որը սլավոնանում է, նա ստորագույնն է»⁴։ Պանգերմանիզմի պրոպագանդան և բոլոր գերմանացիներին մեկ դրոշի տակ պայքարի հանելու աշխատանքը առանձնապես ակտիվացավ 1913 թվականի սկզբներից։ Գերմանիա ուղարկած մի նամակի մեջ Շլեյնինգը այդ մասին գրում է.

«Մեզ մոտ այժմ գերմանիզմի զարկերակը խփում է շատ ուժեղացած, քանի որ այս տարի լրանում է առաջին գերմանացիների Կովկաս ներգաղթելու և բնակություն հաստատելու 150 տարին։ Այդ երեւոյթը պետք է նշանավորել որևէ կարևոր ակտով։ Մի քանի օր առաջ այստեղ այդ հարցին նվիրված ժողով էղավ։ Նա ժողովում դրեցի՝ «ընտ գերմանական ազգային բնույթի» հարցեր»⁵։

¹ «Կառկազիշե պոստ» № 50, 1913 թ.։

² ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. կենտր. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, թ. 155։

³ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 208։

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 2, գ. 3194, թ. 39։

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 2, գ. 3301, թ. 19—20։

Այդ ժողովը տեղի է ունեցել գերմանական դադումների 150-ամյակի կապակցությամբ: Շլեյնինգի ազգայնական տեսակետների դեմ ժողովում ելույթ է ունեցել մի ուսուցիչական, ապացուցելով, որ գերմանական ազգի մասին ռասայական այդ տեսությունը ռեակցիոն է և անընդունելի: Ժողովում տեղի են ունեցել տաք վիճաբանություններ: Շլեյնինգն ինքը պարծենկոտությամբ խոստովանվում է.

«Ես ժողովում հերքեցի ուսուցիչականին և անցկացրի գերմանական ազգի քաղաքակրթող դերի մասին իմ տեսակետը»¹:

Գերմանական այդ մեծ գործակալը այնքան էլ լիտիացել իր գործողությունների մեջ, որ հանդես գալով թերթի էջերում և բացահայտորեն պաշտպանելով գերմանական դադումարարների միավորման անհրաժեշտությունը, հարձակվում է գերմանական նվաճողական քաղաքականության դեմ եղած դավուր ելույթների վրա և կոչ է անում պաշտպանել «Կառկազիշե պոստ» ժոռնալի ազդեցիկ քաղաքական դիմքը:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ «Կառկազիշե պոստ»-ը ոչ թե մասնավոր հրատարակություն էր, այլ հանդիսանում էր գերմանական քաղաքական մի պրոպագանդիստ ուղղված Կովկասում ապրող գերմանացիներին: Այդ թերթ-պրոպագանդիստ Կովկասում ապրող գերմանացիներին կոչ էր անում աշխատել գերմանական պետության ծրագրով, միավորվել և վերահաս պատերազմում օժանդակել գերմանական ու թյուրքական բանակներին, զավթելու Կովկասը:

«Կառկազիշե պոստ» թերթը ճիգեր էր գործ դնում գերմանական և թյուրքական ստոր ծրագիրն իրագործելու, Կովկասի ժողովուրդների և ուսուցիչական ժողովրդի մինչև թշնամանք առաջ բերելու համար: Այդ թերթի էջերում տպված հոդվածներում հեռուդականորեն անց է կացվել «բաժանիր որ տիրես» իմպերիալիստական սկզբունքը: Գերմանական թերթը իր էջերը լցնում էր ամեն տեսակի դրսևարտանքներով ուսական դպրոցի հասցեին, ուսական կուլտուրայի և քաղաքակրթության հաս-

¹ ՎՍՍՌ Կնտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3301, թ. 20:

² «Голос Кавказа» թերթ, 20 հուլիսի 1914 թ.:

ցեին: Շլեյնինգի թերթը գերմանական իմպերիալիզմի ռասայական
ռեակցիոն իդեոլոգիան ուղում էր տարածել Անդրկովկասի ժողո-
վուրդների մեջ: Բայց «Կառվազիշե պոստ» թերթը չկարողացավ
համոզել Անդրկովկասի իր ընթերցողներին իր տարածած գաղա-
փարներով ազդարարելու: Անդրկովկասի շրջաններում երբ ստաց-
վում էին թերթի համարները, ընթերցող կովկասցիները տեսնում
էին, որ հանձնիս «Կառվազիշե պոստ»-ի խոսում են գերմանա-
կան կոմսերը, որոնք ուղում են, որ Կովկասի ժողովուրդները լի-
նեն նրանց ծառաները: Այսպես օրինակ, 1914 թ. «օգոստոսի
12-ին «Գոլոս Կովկազ» թերթում տպված հոդվածի մեջ բացա-
հայտվում էին գերմանական թերթի նենդ նպատակները և նրա
ստեղծողների իսկական դեմքը: Գերմանական թերթի հրատարա-
կիչների լրտեսական-դիվերսիոն գործունեությունը մերկացված
էր: Շուտով հայտնի դարձավ, որ այդ թերթը հրատարակվում էր
գերմանական հյուպատոս, լրտեսապետ Շուլենբուրգի բաց թողած
միջոցներով:

Գերմանական հյուպատոսության արխիվի փաստաթղթերը
վկայում են, որ 1913 թ. Բեռլինից գերմանական Արտաքին գոր-
ծերի մինիստրությունը Թբիլիսիի հյուպատոսությունն է փոխա-
դրել 1500 մարկ «Կառվազիշե պոստ» թերթի ծախսերի համար:¹
Մեկ ուրիշ փաստաթուղթ, որը գրել է Յիմմերմանը, Շուլենբուր-
գից պահանջում է, որ նա «Կառվազիշե պոստ» ժուռնալի ծախ-
սերի համար բաց թողնված պետական գումարների մասին հաշ-
վետվություններ ներկայացնի, որոնք պետք է ունենան հետևյալ
ձևը.

«Սրանով հաստատում եմ, որ մամուլի կարիքների հա-
մար 191... թվի .... ամսում ծախսվել է ... պետական
միջոցներ: Ստորագրություն»:

Այս փաստաթղթերից երևում է, որ «Կառվազիշե պոստ»
թերթը եղել է գերմանական գործակալության Թիֆլիսի կենտրո-
նի օրգանը, ֆինանսավորվել է գերմանական կառավարության
կողմից և կոչված է եղել ծառայելու Կովկասը գերմանական
իմպերիալիզմի դադութ դարձնելու ստրատեգիական ավազակային
պլանների կատարման գործին:

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, դ. 3301, թ. 18:

² ՎՍՍՌ Հոկտ. Թե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 157, թ. 184:

«Կառկաղիշի պոստ» թերթը գոյություն ունեցավ մինչև 1914 թ. օգոստոսի 17-ը, այսինքն՝ Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև պատերազմն սկսվելուց հետո դեռ երկու շաբաթ էլ հրատարակվում էր: 1914 թ. օգոստոսի երկրորդ կեսից գերմանական գործակալների հրատարակած այդ տպագիր օրգանը լիկվիդացվեց:

2

Կովկասում գերմանական հետախուզության առաջադրանքներով էին գործում նաև գերմանական դպրոցները և ուսուցիչները: Գերմանական դպրոցները հանդիսանում էին պրուսական միլիտարիզմի ոգու տարածողները, գերմանական ազգի մասին ուսսայական տեսության պրոպագանդիստները: Դրա համար էլ գերմանական կառավարությունը հատուկ հոգատարություն էր ցուցաբերում Կովկասում ստեղծված դպրոցների վերաբերմամբ: Գերմանական դպրոցներ էին ստեղծված բոլոր գաղութներում և նրանց մետիկ բնակավայրերում: Այդ դպրոցների ուղղությունը որոշված էր գերմանական կայսրության լուսավորության մինիստրի հրահանգներով, որոնք բխում էին գլխավոր շտաբի ստրատեգիական մտադրություններից:

Գաղափարական ուղղությունը և մեթոդը խիստ կերպով տարվում էին պրուսական ոգով: Անդրկովկասում գերմանական դպրոցների համար դասագրքեր չէին հրատարակվում: Դասագրքերը ներմուծվում էին Գերմանիայից: Գերմանացի դիտնականների կազմած դասագրքերն իդեոլոգիայես հարմարեցված էին պրուսական միլիտարիզմի իմպերիալիստական ծրագրերին: Այդ դասագրքերն անպայման հավանություն էին ստանում գերմանական կառավարական օրգանների կողմից:

Գերմանական դպրոցների ուսուցիչները նույնպես ուղարկվում էին Գերմանիայից: Նրանց մեծ մասը Բեռլինի, Քյոնիգսբերգի, Լայպցիգի և գերմանական միլիտարիզմի մյուս օջախների գիմնազիաներում և համալսարաններում դաստիարակված սաներն էին: Այդ ուսուցիչները նախքան Կովկաս մեկնելը ենթարկվում էին քաղաքական խտրագույն ստուգման և գերմանական հետախուզության օրգանների ընտրությամբ էին միայն ուղարկվում Կովկաս: Նրանց մեծ մասը հավաքագրվում էին որ-

պես գերմանական հետախուզության լրտեսներ: Գերմանական ուսուցիչների մի մասն աշխատում էր դադուկներում կազմակերպված դպրոցներում, իսկ շատերը քաղաքներում դասավանդում էին մասնավոր կարգով, աշակերտների բնակարանները հաճախելով, կամ էլ նրանց իրենց մոտ հրավիրելով:

Գերմանական ուսուցիչները Թբիլիսիում միավորված էին մեկ կազմակերպության մեջ, որը կոչվում էր «Գերմանական դպրոցների ուսուցիչների միություն»: Այդ կազմակերպությունը ստեղծեց մեկ հայտնի Շլեյնինդը, հենց որ նա Գերմանիայից Թբիլիսի եկավ: Գերմանական դպրոցների ուսուցիչների միությունը Շլեյնինգի գլխավորությամբ սխառմաստիկ կերպով հավաքում էր ուսուցիչներին, նրանց միջոցով ծանոթանում դադուկներում գերմանիզմի պրոպագանդի վիճակին, օգնում էր նրանց ավելի համառոտ ծավալելու այդ գործը: Այդ միությունը հենվում էր Թբիլիսիում գերմանական «Դոյչեր Ֆերայն» ակումբի վրա: Այդ ակումբը հանդիսանում էր գերմանացիների ագրեսիվ գործունեության մի կարևոր կենտրոնը, բոլոր գերմանացիների հավաքատեղին էր, նրանց հանգիստման, միմյանց հետ հաղորդակից լինելու և զվարճանքի վայրը: Այդ ակումբում կազմակերպվում էին գերմանական քաղաքական, կուլտուրական և գրական գործիչների ելույթներ, դիսպուտներ, ղեկուցումներ: Այդ ակումբը սխառմաստիկ կերպով այցելում էին գերմանական հյուպատոս կոմս Շուլենբուրգը, նրա քարտուղար Լորցը, Գերմանիայից Թբիլիսի ժամանող այլ գործիչներ և գործակալներ:

Շուլենբուրգը ուղղություն էր տալիս գերմանական դպրոցների միության գործունեությանը: Գերմանական «Դոյչեր Ֆերայն» ակումբը հրահանգավորում և ղեկավարում էր Կովկասի գաղութներում գործող ակումբներին: Այդ բոլոր ակումբներում աչքի ընկնող տեղերում սովորաբար կախված էին լինում Բիսմարկի և Վիլհելմ II-ի պորտրետները: Այդ ակումբները կազմակերպում և հանդիսավոր կերպով նշում էին կայսր Վիլհելմ II-ի ծննդյան և թագադրության տարեդարձները: Ակումբներն ուղղություն էին տալիս Կովկասում գերմանական գաղութների գաղափարական կյանքին և հրահանգավորում էին գերմանական դպրոցների ուսուցիչներին:

Գերմանական դպրոցների ուսուցիչներից շատերը հիմնականում հանդիսանալով գերմանական հետախուզության գործակալներ, զբաղվում էին լրտեսական առաջադրանքների կատարումով, իսկ ուսուցչական պրոֆեսիան նրանց համար ծառայում էր որպես քողարկման միջոց: Այդպիսի նշանավոր «ուսուցիչներից» էր Թբիլիսիում բնակվող Մարիա Աննա Վոլֆը: Մարիան 29 տարեկան էր, երբ եկավ Կովկաս: 1912 թ. փետրվարի 23-ից նա Թբիլիսիում սկսեց դասավանդել գերմանական դպրոցներում: Շուտով Մարիա Վոլֆը դարձավ գլխավորապես տնային դասատու: Նա այցելում էր աշակերտների բնակարանները, ըստ որում աշակերտներ էր հավաքագրում բացառապես ռուսական բանակի սպաների երեխաներից: Թբիլիսիի ժանդարմական հատուկ կորպուսը 1913 թ. օգոստոսի 1-ին նահանգական ժանդարմական վարչությանը խիստ գաղտնի պրոբյամբ հայտնում է.

«Այս տարվա մարտ ամսին ստացվեցին տեղեկություններ, որ Թիֆլիսում ապրող գերմանահայտակ Մարիա Վոլֆը գերմանական լեզվի դասատուի անվան տակ հաճախում է մի քանի սպաների բնտանիքները, որտեղ հավաքում է ռազմական բնույթի տեղեկություններ և դրանք հանձնում գերմանական հյուպատոս կոմս Շուկենբուրգ ֆոն Բերգին: Հենց նրա բնակարանն այցելելով»¹:

Թբիլիսիում սպաներ պատրաստող յունկերական դպրոցի դասատու կաթոլիկ կալվածատեր Ադոլֆ Դիրրը Մարիա Վոլֆի մտերիմներից մեկն էր: Մարիա Վոլֆը 1913 թ. մայիսին թախանձագին խնդրանքով պիմում է Ադոլֆ Դիրրին, որ նա հաջողեցնի Վոլֆի մոտքը յունկերական դպրոց, որպես գերմանական լեզվի դասատու: Մարիա Վոլֆը ձգտում էր թափանցել կովկասյան օկրուգի երիտասարդ սպաների շրջանը և կատարել գինավորական հետախույզի իր գործը»²: Ինչպես և հետագայում կտեսնենք, Մարիա Վոլֆը հիմնականում զբաղվում էր լրտեսական գործունեությամբ, իսկ լեզվի դասատուի դրադմոնքը ծառայում էր որպես քողարկման հարմար միջոց:

Գերմաներեն լեզվի մեկ այլ ուսուցչուհի՝ Ֆրիդա Կարլովնա

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 627, թ. 130—131:

² Նույն տեղում, թ. 132:

Գումանը, երբ ավարտեց ուսումը՝ 25 տարեկան էր: Գերմանական հետախուզությունը նրան ուղարկեց Թբիլիսի: Առաջին ամիսներին Թբիլիսիում ապրելով Ֆրիդան շրջում էր գերմանական գործիչների միջավայրում, ամեն օր անդադաբար այցելում էր այն անձնավորություններին, որոնք կասկածվում էին զինվորական լրտեսության մեջ, և ժանդարմերիան հետևում էր նրանց գործունեությանը¹: Թբիլիսի գալու առաջին իսկ օրերին Ֆրիդան գրագրություն սկսեց էրզրումի հյուպատոս մայր-լրտես Անդերսի հետ: Ֆրիդա Գումանը իր գրած բոլոր նամակները ուղարկում էր գերմանական հյուպատոսության պաշտոնական ծրարներով²: Այդ փաստերից պետք էր եզրակացնել, թե հանձինս Ֆրիդայի՝ Գերմանիայից ինչպիսի նոր «ուսուցչուհի» էր եկել Թբիլիսի գերմանական գաղութներում գտնել տալու համար:

Կարելի է բերել նման «ուսուցիչների» էլի ուրիշ օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես գերմանական իշխանությունը իր գործակալներին տեղավորում էր դպրոցներում և նրանք ուսուցչի անվան տակ կատարում էին գործակալական առաջադրանքներ: Բայց մենք կբավարարվենք բերած օրինակներով:

Այժմ ամենահամառոտ կերպով քննարկենք գերմանական դպրոցների աշխատանքի բովանդակությունը: Կովկասի գաղութներում հղած գերմանական դպրոցների գիտական-քաղաքակրթական աստիճանը հղել է չափազանց ցածր: Այդ կողմի վրա գերմանական իշխանությունները առհասարակ աննշան ուշադրություն էին դարձնում: Իրավաբան Շելուխինը 1915 թ. կարգա-ցած մի դասախոսության մեջ հետևյալ կերպ է նկարագրում գերմանական դպրոցները.

«Կրթությունը գերմանացի գաղութարարների մոտ գրա-նրվում է շատ ցածր աստիճանի վրա: Յուրաքանչյուր գաղութ ունի իր դպրոցը, երբեմն 5—6 ուսուցիչներով: Սակայն դիտությունը նրանց մոտ գնում է շատ վատ. ամբողջ գործը սահմանափակվում է մի քիչ գրագիտություն տալով: ...Նրեխաները սովորում են խոսել միայն գերմաներեն լեզ-վով և այն էլ խոսում են այնպիսի ժարգոնով, որը շատ քիչ

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 154, թ. 249:

² Նույն տեղում:

ընդհանուր բան ունի գերմանական գրական լեզվի հետ...»¹

Գերմանական դպրոցներում շաբլոն մեթոդ էր կիրառվում: Դասերը սովորեցնում էին մեխանիկորեն անգիր անել տալով Գերմանիայից հրամցված ֆորմուլաները: Թբիլիսիի նահանգի Օրթաֆառլայի գաղութում ապրում էին մոտ 3,000 տնտեսություն: Այդ գաղութի գերմանական դպրոցը կղզիացած էր և բացարձակապես ոչ մի կապ ու հաղորդակցություն չուներ նահանգի ուրիշ դպրոցների հետ: Նրեխանների մեջ դաստիարակում էին պրուսական պարծենկոտություն և ուրիշների վրա վերելից արհամարհանքով նայելու գծեր: Ոչ միայն դպրոցի աշակերտների, այլև գաղութի մի քանի հազար բնակիչների մեջ հազիվ կարելի էր գտնել մի շն մարդ, որոնք գիտենային ուսուցանել լեզուն²:

Գերմանական դպրոցը դաստիարակում էր գաղութային գերմանացիներ: Նրանց սովորեցնում էին քիչ գրագիտություն, տնտեսություն վարելու եղանակներ, սեփականությունն անընդհատ ավելացնելու միջոցներ և ուրիշի աշխատանքի շահագործման ձևեր: 500—1000 դեսյատին հող ունեցող հարուստներն իրենց տղաներին ու աղջիկներին համալսարանական կրթության չէին տալիս և սահմանափակվում էին գաղութային տնտեսավարություն սովորեցնելով: Ահա թե ինչու գերմանական գաղութների բնակիչները, որոնք իր ժամանակին անցել են գերմանական դպրոցների բովով, կոլտուրապես չափազանց ցածր մակարդակի վրա էին գտնվում: Իրավաբան Շելուխինը իր դասախոսության մեջ օրինակ է բերում գերմանացի գաղութարարների կենցաղից, որով ցույց է տալիս, թե ինչ դաստիարակություն էր տալիս գերմանական դպրոցը գաղութներում³:

Գերմանական գաղութներում տիրապետում էին այնպիսի բարքեր, որոնք Կովկասի տեղացի ժողովուրդների միջև հակադրանք էին առաջ բերում դեպի գերմանացի գաղութարարները: Այդ բարքերը առանձին անհատներին զրկում էին ինքնուրույնությունից, նախաձեռնությունից և բոլորին ենթարկում էին հաս-

¹ С. Шелухин, «Немецкая колонизация», 1915 г., стр. 52, Одесса.

² ՎՍՄՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 732, թ. 36:

³ Шелухин, «Немецкая колонизация», 1945 г., стр. 53.

տատուն դողմաների: Գերմանական գաղութների հազարավոր բնակիչները արթնանում էին զանգով, նախաճաշում, աղոթում, ճաշում զանգով, մինչև անգամ պառկում էին քնելու՝ ընդհանուր զանգով: Ամբողջ գաղութում ամեն մի շարժում պետք է կատարվեր այդ դողմաներին համապատասխան:

Գերմանական դպրոցը պատրաստում էր դատողությունից և ինքնուրույն մտածողությունից զուրկ մարդիկ, որոնք շարժման մեջ էին գրվում ուրիշի կամքով:

Գերմանական կառավարությունը հատուկ հոգ էր տանում տրտապահման գաղթած գերմանացիների մեջ ազգայնական զգացմունքներ դաստիարակելու մասին: Գերմանական դպրոցը գլխավորապես կոչված էր ծառայելու այդ խնդրին:

Սակայն դպրոցին ջգնության էին գալիս և ուրիշ կազմակերպություններ, որոնք դպրոցների հետ միասին մշակում էին գաղութներում ապրող գերմանացու տիպը: Կոլկասում 1911 թվին ստեղծվել էր «Արտասահմանում գերմանացիներին պահպանող ընկերություն»¹: Այդ ընկերությունը համագործակցում էր գուգահեռ գործող մեկ ուրիշ ընկերության հետ, որը կոչվում էր «Արտասահմանում գերմանական նավատորմային միություն»: Այդ միությունը հրատարակել էր մի գրքույկ, որը լայն կերպով տարածված էր գերմանական դպրոցներում և ուսուցիչների շրջանում: Գրքի մեջ շարադրված են պանդերմանիզմը հիմնավորելու և տարածելու խնդիրները²:

Գերմանական դպրոցները, «Գերմանացիներին պահպանող ընկերությունը», «Նավատորմային միությունը» և այլ անվան տակ գործող կազմակերպություններն ու հիմնարկները պրոպագանդա էին տնում «արտասահմանյան գերմանացու գծերը», նկարագրում էին գերմանացուն, որպես «բարձր ռասայի ներկայացուցիչ», որը պետք է «բոլորին սովորեցնի», «բոլորին կառավարի», իսկ Կոլկասի բնիկ աշխատավորները պետք է ծառայեն գերմանացիներին³: Այդ կազմակերպությունների աշխատողները սովորաբար գերմանական հետախուզության դործակալներն էին: Օրինակ,

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 108—109:

² ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 160, թ. 129:

³ Նույն տեղում, թերթ 130:

Թբիլիսիում գործող «Գերմանական նավատորմային միության» անդամներն էին բացառապես գերմանական հայտնի դործակալները:

Գերմանական դպրոցները և մյուս հիմնարկները արհամարհանք էին հանդես բերում դեպի այն ամենը, ինչը ուսանական էր և Կովկասի տեղական ժողովուրդների ազգայինը: Գերմանական դպրոցների ուսուցիչների միության ղեկավար Շլեյնինգը կատաղի պայքար էր մղում ուսանական դպրոցի դեմ: Իր տրամադրության տակ ունենալով տապալիր օրգան, նա դրավոր ելույթներում գովաբանում էր գերմանական դպրոցի «քաղաքակրթող» դերը Կովկասում և թշնամական կամպանիա էր մղում ուսանական կուլտուրայի դեմ:

Չնայած այդ ամենին, գերմանական դպրոցները և մյուս կազմակերպությունները չկարողացան իրականացնել իրենց առաջադրված ազդեցիվ ծրագրերը: Գերմանական դպրոցը ո՛չ մի ազդեցություն չկարողացավ ձեռք բերել Կովկասում: Շլեյնինգի և մյուսների պանգերմանիստական արուպազանդան ոչ մի հաջողություն չունեցավ Կովկասում: Կովկասի ժողովուրդների մեջ ազգային թշնամանք առաջ բերելու և դեպի Ռուսաստանը տնվատահույնները ներշնչելու ջանքերը վերջացան կրակով: Պատերազմն սկսվելու հետ միասին գերմանական դպրոցները հիմնականում լիկվիդացիայի ենթարկվեցին, իսկ նրանցում քողարկված գործակալները դիմակաղերձ եղան:

3

Կովկասում գերմանացիների բնակվելու հետ միասին հիմնրվել էին նաև լուսեբրական եկեղեցիներ: Այդպիսի եկեղեցիներ կառուցվել էին Թբիլիսիում և բոլոր գաղութներում: Լուսեբրական հավատալիքի սկզբունքներին համաձայն, գերմանացիները՝ երեխաներից սկսած մինչև ծերերը, գնում էին եկեղեցի, լսում էին պատարների քարոզը, աղոթում էին և կատարում եկեղեցական ծեսերը:

Գերմանական եկեղեցիների հոգևոր ղեկավարները նույնպես

Կովկաս էին գալիս Գերմանիայից: Բեռլինի լուսերական Գլխավոր Սինդիկատից նշանակված և գերմանական գլխավոր շտաբի երաշխավորած պանգերմանիստ գործակալները միայն կարող էին լինել այդպիսի հոգևորականներ: Կովկասյան լուսերական եկեղեցիները կրոնական գրականություն նույնպես Գերմանիայից էր ներմուծվում: Լուսերական եկեղեցիներն աշխատում էին գերմանական դիվանագիտական օրգանների անմիջական ղեկավարությամբ, իսկ հոգևորականներից շատերը գերմանական շտաբի գործակալներ էին:

1913 թվին Բեռլինում լույս տեսավ պատտոր էդուարդ Վեյբի գիրքը արտասահմանյան լուսերական եկեղեցիների մասին: Այդ գրքում լուսերական տեսաբան Վեյբը՝ շարադրել է գերմանական եկեղեցիների խնդիրները: Այդ խնդիրներն էին՝ «համախմբել բոլոր Գերմանացիներին, նրանց հեռու պահել օտարազգի ազդեցություններից, պահպանել գերմանական ազգային հատկանիշները և նվիրված լինել գերմանական կայսրին»: Վեյբը իր գրքում գրում է հետևյալը.

«Նա կրկին անգամ պնդում եմ, որ Ռուսաստանում բոլոր գերմանացիներին մեկ ամբողջության մեջ միավորելու մեծ գաղափարը իրականացնելը խոշոր բարերար գործ է մեր գաղութների համար և այն պետք է տեղի ունենա: Ցավալի կլինի, եթե հարմար մոմենտը ձեռքից բաց թողնվի»:

Պատտոր Վեյբը իր այդ խոսքերն ուղղել էր Ռուսաստանի և Կովկասի լուսերական եկեղեցու հոգևորականներին: Պատերազմը մոտենում էր. այդ գիտեին գերմանական ազդեցություններն ու նրանց գործակալները ավելի հաստատ, քան ուրիշ որևէ մեկը: Ահա թե ինչու պատտոր Վեյբը նախազգուշացնում էր, թե պետք է «օգտագործել հարմար մոմենտը»:

Կովկասում լուսերական եկեղեցիների քաղաքական ղեկավարությունն իրականացնում էր կոմս Շուլենբուրգը պատտոր Շլեյխինգի միջոցով: Շլեյխինգը լուսերական եկեղեցու պատտոր ազդուներն էր. նրա ցուցումները օրենք էին բոլոր եկեղեցիների համար: Որպես պատտոր-ազդուկտ նա ամսական ստանում էր 800 մարկ աշխատավարձ: Որպես լուսերական դպրոցի վարիչ

Շլեյնինգը ստանում էր ամենական 1000 մարկ աշխատավարձ։ Նրա բնակարանի վարձը և մյուս կոմունալ ծախսերը նույնպես ծածկվում էին գերմանական պետության միջոցներից¹։

Կովկասում ստեղծվել էր լուծերական եկեղեցիների Սինոդ։ Այդ Սինոդը միավորում էր բոլոր գերմանացի հոգևորականներին և ղեկավարում նրանց։ Լուծերական Սինոդի նախագահն էր պատուր Հենրիխ Գեյցելմանը, որը հանդիսանում էր Շուլենբուրգի ակտիվ գործակալներից և Շլեյնինգի մերձավոր գործակիցներից մեկը։ Համաշխարհային պատերազմն սկսելու շրջանում Գեյցելմանի գլխավորած լուծերական Սինոդը վերածվեց գերմանացիներին ոտքի հանելու մի շտաբի։ Այդ Սինոդում էին կենտրոնացված Կովկասում «Համադերմանական միության» ամբողջ գործունեությունը։ Կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբում պատերազմի առաջին օրերին ստացված մի ղեկուցագրում հաղորդվել է.

«Հիշված Սինոդը իր անդամների թվում ունենալով հարուստ և ազդեցիկ գերմանացիներ, նրանց միջոցով հեշտությամբ տարածում է իր գաղափարները, կապեր է պահպանում Կովկասում ապրող ականավոր գերմանացիների հետ։ Սինոդը Կովկասի բոլոր գերմանացիներին տեղյակ է պահում այն իրադարձությունների մասին, որոնք տեղի են ունենում Գերմանիայում, իհարկե միայն գերմանական կառավարությանը ցանկալի ոգով, չրացառելով կեղծ լուրերի տարածումը ճակատներում գերմանա-թյուրքական բանակի գոյություն չունեցող հաջողությունների մասին և նրանց հաղթանակի ու Ռուսաստանի մոտակա պարտության մասին»²։

Ինչպես երևում է այդ փաստերից, լուծերական Սինոդը կրոնական քարոզի ամբիոնից տարածում էր գերմանական կառավարության քաղաքական լողունները պատերազմի մասին։ Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված մի ուրիշ ղեկուցագրում հաղորդված է.

«... Սինոդը ընդհանրապես և Գեյցելմանը մասնավորա-

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, դ. 3194, թ. 11։

2 ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 154, թ. 253։

պէս գերմանական դաշտութարարների մեջ կամպանիա են տանում և գերմանական բանակի կարիքների համար խոշոր գումարներ են հավաքում»¹:

Մեկ ուրիշ զեկուցագրի մեջ հաղորդվում է, որ 1914 թվի հուլիսին Կովկասում մոբիլիզացիա հայտարարելու օրերին «Գերմանիայից Կովկաս է եկել գերմանական զլխավոր շտաբի գնդապետ Վոլֆգանգ Ֆոն-Պլատոն, որը կանգ է առել լուսերական Սինոդում: Այնուհետև Վոլֆգանգ Ֆոն-Պլատոն պատուր Գեյցելմանի հետ մեկնել է Կովկասյան երկաթուղու մի քանի կայարաններ, եղել է Նիստերինենֆելդի գաղութում, անցել է խոշոր հարուստ Գոտլիբ Կրեմերի կալվածքները: Ֆոն Պլատոն մանրամասն ծանոթացել է գաղութների կյանքին»²: Դնդապետ Ֆոն-Պլատոն գերմանական շտաբի հետախուզության գծով աշխատող հրահանգիչներից էր, որը Կովկասի և Բեռլինի միջև իրականացնում էր կապը և հաղորդում էր զլխավոր շտաբի դիրեկտիվները: Այդ փաստը նույնպէս հաստատում է, որ լուսերական Սինոդը հանդիսանում էր կայսերական շտաբի գործակալությունը և կատարում էր հետախուզական տեսչադրանքները:

Թե ինչպէս էր լուսերական Սինոդը համագործակցում գերմանական զլխավոր շտաբի հետ իր գործունեությամբ, կրեքնք ևս մեկ օրինակ: Լուսերական կրոնի սովորությունների համաձայն կիրակի օրը հանդիսանում էր եկեղեցական հանդեսների և աղոթքի տրադիցիոն օր: Հարյուրավոր տարիների ընթացքում գերմանական գաղութարարները տրադիցիոն կերպով կիրակի օրը հավաքվում էին եկեղեցիներում և աղոթում: 1914 թ. հուլիսին մի կիրակի օր, երբ պատերազմի սպառնալիքը ավելի անմիջական էր դարձել, ամբողջ Ռուսաստանում հայտարարվեց «համաժողովրդական աղոթքի օր»: Բոլոր հավատացյալները եկեղեցիներում աղոթում էին հանուն խաղաղության: Այդ համաժողովրդական աղոթքի օրը պատահաբար հուլիսի 1-ին գերմանացիների աղոթքի տրադիցիոն օրվան: Եվ ի՞նչ. «համաժողովրդական աղոթքի օրը» գերմանական բոլոր եկեղեցիները մնացին փակ: Գեր-

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, թերթ 36:

² ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 109, և Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, թ. 253:

Մանական խանութները դադարեցրին առևտուրը, բնակարանների դռները ծածկված էին, և ոչ մի անցուդարձ տեղի չէր ունենում: Ո՛չ մի գաղութում այդ օրը կյանք չկար: Ինչպես «Голос Кавказа» թերթի հոդվածն է նկարագրում՝ «Գերմանական բնակավայրերը ամառացածի նման էին և կարծես թե բոլորը մեռել էին ու քնդհանուր սուգ էր»¹:

Դժվար չէ հասկանալ, որ այդ բացահայտ դեմոնստրացիան Ռուսաստանի դեմ թեկադրված էր գերմանական գլխավոր շտաբի հրահանգիչ գնդապետ Պլատոնյի կողմից և կազմակերպված էր լուծերական Սինոդի միջոցով:

Գերմանական եկեղեցու մասին մեր համառոտ հետազոտությունը կվերջացնենք մեկ ուրիշ նշանավոր փաստով: «Կառկազիչե սոստ» ժողովրդի էջերում հաճախ տպագրվում էին կրոնական ղեկավար հոդվածներ՝ ուղղված գերմանացի հավատացյալներին: Այդ հոդվածները խորհուրդներ էին տալիս գերմանացիների ապրելակերպի և վարքագծի մասին կյանքի տարբեր բնազավառներում: Այդ խորհուրդներն ամփոփված են հետևյալ սկզբունքների մեջ, որոնք հնչում են որպես լուծերական Սինոդի հրամաններ.

«Առաջին՝ խոսի՛ր միա՛յն գերմանեօհե. երկրորդ՝ երգի՛ր միա՛յն գերմանեօհե. երրորդ՝ գործի՛ր գերմանական ձևով. չորրորդ՝ աղոթի՛ր գերմանական եղանակով»²:

Ահա այդպիսի կոչերով էր լուծերական եկեղեցին դիմում Կովկասում գտնվող գերմանացիներին: Գերմանական կաթարություն Արտաքին գործերի մինիստրությունը Կովկասում իր քաղաքական լուղուգնները հրապարակ էր բերում լուծերական Սինոդի անունից, գերմանական թերթի էջերում և եկեղեցիների ամբիոններից: Եկեղեցին կազմակերպում էր Կովկասում եղած գերմանացիներին, որպեսզի նրանք ներսից քայքայեն ռուսական բանակի թիկունքը և հեշտացնեն Կովկասի զավթումը Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Թյուրքիայի կողմից:

Եկեղեցու հոգևոր ղեկավար Շլեյխինգը մինչև 1914 թվի սեպտեմբերը դեռևս շրջում էր Կովկասում և շարունակում իր դիվերսիոն գործունեությունը: Բայց նրա լրտեսական գործունեու-

¹ «Голос Кавказа», № 2279, 1914 г.

² «Կառկազիչե սոստ» № 34, 1913 թ.:

թյունն աննկատելի շէր մնում: 1914 թ. սեպտեմբերին Թբիլիսիի ժամդարմական վարչությունը խուզարկեց նրա բնակարանը, հայտաբերեց ռազմական և քաղաքական լրտեսական բազմաթիվ փաստաթղթեր, որից հետո Շեյնինգը մերկացվեց որպես գերմանական խոշոր լրտես և բանտ նետվեց:

4

Իրենց գերմանացի գործակիցներից ետ չէին մնում թյուրքական ագրեսորների գործակալները: Օգտագործելով Կովկասի բնակչության աղգային կազմը, թյուրքական ագրեսորները Կովկասի քաղաքներում, շրջաններում ստեղծել էին պանթյուրքիստական ավազակային դադափարախոսության պրոպագանդի օջախներ, որոնք ակտիվ գործունեություն էին ծավալում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին:

Պանթյուրքիստ պրոպագանդիստ-լրտեսները ամեն միջոց գործ էին դնում Կովկասի ժողովուրդների մեջ աղգային անվստահություն սերմանելու, դեպի ռուս ժողովուրդը թշնամանք առաջ բերելու համար:

Այդ նպատակին էր ծառայում Թբիլիսիում ստեղծված այսպես կոչված «Թյուրքական և պարսկական բարեգործական ընկերությունը»: Այդ ընկերությունն ստեղծվել էր Կոնստանդնուպոլսի ցուցումով: Թբիլիսիում ստեղծված «Թյուրքական և պարսկական բարեգործական ընկերության» լեզալ ծրագիրը նախատեսում էր լուսավորչական-կուլտուրական և բարեգործական աշխատանքների ծավալում Կովկասի մուսուլմանական ժողովուրդների մեջ: Սակայն այդ «ընկերության» մեջ ընդգրկվեցին թյուրքական գրել-խաղող շտաբի գործակալները: Ընկերության գլուխ կազմվեց մուլի պանիսլամիստ և պրովոկատոր Ախունդ Մուլա՝ Մահմեդ-Հասան-Մուլա-Ջադեն, որը դիմում էր ամեն տեսակի միջոցների՝ Շուկենբուրգի և Մունիր բեգի առաջադրանքները կատարելու համար:

«Ընկերությունը» ստեղծեց իր բաժանմունքները Բաքվում, Երևանում, Գանձակում, Բաթումում և ուրիշ քաղաքներում: Ընկերության գործունեությունը ծավալվում էր նրան կից գործող գա-

նազան հիմնարկների ցանցում տեղավորված հետախույզների միջոցով: Այդպիսի հիմնարկներից մեկն էր «Իտտիֆակ» կոչվող դպրոցը: Նրանում ընդգրկված հարյուրավոր երեխաները դաստիարակվում էին պանիսլամիստական ոգով և դեպի Ռուսաստանը թշնամական գաղափարներով: Դպրոցի դասատուները ընտրվել էին թյուրքական գլխավոր շտաբի համաձայնությունով, իսկ դիրեկտոր Բախա-Սալիդ բեգը գործուղված էր Կոստանդնուպոլսից, հետախուզական հատուկ առաջադրանքներով: Նա Կոստանդնուպոլսից իր հետ բերել էր մի հատուկ զիրք, որով ղեկավարվում էին դպրոցի դասատուները: Այդ զիրքը պանթյուրքիզմի թեորետիկներից մեկի — Ահմեդ Խելվի աշխատությունն էր: Գրքի մեջ հեղինակը սքողում է մուսուլմանական ժողովուրդների մեջ դասակարգային տարբերություններն ու անտագոնիզմը և խնդր է դնում բոլոր մուսուլմաններին համախմբել մեկ դրոշի ղեկավարության տակ: Այդ դրքում պրոպագանդ էր արվում Կովկասի և Թուրքեստանի բոլոր մուսուլմաններին առանց դասակարգային խտրության կազմակերպելու և թյուրքական սուլթանի դրոշի տակ առնելու խնդիրը: Նա բացարձակ կերպով հարց է դնում Կովկասն ու Թուրքեստանը անջատել Ռուսաստանից, գրավել Թյուրքիայի գերիշխանության տակ:

«Բարեգործական ընկերությանը» կից գործում էր Թատերական հատուկ խումբ: Այդ խումբը կազմված էր «Իտտիֆակ» դըպրոցի ուսուցիչներից և այլ անձնավորություններից: Այդ Թատերական խումբը գնում էր «գաստրոլներ», ելույթներ էր ունենում հեռավոր խուլ շրջաններում և գլուղերում, մուսուլմանական հետամնաց խավերի մեջ: Թատերական խմբի մեջ մտնող գործակալները ժողովրդի մեջ աշխատում էին բորբոքել ազգայնական կրքեր, թշնամանք դեպի ռուսները, հայերը, վրացիները, հավաքում էին ռազմական նշանակություն ունեցող տեղեկություններ և հանձնում Մոսկոյի Սուրիա բեգին, իսկ վերջինս հաղորդում էր Կոստանդնուպոլսի:

Գերմանա-թյուրքական դործակալների կարևոր հավաքատեղերից էին «Բարեգործական ընկերության» բաց արած «չայխա-

1 ՎՍՄՌ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 4, դ. 57, թ.թ. 112—130:

նաները»։ Այդ ընկերության գործակալ Շաքիր էֆենդին Թիֆլիսում պահում էր այսպես կոչված «Ստամբուլ շալսանան», որը մի շարք բաժանմունքներ ուներ քաղաքի տարբեր թաղերում, հատկապես խուլ անկյուններում։

«Բարեգործական ընկերության» գործակալ Շեմախ Բեմալ էֆենդին ղեկավարում էր «Շյարկ» կոչվող տպարանը և լիտոգրաֆիան, որտեղ բացի լեզալ հրատարակություններից ու մանր պատկերներից, տպվում էին նաև դադանի պանխլամիստական թուղթիկներ ու պլակատներ։ Այդ ընկերության գործակալների հանգրվանը Հյուսիսային Կովկասում ծառայում էր Դադստանի Պետրովսկի քաղաքում բացված «Իսլամ» հյուրանոցը, որի բնոթ ծախսերը ծածկվում էին «Բարեգործական ընկերության» միջոցներով։

Բյուրքական գործակալները տեղադրվելով արտաքուստ քաղաքականությունից հեռու կանգնած այդ հիմնարկներում, դադանի կերպով կատարում էին լրտեսական-հետախուզական առաջադրանքներ, որ նրանց տալիս էր Բյուրքական գլխավոր շտաբի գործակալ Մունիր Սուրիա բեգը։

«Իտալիֆակ» դարոցի ակումբում սիստեմատիկ կերպով կազմակերպվում էին երեկոներ, արևելյան համերգներ, ժողովներ, որոնց սովորաբար ներկա էին գտնվում Մունիր Սուրիա բեգը, Հասան բեգը և ուրիշ գործակալներ¹։ Այդ երեկոները օգտագործվում էին հետախուզական զեկուցագրերն ընդունելու և նոր առաջադրանքներ տալու համար։

«Բարեգործական ընկերությունը» կազմակերպել էր նաև պանթյուրքիստական դադանի գրականության տարածումը Կովկասում։ Այդ գործը կատարվում էր պարսկահայատակ Միրզա Ռահիմ Հուսեյն Օղլու միջոցով։ Վերջինս Թիֆլիսում բաց էր արել գրավաճառանոց։ Այդ գրավաճառանոցը գրականություն էր ստանում Մունիր Սուրիա բեգի միջոցով և պանխլամիստական գրականությունը տարածում էր Կովկասում²։

Բայց պանթյուրքիստների լրտեսական-պրոպագանդիստական եռանդուն ջանքերը Կովկասում ոչևէ լուրջ արդյունքների չհասցրին

¹ ՎՍՍԻ Կենտ. Պատմ. արխ., ֆ. 3, դ. 160, թ.թ. 183—195;

² ՎՍՍԻ Կենտ. Պատմ. արխ., ֆ. 8, դ. 116, թ. 12:

թյուրքական բանակի գլխավոր շտաբին: Պանթյուրքիստական դործակալները յուրաքանչյուր քայլափոխում հանդիպում էին խոշընդոտների և նրանց ծրագրերը ձախողման էին ենթարկվում:

Այսպիսով, գերմանական քաղաքական պրոպագանդայի օրգանները—գերմանական թերթը, դպրոցները, եկեղեցին, ակումբներն ու զանազան անուններով դործող ընկերությունները, ինչպես և պանթյուրքիստների հիմնած «կուլտուր-լուսավորչական» կազմակերպությունները, համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին աշխատում էին գերմանական և թյուրքական հետախուզության հետ սերտ համագործակցած, հանդիսանում էին հետախուզության դործակալների բները, կատարում էին գերմանական և թյուրքական գլխավոր շտաբների առաջադրանքները:

Քաղաքական պրոպագանդի այդ տրիբունները լեզու կերպով դործելով, կովկասում տարածում էին գերմանական միլիտարիզմի և պանթյուրքիստների սեռիցիոն իդեոլոգիան, բացահայտ պայքար հայտարարելով ռուսական և կովկասի տեղացի ժողովուրդների ազգային կուլտուրաների, կրոնի ու կենցաղային սովորությունների դեմ, նախապատրաստվում էին ոչնչացնելու դրանք:

Գերմանական թերթը, դպրոցները և լուսերական եկեղեցին կովկաս ներգաղթած գերմանացիների մեջ սերմանում էին ռասայական-հետադիմական տրամադրություններ, նրանք սահմանադատում էին գերմանացիներին և նրանց գիտակցության մեջ ներարկում ռասայական «թեորիան», դաստիարակելով «բոլորից լին» կանգնող, շահագործող գաղութարարի տիպը:

Գերմանական և թյուրքական դործակալների քաղաքական աշխատանքի այդ բոլոր օրգաններն ու կազմակերպությունները չկարողացան կատարել գերմանական և թյուրքական իմպերիալիզմի կողմից իրենց առջև դրված ծրագրային խնդիրները: Կովկասի ժողովուրդները չենթարկվեցին գերմանա-թյուրքական ագրեսոր-

ների պրովոկացիաներին: Առաջին իմպերիալիստական պատե-
րազմի նախօրյակին կամ պատերազմի առաջին շրջանում դեր-
մանական և թյուրքական ագրեսիվ պրոպագանդի համար ստեղծ-
ված այդ կազմակերպությունների և նրանց մեջ գործող լրտեսների
ծրագրերը բացահայտվեցին և ձախուղման ենթարկվեցին:

ԳԼՈՒԽ ԶԻՆԳԻՐՈՐԳ

ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՅՈՒՐԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

1913 թվին և 1914 թվի առաջին կեսում գերմանա-թյուրքական զլխավոր շաղթներն ավելի արագացրին և ծավալեցին Կովկասի վրա հարձակվելու ռազմական նախապատրաստությունները: Ռազմական գործողությունների պատրաստվելուն ղուգահեռ խոշոր շտիկերով ընդարձակվեց և ակտիվացվեց Կովկասում գերմանական և թյուրքական գործակալության լրտեսական-գիվերսիոն աշխատանքը, որը կազմակերպում և զլխավորում էր գերմանական և թյուրքական գործակալության Թիֆլիսի կենտրոնը՝ կոմս Շուլենբուրգ ֆոն-Բերգի և նրա թյուրք գերծակից Մունիր Սուրիա բեգի զլխավորությամբ:

1

Գերմանական ռազմական միտիայի գեներալները և սպաները Լիման ֆոն Սանդերսի զլխավորությամբ լարված աշխատում էին թյուրքական բանակը գերմանիզացիայի ենթարկելու: Այդ մասին ավելի համոզիչ և պարզ կերպով ասել է թյուրքական ռազմական մինիստր էնվեր փաշան: 1913 թ. դեկտեմբերի 30-ին ցարական գեներալ Լեոնտեի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ էնվերը շարադրել է գերմանական միտիայի խնդիրները Թյուրքիայում.

«Ես չեմ կասկածում, — ասել է նա, — որ գեներալ Լիմանը կլինի հիանալի հրամանատար... Ես միշտ էլ կողմնակից եմ եղել, որ մեզ մոտ հրավիրվեն գերմանական հրահանգիչներ, այդ գործում գերմանացիները շատ լավ են: Արդեն 30

տարի է, ինչ մենք սովորել ենք և ընտելացել նրանց մեթոդներին, գտնում ենք, որ նրանց տակտիկական սկզբունքները ճիշտ են և միանգամայն ժամանակակից: Այդ պայմաններում ուրիշ ազգի հրահանգիչներ հրավիրելը չէր ունենա ոչ մի իմաստ»¹:

Այնուհետև ռազմական միսիատորը՝ նշում է, որ Գերմանիան Թյուրքիային սահմանամերձ պետութուն չէ, և բացի օգուտից ոչ մի վնաս չի սպասվում նրանից²: Միսիատորի խոսքերից երևում է, որ նա համաձայն չէր Թյուրքական բանակի պատրաստության գոյութուն ունեցող սխտեմին և այդ ամենը պետք է փոփոխվեր գերմանական սկզբունքներով: Այնուհետև միսիատորը նշում է, որ պետք է մշակել նոր զինվորական կանոնադրքեր ու հրահանգներ:

Գերմանական գլխավոր շտաբի գործակալները 1914 թվի հունվար-փետրվարին արդեն իրենց ձեռքը վերցրին Թյուրքական բանակի վեկը: Գեներալ Լիման Ֆոն-Սանդերսը Կոստանդնուպոլիս գալով, ընդունեց նաև սուլթանական զինվորական կոշումը՝ «փաշա»: Գեներալ Լիման Ֆոն-Սանդերս փաշան հանդիսանում էր Թյուրքական բանակի ընդհանուր ղեկավարն ու ստրատեգը, նեղուցները պաշտպանող «օրինակելի կորպուսի» հրամանատարը: Գերմանական գլխավոր շտաբի գեներալ-մայոր Բրոնսարտ Ֆոն Շելենդորֆը նշանակվեց Թյուրքական բանակի գլխավոր շտաբի պետի օգնական (պետը հանդիսանում էր էնվեր փաշան): Թյուրքական գլխավոր շտաբն ամբողջությամբ անցավ գերմանական գլխ. շտաբի գործակալների ձեռքը. առաջին բաժնի պետ՝ նշանակվեց գեներալ-մայոր Էնդերսը, երկրորդ բաժնի պետ՝ փոխ-գնդապետ Պորինտ Ֆոն-Տովինսը, երրորդ բաժնի պետ՝ փոխ-գնդապետ Ֆոն-Վելդմանը: Գեներալ-մայոր Վիբերը նշանակվեց ինժեներային զորքերի պետ, գեներալ-մայոր Պոսելդերը՝ հրետանու տեսուչ, պրոֆեսոր փոխ-գնդապետ Մոերը՝ սանիտարական բաժնի պետ, փոխ-գնդապետ Կյուրբելը՝ զինվորական հաղորդակցությունների բաժնի պետ, մայոր Ֆրիցինը՝ հեծելազորի պետ, մայոր Բելոֆը՝ Թյուրքական բանակի գլխավոր ինտենդանտ, մայոր Լիգատը՝ գլխավոր շտաբի ակադեմիայի պետ և այլն: Գերմանական սպաները տեղադրվեցին Թյուրքական բանակի

1 Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխ., ֆ. 85, գ. 137, թ. 7—9;

2 Նույն տեղում, թ. 9:

կորպուսների շտաբներում, դիվիզիաների հրամանատարների և շտաբների պետերի պոստերում, ամբուլժյուսների և բերդերի պարետների պոստերում: Թյուրքական բանակի ռազմական դպրոցների պետերի և հիմնական առարկաների դասախոսների պաշտոնները նույնպես անցան գերմանացիների ձեռքը: 1914 թվի մարտի 25-ին Կոստանդնուպոլսից ղեկավան Գիրսը հաղորդում է.

«... Բոլոր ղինվորական նախապատրաստությունները կատարվում են գերմանական հրահանգիչների ղեկավարությամբ»¹:

Նույն օրը Կովկասյան բանակի շտաբում ստացված մի ղեկուցագրում ասված է.

«Գեներալ Լիման Սանդերսը վերջերս կատարեց այցելություն ղեպի Գալիպոլի ափերը: Գեներալ Պոսելիտը մի քանի ուրիշ սպաների հետ մեկնեց Ադրիանոպոլ: Գեներալ Վիրերը գերմանական և թյուրքական սպաների հետ «Սերասեֆյան» շոգենավով այցելեց Սև ծովի ափերի բոլոր նավահանգիստները: Նրանք կանգ առան Ինեպոլիում, Սինոպում, Սամսունում, ուսումնասիրեցին 23-րդ դիվիզիայի ճամբարները, ղենքի սահասանքը: Հետո մեկնեցին Կիրասոն և Տրապիզոն: Գեներալ Վիրերը լինելով ռազմական ինժեներ և թյուրքական շտաբի ինժեներային զորքերի պետը, ծրագրում է Սև ծովի ափերին կառուցել նոր ամրություններ»²:

Գերմանիայից Թյուրքիա էր փոխադրվում ամեն տեսակի ղենք, և ղինվում էր թյուրքական բանակը: Մեծ-Բրիտանական ղինվորական կցորդը Կոստանդնուպոլսից հաղորդում է, թե «Սանդերսը հրապարակապես հայտարարել է, որ Գերմանիան իր վրա է վերցնում օսմանյան բանակի ղինումը և նյութական մասով ապահովելը: Լայպցիգի և Կրուսլայի գործարանների արտադրած ղենքի մի ղգալի մասը հոսում է ղեպի Թյուրքիա»³: Թյուրքական բանակի գերմանիզացիայի կարևոր միջոցառումներից մեկին էլ սպայական կազմի դասումն էր: Ռազմական գործու-

1 Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 141, թ. 70:

2 Նույն տեղում, դ. 137, թ. 59—60:

3 Նույն տեղում, թ. 22—23:

դռնվումների նախօրյակին Կովկասյան բանակի շտաբում Կոստանդնուպոլսից ստացված մի ուրիշ ղեկուցագրի մեջ կարդում ենք.

«Ներկայումս Թյուրքիայում գտնվում են գերմանական մոտ 600 սպաներ, որոնց մեջ շատ կան ռուսերեն լեզուն լիմացողներ: Դվլսավորապես նրանց ղեկավարությամբ են ձևավորում տեխնիկական զորքերը: Կոստանդնուպոլսի ռազմական զարոյցը վերահսկված է պահեստի սպաների վերապատրաստման կուրսերի: Այնտեղ կանչված են միայն ռուսողներ և ուսուցիչներ մինչև 27 տարեկանները: Սովորում են ընդամենը 7,000 հոգի, որոնցից 1200 հոգի հայեր են և 500 հոգի ուրիշ քրիստոնյա ժողովուրդներից: Նրկու ածավա ուսուցումից հետո գններալ Սանդերսը ստուգողական պարադմունքներ անցկացրեց և թուրքին հայտարարեց նկատողություն լուրջ ուսուցման համար: Հայ բոլոր սպաները առանձնացված են և պետք է ուղարկվեն ուրիշ անհայտ տեղ: Նախատեսվում է սուանձնացնել նաև մյուս քրիստոնյա սպաներին և նրանց օգտագործել որպես սև բանվորական- ուժ»:

Պատրաստվելով Կովկասի վրա արշավանքի, Լիման Ֆոն-Սանդերսը և նրա գործակից Էնվեր փաշան Թյուրքական բանակից գտեցին բոլոր հայ սպաներին ու զինվորներին՝ հետագայում բարբարոսաբար կոտորելու նպատակով:

Գերմանական և Թյուրքական շտաբները բանակի գերմանիզացիային զուգահեռ մշակում էին Կովկաս ներխուժելու ռազմատրատեգիական պլանները: Գերմանական գլխավոր շտաբի սպա, Թյուրքական շտաբի հետախուզական բաժնի պետ Պորինտ-Ֆոն Տովինսի հետախուզները Կովկասից և նրա սահմանամերձ շրջաններից անհրաժեշտ տեղեկություններ էին հաղորդում պլանները կազմելու համար: Գերմանա-Թյուրքական տրատեգիան նախատեսում էր նպատերազմի հայտարարումից հետո հարավարևելքից ներխուժել Կովկաս, մինչև Ռուսաստանը ուշքի կգա և կկազմակերպի Կովկասի պաշտպանությունը:

Հետագայում Լիման Սանդերսը և Էնվեր փաշան մշակել էին Կովկաս ներխուժելու պլանի մեկ ուրիշ վարիանտ, որով նախա-

3 Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 9, գ. 32, թ. 52—53:

տեսվում էր գլխավոր հարվածը հասցնել արևմտյան Կովկասին, այսինքն՝ էրզրումից ներխուժել Սարիղամիշ, Ղարս, Արդահան, Բաթում և ապա շարժվել դեպի Թիֆլիս: Գերմանական և թյուրքական գլխավոր շտաբների լեյտնանտ Վալդմանը պլանները նախատեսում էին Կովկասում Ռուսաստանի դեմ բաց անել լրացուցիչ ֆրոնտ և ստեղծել անհաղթահարելի դժվարություններ արևմտյան ֆրոնտում, օգտվել այդ հարմար մոմենտից և հեշտությամբ զավթել Կովկասը, Ղրիմը, Միջին Ասիան:

Այդ նպատակով էլ գերմանա-թյուրքական կառավարությունները պատերազմի նախօրյակին մեծ մասշտաբներով ծավալեցին ռազմական հետախուզական քայքայիչ աշխատանքը Կովկասում:

2

1912 թվի սկզբներին Թիֆլիսի գերմանական գլխավոր հյուպատոս Ֆելդերը հտ կանչվեց, և նրան փոխարինելու եկավ կոմս Շուլենբուրգը: Վերջինս նախօրյից տարբերվում էր նրանով, որ գերմանական իմպերիալիզմի դավթողական քաղաքականությունը կիրառելու մեջ ավելի վճռական ու համարձակ էր և հետախուզական լրտեսական աշխատանքի մեծ փորձ ուներ: Գերմանական կայսերական Արտաքին գործերի մինիստրությունը և գլխավոր շտաբը Շուլենբուրգին ուղարկելով Կովկաս, մեծ հույսեր էին դրել նրա վրա: Նրան առաջադրված էր կազմակերպել հետախուզական զինվորսին լայն ցանց Կովկասի քաղաքներում ու շրջաններում, ծավալել լրտեսական քայքայիչ աշխատանքներ և նախապատրաստել գերմանա-թյուրքական գլխավոր շտաբների ռազմատրատեգիական պլանների կատարումը, Կովկասի զավթումը:

Գալով Թիֆլիս, կոմս Շուլենբուրգն անմիջապես անցավ աշխատանքի: Կովկասյան ոստիկանական հատուկ կորպուսի պետ ռոտմիստր Բելիկը Կովկասյան բանակի շտաբին գրած զեկուցման մեջ հաղորդում է.

«1912 թվից Թիֆլիսում գերմանական հյուպատոս կոմս Շուլենբուրգը գտնվում է հսկողության տակ: Հենց սկզբից նկատվել է, որ նա մոտիկ կապեր հաստատեց ավստրիական

1 Կովկ. օկր. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 9, գ. 32, թ. 20—21, 29—30:

և թյուրքական հյուպատոսների հետ, ինչպես և հատկապես Ղարսի թյուրքական հյուպատոսության քարտուղար Հասան բեգի հետ, որն ապրում էր Թիֆլիսում: Հիշված անձնավորությունները կազմում են սերտորեն համախմբված մի խմբակ, որն ամեն կերպ հեռու է մնում ուրիշ հյուպատոսներից»¹:

Ավստրիական հյուպատոս Ուրբաուր, թյուրքական հյուպատոս Ռեմզի բեգը (որին շուտով փոխարինեց Մունիր Սուրիա բեգը), Ղարսի հյուպատոսության քարտուղար Հասան բեգը Շուկենբուրգի առաջին ղինակիցներն էին Թիֆլիսում: Նրա պահանջով շուտով փոխվեց շվեյցարական հյուպատոսը, որին փոխարինելու նշանակվեց գերմանական հյուպատոսության նախկին խորհրդական կոմս Դրայսենֆելսը, որը գերմանական շտաբի գործակալներից էր և ուրիշ երկրի ներկայացուցիչ դառնալով՝ քողարկված շարունակում էր աշխատել որպես գերմանական գործակալ: Շուկենբուրգը ձեռք առավ մի շարք անտակարգ միջոցներ գերմանական հյուպատոսությունը լրտեսական աշխատանքի կենտրոն դարձնելու ուղղությամբ: Նա հյուպատոսությունից հեռացրեց առաջակատակ քարտուղարին և նրա փոխարեն Գերմանիայից կանչեց Էվգենի Լորցին, որը ստանձնելով քարտուղարի պաշտոնը, երբեք այդ գործով չէր զբաղվում, այլ կատարում էր միայն հետախուզական առաջադրանքներ: Շուկենբուրգի գործակից Հասան բեգը մի գաղտնի զրույցի ժամանակ ասել է.

«Շուկենբուրգը հավաքեց բոլոր ծառայողներին և զգուշացրեց, որ եթե որեւէ մեկը հյուպատոսության գործունեության մասին որեւէ բան է հաղորդել, նա կենթարկվի մահապատժի»²:

Շուկենբուրգը եռանդուն աշխատանք էր ծավալում Կովկասում եղած գերմանացիներին համախմբելու ուղղությամբ: Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված մի գաղտնի զեկուցագրում հաղորդված է.

«Գործակալների միջոցով ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ Թիֆլիսի գերմանական գլխավոր հյուպատոս Շուկենբուրգ ֆոն-Բերգը հյուպատոսների և հյուպատոսական

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 157, թ. 181:

² Նույն տեղում, թ. 181—182:

և թյուրքական հյուպատոսների հետ, ինչպես և հատկապես Ղարսի թյուրքական հյուպատոսության քարտուղար Հասան բեգի հետ, որն ապրում էր Թիֆլիսում: Հիշված անձնավորությունները կազմում են սերտորեն համախմբված մի խմբակ, որն ամեն կերպ հեռու է մնում ուրիշ հյուպատոսներից»¹:

Ավստրիական հյուպատոս Ուրբասը, թյուրքական հյուպատոս Ռեմզի բեգը (որին շուտով փոխարինեց Մունիր Սուրիա բեգը), Ղարսի հյուպատոսության քարտուղար Հասան բեգը Շուկենբուրգի առաջին ղինակիցներն էին Թիֆլիսում: Նրա պահանջով շուտով փոխվեց շվեյցարական հյուպատոսը, որին փոխարինելու նշանակվեց գերմանական հյուպատոսության նախկին խորհրդական կոմս Դրայսենֆելսը, որը գերմանական շտաբի գործակալներից էր և ուրիշ երկրի ներկայացուցիչ դառնալով՝ քողարկված շարունակում էր աշխատել սրպես գերմանական գործակալ: Շուկենբուրգը ձեռք առավ մի շարք անտակարգ միջոցներ գերմանական հյուպատոսությունը լրտեսական աշխատանքի կենտրոն դարձնելու ուղղությամբ: Նա հյուպատոսությունից հեռացրեց ուսահյատակ քարտուղարին և նրա փոխարեն Գերմանիայից կանչեց Եվգենի Լորցին, որը ստանձնելով քարտուղարի պաշտոնը, երբեք այդ գործով չէր զբաղվում, այլ կատարում էր միայն հետախուզական առաջադրանքներ: Շուկենբուրգի գործակից Հասան բեգը մի գաղտնի զրույցի ժամանակ ասել է.

«Շուկենբուրգը հավաքեց բոլոր ծառայողներին և զգուշացրեց, որ եթե որեւէ մեկը հյուպատոսության գործունեության մասին որեւէ բան է հաղորդել, նա կենթարկվի մահապատժի»²:

Շուկենբուրգը եռանդուն աշխատանք էր ծավալում Կովկասում եղած գերմանացիներին համախմբելու ուղղությամբ: Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված մի գաղտնի զեկուցագրում հաղորդված է.

«Գործակալների միջոցով ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ Թիֆլիսի գերմանական գլխավոր հյուպատոս Շուկենբուրգ ֆոն-Բերգը հյուպատոսների և հյուպատոսական

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև. կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 157, թ. 181:

² Նույն տեղում, թ. 181—182:

գործակալներին միջոցով տեղեկացրել է Կովկասում ապրող գերմանահայատակ պահեստի սպաներին և ստորին աստիճանավորներին, որ նրանք պատրաստ լինեն անմիջապես մեկնելու արտասահման, երբ կկանչվեն գրոշի տակ»¹:

Շուկենբուրգի հաշուրդ քայլը եղավ անձամբ ծանոթանալ Կովկասյան երկրամասին: Իրեն հայտարարելով եռանդուն որսորդ, Շուկենբուրգը զինված որսորդական հրացանով, Կովկասյան երկրամասին լավ ծանոթ ուղեկիցների հետ, որսորդական շները հետևից գցած, շրջում էր Կովկասի տերիտորիան: Նա կառավարական օրգաններից թույլտվություն ստանալով, որսի էր գնում Սև ծովի ափերը, Բաթումի շրջանը, լեռնանցքները, Կովկասյան երկաթուղին, թյուրքական սահմանամերձ շրջանները, Լոռվա ձորերը:

Ժանդարմական մի գաղտնի գրույթյան մեջ արձանագրված է, որ Շուկենբուրգը շրջագայում է Կովկասյան երկրամասը ծայրից-ծայր, բոլոր անկյունները, լեռները, ձորերը, կածանները»²:

Շուկենբուրգի հյուպատոսությունը դառնալով գերմանական գործակալության ղեկավար և կազմակերպիչ կենտրոն, իր գործունեությունը իրականացնում էր Թիֆլիսում և նահանգներում ստեղծված լայն ցանցի միջոցով:

1913 թ. սկզբներին Շուկենբուրգի նախաձեռնությամբ Կովկասում կազմակերպվեց «Ավստրո-գերմանական լեռնային միացյալ ակումբ», որն ուներ մի քանի ճյուղեր: Այդ ակումբը նույնիսկ դիմել էր Կովկասյան իշխանություններին, պահանջելով իրեն տրամադրել հողեր, որպեսզի տնտեսություն ստեղծվի, գերմանացիներ հավաքվեն այդ տնտեսության շուրջը և գյուղատնտեսություն վարելու «առաջավոր օրինակ ցույց տան»: Կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբն այդ առթիվ դիմել է Պետրոգրադ ռուսական բանակի գլխավոր շտաբին.

«... Նկատի ունենալով, որ գերմանացիների գործունեությունը Կովկասում և նրան սահմանակից թյուրքական ու պարսկական շրջաններում... մեծ մասամբ քողարկվելով տնտեսական խնդիրների անվան տակ հետապնդում է բա-

1 Կովկ. օկր. շտ. ուղղմ.-պատմ. արխ., ֆ. 85, գ. 108, թ. 9:

2 Նույն տեղում, գ. 158, թ. 274:

ցառապես քաղաքական նպատակներ, իսկ երբեմն էլ օգտվում է դրանից միայն ռազմական հետախուզություն կատարելու համար, ցանկալի կլիներ թույլ շտալ հյուպատոսներին Կովկասում ահումբներ կազմակերպելու¹:

Կովկասյան շտաբի դիմումներն իզուր անցան: Գերմանական ահումբը հիմնվեց և Շուկենբուրգի առաջադրանքներով լայն գործունեություն ծավալեց: Ահումբը Գերմանիայից հրավիրում էր զանազան էքսկուրսանտներ և դիտական աշխատողներ, որոնք այցելելով Կովկասյան երկրամասը, ռազմական հետախուզական աշխատանքներ էին կատարում:

Գերմանական գործակալների լրտեսական աշխատանքի կարևորագույն վայրերից մեկը հանդիսանում էր «Լոնդոն» հյուրանոցը, Թիֆլիսի Մաղաթովի փողոցի վրա: Այդ հյուրանոցը պահում էր էմիլ Ռիխտերը: Հյուրանոցը ընդունում էր բացառապես արտասահմանից եկած և Կովկասում ապրող գերմանացի հաճախորդներ: Նրա պահպանման համար ծախսվում էին հսկայական միջոցներ, որի մի շնչին մասն էր ծածկվում ստացված եկամուտից: Հետագայում պարզվեց, որ «Լոնդոն» հյուրանոցը պահվում է Շուկենբուրգի բաց թողած վարկերով: Գերմանացիները հյուրանոցն անվանում էին «Տեսակցության տուն»: Էմիլ Ռիխտերը և նրա կինը, Եկատերինա Ռիխտերը Շուկենբուրգի ահտիվ գործակալներից էին: «Այդ հյուրանոցը,— կարդում ենք Կովկասյան փոխարքային գրած դադտնի մի ղեկուցագրի մեջ,— հանդիսանում է այն բոլոր գերմանացիների դադտնի բնակարանը, որոնք Թիֆլիս են գալիս ռազմական լրտեսության համար»: Չնայած որ ցարական կառավարական օրգաններին հայտնի էր այդ ամենը, այնուամենայնիվ «Տեսակցության տունը» գործում էր գիշեր ու ցերեկ: Այնտեղ հաճախ այցելում էր ինքը՝ կոմս Շուկենբուրգը, նրա քարտուղար Եվգենի Լորցը, այստեղ էր իշնում և շաբաթներով ապրում էրգրումի գերմանական հյուպատոս Էդգար Անդերսը: Թիֆլիս գտյով, «Տեսակցության տունը» էին իշ-

¹ Կովկ. օկր. ռազմա-սլատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 19, թ. 29—30:

² ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռ. և. կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, թ. 142:

նում Հասան բեգը, Զեմալէգլին բեգը և թյուրքական ուրիշ լրտեսները: Այստեղ նրանք հանդիպում էին իրենց գերմանացի գործակիցներին: Ռիխտերը և նրա կինը հիմնականում գործում էին որպես լրտեսներին իրար ներկայացնողներ, կապեր ստեղծողներ, զանազան հանձնարարություններ մեկից մյուսին փոխանցողներ ու հաղորդողներ:

Նրբեմն նրանք կատարում էին նաև ուրիշ առաջադրանքներ: 1913 թվին Գերմանիայից Ռիխտերի ստացած մի նամակի մեջ կարդում ենք.

«...Հուլյս ունենք, սր մոտակա ժամանակներում հորիզոնում կերևան հետաքրքրական պատկերներ,— գրում է նամակի հեղինակ Կուրտ Կրիգերը:— Ես ձեզ պետք է տամ մի հանձնարարություն կատարական երկրամասում մի ճանապարհորդության մասին, հետախուզական մի առաջադրանք կատարելու համար: Խնդրում եմ ձեզ համաձայնություն տաք դրան»¹:

Ռիխտերը հաճույքով կատարեց Կրիգերի հանձնարարությունը: Նա իր հավաքած բոլոր ռազմական տեղեկությունները հաղորդում էր Շուլենբուրգին և ուղարկում Բեռլին՝ Կրիգերին: 1914 թ. հունվարի 12-ին Կրիգերը իր նամակներից մեկում Ռիխտերին հայտնում է.

«...Նամակներդ ստացվում են հաջող, հիանալի է... Թիֆլիսից ուղարկած ձեր տեղեկությունները ուրախացնում են մեզ: Ձեզ կուղարկեմ մեկ ոսկե գրչակոթ և երեք ոսկե ծալք: Ողջուններ: Կուրտ Կրիգեր, Բեռլին. Ներբուրգ-շտրասսե»²:

Ռիխտերի «Տեսակցության տունը» մինչև պատերազմի առաջին ամիսները գոյություն ուներ և կատարում էր գերմանական հետախուզության առաջադրանքները: Օգոստոսին Ռիխտերը, որպես գերմանական բանակի պահեստի աստիճանավոր, գերի վերցվեց և աքսորվեց: Այրի մնացած Նկատերինա Ռիխտերը որոշ ժամանակ շարունակում էր պահպանել հյուրանոցը: Օգոստոսին Նկատերինան մեկնեց Մոսկվա. նա իր հետ տանում էր

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 154, թ. 142:

² Նույն տեղում, թ. 99:

Թիֆլիսի հյուպատոսության քարտուղար Լորցի գրությունը՝ հաս-
ցեագրված Մոսկվայի գերմանական հյուպատոսի քարտուղար-
Պախին։ Այդ գրությամբ Լորցը թախանձագին խնդրում է Պախին
«Ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ Թիֆլիսում «Լոնդոն» հյու-
րանոցի տեր գերմանացի ալրի Եկատերինե Ռիխտերին, որը
Կովկասում մեծ գործ է կատարում Գերմանիայի օգտին...»¹։ Լըր-
տեսուհին Մոսկվայից վերադարձավ Թիֆլիս, շարունակեց ղեկա-
վարել «Տեսակցության տունը» մինչև 1914 թվի վերջը։ Միայն
կովկասյան ճակատում ռազմական գործողություններ ծավալվե-
լուց հետո «Տեսակցության տունը» լիկվիդացվեց, իսկ Եկատերի-
նա Ռիխտերը արտաքսվեց։

Շուկենբուրգի գործակալների մի կազմակերպություն է
ստեղծվեց կովկասյան թանգարանում։ Նրա մեջ մտնում էին թան-
գարանի գիրեկտորի օգնական Ռիխարդ Գերմանովիչ Շմիդտը,
թանգարանի աշխատակիցներ Եվգենիա Պֆեցենմայերը, Ֆրից
Դլազերը, Կարլ Կրեյլը, Խրիստաֆոր Շրեդերը, Ադոլֆ, Լիդա և
Լիլի Կայզերները, կոմսուհի Ֆոն-Դրայխենֆելսը, կոմս Ալեք-
սանդր և կոմսուհի Կուլենբախները և ուրիշներ։ Այդ կազմակեր-
պությունը խիստ կոնսպիրացված լինելու շնորհիվ գործում էր
մինչև 1916 թվի կեսերը։ Թանգարանի լրտեսական կազմակեր-
պությունը մասնավոր պատերազմի տարիներին փաստորեն ղե-
կավարություն և ուղղություն էր ցույց տալիս Կովկասում գործող
գերմանական գործակալներին։ Պատերազմի նախօրյակին կազ-
մակերպությունը գործում էր կոմս Շուկենբուրգի և էդգար Ան-
դերսի ղեկավարությամբ։ Ռիխարդ Շմիդտը նամակագրությու-
ններ Գերմանիայի, էրզրումի, Պետրոգրադի գերմանական հե-
տախուզության օրգանների հետ։ Շմիդտը 1913 թվից աշխատում
էր որպես «Պրովոզնիկ» ընկերության առևտրական ֆիրմայի
անդամ և որպես թանգարանի աշխատող ու առևտրական շրջում
էր երկրամասը, կատարելով հետախուզական առաջադրանքներ։
Նա գնում էր գերմանական դադուքները, Թյուրքիա, Եգիպտոս,
Հարավային Հայաստան։ Շմիդտը մասնակցում էր «Կառվադիշե
պոստ» և «Պետերբուրգեր Յաչտունգ» գերմանական թերթերին, իր
հոդվածներում շարադրում էր գերմանական դադուքների հեռա-

¹ ՎՍՏՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 726, թ. 185:

նկարները և խնդիրները: Շմիդտը և իր օգնական Պֆեցենմայերը գերմանական դադութներում, լութերական եկեղեցիներում, առևտրական ֆիրմաներում և բազաներում ելույթներ էին ունենում գերմանական քաղաքական կյանքի շուրջը, դադտնի կերպով տեղեկություններ էին հավաքում ռուսական զորքի մասին և հանձնում Շուլենբուրգին: Կովկասյան թանգարանն էին գալիս Շլեյնինգը և մյուս պատուիրները, կոմս Դրալսենֆելսը, «Լոնդոն» հյուրանոցի տեր Ռիխտերը, գերմանական սպաներ, զինվանագետներ և էքսկուրսիա եկած «աուրիստներ»:

Շմիդտը և Պֆեցենմայերը մտերմական կապեր ունեին փոխարքայի գրասենյակի գալտնի բաժնի ծառայող և հատուկ հանձնարարություններ կատարող պրապորշիկ ֆոն-Սամսոն Գեմելտրեյնի հետ, որը հետագայում անցավ աշխատանքի Թիֆլիսի Արսենալում: Շմիդտի գլխավորած թանգարանի լրտեսական կազմակերպությունը իր հավաքած բոլոր նյութերի մասին ղեկուցադրերը հանձնում էր Շուլենբուրգին մինչև 1914 թվի օգոստոսը: Պատերազմի տարիներին այդ կազմակերպության գալտնի գործունեության մասին կիսովի առանձին:

Գերմանական դործակալության ցանցի մի հյուղն էլ գնում էր դեպի Շվեյցարական հյուպատոսությունը: Կոմս Դրալսենֆելսը լինելով ռուսահպատակ գերմանացի, ձևացնում էր, թե ինքը բոլորովին չի հետաքրքրվում գերմանական շահերով, բայց այնուամենայնիվ նրա գործունեությունը հայտնի էր.

«Շվեյցարական հյուպատոս կոմս Դրալսենֆելսը,— գրված է Կովկասյան օկրուղի շտաբին ուղղված մի ղեկուցադրի մեջ,—մշտական կապեր ունի գերմանական հյուպատոս կոմս Շուլենբուրգի և նրա քարտուղար Եվգենի Լորցի հետ, ինչպես և լրտեսներ Ռիխտերի ու Մուսլերի հետ: Նրա մոտ հաճախ գալիս են օտարերկրացիներ, հատկապես գերմանական սպաներ: Վերջերս նրա մոտ է եկել գերմանական գլխավոր շտաբի ղեկավար ֆոն-Պլյատոն... Դրալսենֆելսը ամենաապագիվ մասնակցություն է հանդես բերում Կովկասում գերմանացիների բոլոր ձեռնարկումներին: Նա հանդիսանում է «Կովկասում գերմանացիների միություն» նախագահը: Հունվարին Գերմանիայից նրա մոտ եկան սպա

Կուրտ Շլաբուկը, Գերման Մելը, միասին գնացին Բաքու, Դանձակ, Լենքորան, հետո վերադարձան Թիֆլիս, մեկնեցին Բաթումի...»¹:

Դրալիսենֆելսը սիստեմատիկաբար այցելում էր «Լոնդոն» հյուրանոցը, կովկասյան թանգարանը, լուսեթական եկեղեցին, «Կառկազիշեն պոստ» թերթի խմբագրությունը: Նա դրեթե ամեն ամիս մեկնում էր Թավրիզ «պարսկական գորգերի» արտադրության և արտահանման գործերով, հետախուզելով կովկասյան երկաթուղու այդ ճյուղի մի կատարվող ամեն մի շարժում: Պատերազմի առաջին ամիսներին Դրալիսենֆելսը դեռ ազատորեն գործում էր Թիֆլիսում: Կովկասյան ֆրոնտի շտաբը 1914 թվի վերջերին գլխավոր շտաբին ուղարկած մի ղեկուցագրում հայտնում է.

«Թիֆլիսում շվեյցարական հյուպատոս կոմս Դրալիսենֆելսը լուրջ կասկածներ է առաջ բերում դեպի ինքը, որպես գերմանական զինվորական լրտես: Մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ նա հանդիսանում է գերմանական կառավարության գաղտնի գործակալը. քողարկվելով... նա մնում է ազատ... խնդրում եմ շվեյցարական կառավարության առաջ հարց դնել նրան Կովկասից հեռացնելու»²:

Չնայած այդ ամենին, Դրալիսենֆելսը ազատ էր և շարունակում էր կատարել խոշոր լրտեսի իր պարտականությունները:

Շուկենբուրգի գլխավորած լրտեսական կենտրոնի մի ճյուղն էլ գտնվում էր ամստրիական հյուպատոսությունում, որին ղեկավարում էր հյուպատոս էմանուիլ Ուրբասը: Դեռևս 1913 թ. հունիսին ժանդարմական հատուկ կորպուսի ղեկուցագրում հաղորդվում է այն մասին, որ Ուրբասը ամեն օր գնում է Դիդուբե, ժամերով զբոսնում է այնպիսի մարդկանց շրջանում, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն դիվանագիտական հիմնարկների հետ: Ուրբասի սիրած զբոսավայրերից մեկն էլ կովկասյան երկաթուղու Թիֆլիսի հանգույցն էր: Այնտեղ նա ծանոթություններ էր հաստատել երկաթուղային ղորամասերի առաջին գումարտակի հրա-

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 726, թ. 16—17.

² Կովկ. օկր. շտաբի ուղեմատյան. արխիվ, ֆ. 9, դ. 48, թ. 24:

մանատար գնդապետ Վլադիմիր Գուստավովիչ Յունգերի հետ, հաճախում էր նրա բնակարանը, որը գտնվում էր զորանոցների տներտորիայում: «Ուրբասը ամեն կերպ աշխատում է Յունգերի բնակարանը գնալ գաղտնի, որպեսզի ոչ ոք չնկատի: Դրա համար նա նախ գնում է գերմանական գաղութը, զրուցում, հետո, ինչ-որ մարդկանց ուղեկցությամբ մտնում է Յունգերի տունը»: Ժանդարմական մի ղեկուցադրում նշված է, որ «Գնդապետ Յունգերը և ղեսպան Ուրբասը հունիսի 8-ին մի անհայտ կնոջ կայարանում ճանապարհել են Բաթումի»²: Այդ կինը հղել է Մարիա Վոլֆը:

Ուրբասի գործակալներից մեկը Դրաֆ Ռոման Սիգիզմունդ Դրոգեակին էր, որը ապրելով Եկատերինոգրադում՝ կատարում էր Թիֆլիսի կենտրոնի առաջադրանքներն այդ երկրամասում: Դրոգեակին հաճախ գալիս էր Թիֆլիս և ղեկուցում իր գործունեության մասին: Նրա բնակարանում հայտարարված փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ նա տուպգրաֆիական քարտեզներ նախագծող մասնագետ է. նրա մոտ հայտարարվել են Կուբանի կովկասյան ծովափերի քարտեզները, Մայկոպի նավթի հանքերի սխեմաներ, կովկասյան լեռնանցքների մանրամասն ուղեցույց: Նրա բնակարանում հայտարարվել են 65 տարբեր ձևազարդ գերմաներեն և ուրիշ լեզուներով գրված նամակներ, ինչպես և նրա դրած գործակալական ղեկուցադրերի պատճեններ, որոնք ուղարկված են Ուրբասին:

Ուրբասը ակտիվ մասնակցություն էր ունենում գերմանական և ավստրիական միացյալ ակումբի աշխատանքին, գերմանացիների գաղութային կյանքին: Ավստրիական հյուպատոսության գործերի մեջ հայտարարվել է Շուլենբուրգին Ուրբասի հասցեագրած ղեկուցադրերի մի թղթապանակ, որի մեջ գտնվում են Ուրբասի ռազմական-լրտեսական ղեկուցադրերը Շուլենբուրգին և վերջինիս հրահանգները հետախուզական աշխատանքը կազմակերպելու մասին³:

3

Գերմանական գործակալության Թիֆլիսի կենտրոնը այդ գլխավոր ճյուղերից բացի ուներ նաև անհատապես գործող լըր-

¹ ՎՍՍՌ Կենտ, պամտ. արխիվ, ֆ. 8, գ. 19, թ. 1-2;

² Նույն տեղում, թ. 2-3:

³ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 157, թ. 226-230:

տեսներ, որոնք ուղղակի կապված էին Շուկենբուրգի հետ և իրենց հավաքած ռազմական հետախուզական տեղեկությունները հանձնում էին նրան:

Այդպիսի նշանավոր հետախույզներից մեկն էր Մարիա Վոլֆը, որի մասին, որպես «ուսուցչուհու», որոշ տեղեկություններ տվինք նախորդ գլխում: Մարիա Վոլֆը Թիֆլիսում բնակություն էր հաստատել Մեգրելսկի դնդի ծառայող Վիկտոր Շվարցի բնակարանում, որտեղ հաճախ համարվում էին դնդի ծառայողները, ստեղծվում էր մտերիմ կոմպանիա, ծավալվում էին աշխուճ վեճեր, այդ բոլորի ընթացքում Մարիա Վոլֆը գրի էր առնում ռազմական հետախույզին անհրաժեշտ շատ տվյալներ: Վոլֆը մտերմական ծանոթություն էր հաստատել նաև Երկրորդ հրաձգային դնդի կապիտան Վլադիմիր Վիտոշնիկովի հետ, որին այցելում էր հաճախակի, նրա միջոցով ծանոթանում էր ուրիշ զինվորականների հետ: Վոլֆը «Լոնդոն» հյուրանոցում հանդիպումներ էր ունենում գերմանական գործակալների հետ, հաճախ այցելում էր կովկասյան թանգարանը, Ծմիդաին և Պֆիցենմայերին:

1913 թվի օգոստոսին Շուկենբուրգը Մարիա Վոլֆին ուղարկեց Գրոզնի: Այդ ժամանակ Գրոզնու շրջանում ձևավորվում էր Կովկասյան երրորդ բանակային կորպուսը: Վոլֆին առաջադրանք էր տրվել պարզել այդ կորպուսի ձևավորման բոլոր մանրամասնությունները, — դրքի կազմը, զինավածությունը, նրա առաջ գրված խնդիրները: Մարիա Վոլֆը Գրոզնում մի քանի օր մնալուց հետո մեկնեց Վոզգվիժենսկի գյուղը և ծանոթներից բերած նամակներով ներկայացավ տյետեղ ապրող գործաթող զեներալ Գրիգորեիչին: Այդպիսի մարդու մոտ կանգ առնելը վստահություն և հարգանք առաջ բերեց դեպի քողարկված լրտեսուհին: Այդ գյուղում էր կանգնած նաև Կովկասյան երրորդ սակրային գումարտակի շտաբ-բնակարանը: Մարիա Վոլֆը ծանոթացավ սպաներ Գոլովինի և Լուդինի հետ: Հետագայում նա մտերմացավ նաև ուրիշ սպաների և այլ աստիճանավորների հետ, ամբողջ օրը թափառում էր նրանց շրջանում, համարքում էր իրեն անհրաժեշտ նյութերը և ուղարկում Շուկենբուրգին: Վոզգվիժենսկի շրջանում դասավորված զորքերի զիստակացիան և զրույթյունը երկու ամիս ուսումնասիրելուց հետո մի գիշեր Մարիա Վոլֆը անհետա-

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 627, թ. 130—131:

ցավ: Նրան «Հյուրընկալող» ծանոթ սպանները տնից-տուն էին անցնում և փնտրում: Այդ ժամանակ Մարիան արդեն անցավ Թերերքը, Ռոստովը և ճանապարհվեց Գերմանիա¹: Հետախուզական տեղեկությունները ղլխավոր շտաբին հանձնելով, Մարիան մի քանի ամսից հետո, Օդեսայի վրայով, նավով նորից վերադարձավ Բաթումի, Թիֆլիս և շարունակեց իր գործը: Այս անգամ Մարիա Վոլֆը փոխեց ծանոթների շրջանը: Նրան խիստ ցուցում էր տրվել, հնարավոր կասկածները ցրելու համար, հեռու մնալ նախկին մտերիմներից ու ծանոթներից: Մարիան ծանոթացավ պրուսացի Գերտրուդ Ֆրեզեի և հունական հպատակ լուսանկարիչ Մերգելյ Կանտամիրովի հետ, որոնք կատարում էին հատուկ առաջադրանքներ: Մարիան պետք է օգներ և վերահսկեր նրանց գործունեությունը: Կանտամիրովի նկարչական արհեստանոցում կատարած խուզարկությունը պարզեց, որ այդ արհեստանոցում կուտակվել էին 400 նեգատիվներ և լուսանկարներ, որոնք ներկայացնում էին Կովկասյան երկրամասի ամենակարևոր ուղմաստրատեգիական օբեկտները: Կանտամիրովի ավագ տղան ծառայում էր Կոստանդնուպոլսում, իսկ կրտսեր որդին իր կնոջ հետ ապրում էր Մոսկվայում և զբաղվում գերմանական ու թյուրքական հետախուզության առաջադրանքների կատարումով²: Մարիա Վոլֆը հաճախ այցելելով Կանտամիրովի բնակարանը և արհեստանոցը, փոխանցում էր Շուլենբուրգի տված առաջադրանքները և հետևում նրանց կատարմանը:

1914 թ. վաղ գարնանը Շուլենբուրգը մեկնեց Գերմանիա: Մարիա Վոլֆը նրան ուղեկցեց մինչև Բաթումի նավահանգիստը: Շուլենբուրգի բացակայության ժամանակ Մարիան հաճախում էր Ուրբասի բնակարանը և ղեկուցադրերը ներկայացնում նրան: Մինչև համաշխարհային պատերազմն սկսվելը Մարիա Վոլֆը Կովկասում կատարում էր իր ստացած առաջադրանքները: Պատերազմի առաջին օրերին նրա գործունեության համար ստեղծվեցին բարդ պայմաններ: Մարիա Վոլֆը կանգնեց փախուղու առաջ: Նա թողեց Կովկասը և գաղտնի կերպով փախավ Գերմանիա:

Շուլենբուրգի գործակալներից մեկն էլ հանդիսանում էր

¹ Կովկ. օկր. ուղմաս-պատմ. արխ., ֆ. 85, գ. 130, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 116, թ. 46—47:

«Կառուկադիշն պոստ» թերթի նախկին հրատարակիչ Ալեքսանդր Մոսլերը: Հրատարակչական աշխատանքից մեղացնելով, գերմանական հետախուզությունը նրան օգտագործում էր առանձին առաջադրանքների կատարման համար: Մոսլերը գերմանական շտաբային փորձված սպաներից էր: Նա քողարկվեց «Արտասահմանում գերմանացիներին սլաշտպանող ընկերության» անդամի կոչումով, որը լեգալ պաշտոն էր կոմկասում: Մոսլերը Շուլենբուրգի հանձնարարություններով մեկնում էր գերմանական գաղութները, Ֆերմաները, շրջում էր կոմկասյան նահանգները: Նա հաճախ կանգ էր առնում իր մտերիմ բարեկամի — հայտնի գերմանոֆիլ կալվածատեր կոմս Կուչենբախի և խոշոր գաղութարար Կրեմերի մոտ, որոնք ապրում էին Մարինենֆելդ գաղութում և իրենց հարստությունից խոշոր միջոցներ էին հատկացնում գերմանական շահերի օգտին ծախսելու: Երբ եվրոպայում պատերազմը սկսվեց, Մոսլերն ավելի ակտիվացրեց իր գործունեությունը հատկապես գերմանացիներին կազմակերպելու և ուսական բանակի պաշտպանությունը բայթայելու ուղղությամբ: 1914 թ. օգոստոսի 5-ին Թիֆլիսի ժանդարմական վարչությունը հետեյալն է հաղորդում նահանգական ժանդարմական վարչությանը.

«Մեր ստացած տեղեկությունների համաձայն՝ Թիֆլիսում գերմանական թերթի նախկին աշխատակից ոմն Մոսլերը Գերմանիայի հետ պատերազմն սկսվելու օրից Կոմկասում եղած գերմանական գաղութարարների և մյուս քաղաքացիների մեջ մզում է բացահայտ ագիտացիա և նրանց կազմակերպում է Գերմանիային օգնություն ցույց տալու, գաղութարարներին հավաքագրելու ճանապարհով և նշված պետության օգտին դրամական-նյութական միջոցներ հավաքելով»:

Մոսլերի գործունեությունը բացահայտելով, ժանդարմական հատուկ կորպուսը օգոստոսի վերջերին նրան ձերբակալեց որպես գերմանական լրտեսի և ուղարկեց աքսոր:

Գերմանական նշանավոր հետախույզ էմանուիլ Լակոնին մենք թողինք 2-րդ գլխի վերջում, 1911 թվին, երբ նա հայտարար-

1 ՎՍՍՌ. Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 721, թ. 35:

րեց, թե մեկնեց Ռուսաստան՝ Ճապոնիայով իր ճանապարհորդությունը շարունակելու համար: 1912 թ. սկզբներից մինչև 1913 թ. սկզբները Լալոնի մասին ոչինչ հայտնի չէր: Այդ ժամանակ էլ Օդեսայի հակահեռախուզական բաժինը Կովկասյան օկրուգի շտաբին գրած մի գաղտնի գրությամբ հայտնում է, թե «ճանապարհորդ էմանուիլ Լալոնը լրտես է և «աշխարհի շուրջը» ոտքով անցնելու վերսիս հորինվել է կոնսպիրացիայի նպատակով»: Մի քանի ամիս հետո Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված մի ղեկույցագրի մեջ հաղորդված է.

«Ավստրիական հպատակ, հետիոտն էմանուիլ Լալոնը եկել է Ռուսաստան ռազմական հետախուզության նպատակով... Նա Կովկասյան ղինվորական օկրուգի տերիտորիայից դուրս ոչ մի տեղ չի դնացել, այլ միայն մի՞նչ հանգիստ անցել է մյուս նահանգը, մարզը, նրանցից մի քանիսն ալցեղելով երկու, իսկ մի քանիսն էլ երեք անգամ»:

Այդ տեղեկություններից հետո Կովկասյան ժանդարմական օրդաններն սկսեցին որոնել «աշխարհի շուրջը» քայլող «աուրիստին»: Մինչև այդ ժամանակ էմանուիլ Լալոնը երկու տարի շրջում էր Կովկասի գավառները: 1912 թ. հունվարին նա եղավ Բաքվում, մինչև մայիս շրջում էր Բաքվի նահանգի քաղաքները, շրջանները և գյուղերը: Նա գնաց Ղարաբաղ, մի քանի օր կանգ առավ Շուշիում, անցավ լեռները, ձորերը, գյուղերը: Մայիսին Լալոնն արդեն Գրոգնիում էր, որտեղ մեկ ամիս դիտելով նավթահորերը, հետո գնաց Վրացիկավիազ: Հուլիսին Լալոնը հիանում էր Կուբանի ցորենի արտերով, իսկ օգոստոսին ոտքով չափում էր Կովկասյան ծովափերը Նոյնորոսիյսկից մինչև Սոչի: Օգոստոսին նա վերադարձավ Մալգապ, մեկ ամիս անցկացրեց քաղաքում, որից հետո գնաց Ստավրոպոլ: Նոյեմբերին Լալոնը երևաց Գիորգեսկում և հանքային ջրերի շրջանում: Ուշ աշնան ցրտերը արգելք չհանդիսացան համառ «ալպինիստի» համար: Նա ռազմա-վիրական ճանապարհով անցավ լեռնաշղթան, դեկտեմբերին արդեն ծալայալ կերպով թափառում էր Թիֆլիսի նահանգում, առանց մտնելու Թիֆլիս քաղաքը. 1913 թ. հունվարին Լալոնը

^a Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 116, թ. 48—49:

խոշոր լրտեսի այգալիսի վախճանը ներքին մեծ տագնապ և իրա-
րանցում էր առաջ բերել գերմանական գործակալության Թիֆլի-
սի կենտրոնում: Այդ դեպքից և դրա նման մի քանի ուրիշ դեպքե-
րից հետո Շուկենբուրգն իր մոտ է կանչել ավստրիական հյու-
պատոս Ուրբասին և թյուրքական հյուպատոս Մունիր Սուրիա
բեգին և պահանջել.

«...Անմիջապես ձեռք առնել նախազգուշական միջոցներ...»
— պատմում է Հասան բեգը¹:

Շուկենբուրգի գործակալների թիվը շատ էր: Նրանց գործու-
նեությունն էներն ու մեթոդները բազմազան էին: Շուկենբուրգի
գլխավորած կենտրոնին էին հաշիվ տալիս ոչ միայն գերմանա-
կան, այլև Գերմանիայի դաշնակիցներ՝ Ավստրիայի և Թյուրքիա-
յի գործակալները: Ավստրո-գերմանական գործակալների մեջ
հաճախ դժվար էր որևէ տարբերություն դնել:

Թյուրքական գործակալների մասին կիսոսներ հաջորդ են-
թադրում:

4

Գերմանական հետախուզությունը հաշվի առնելով Կովկասի
բնակչության բազմազգ կազմը և կենցաղային առանձնահատ-
կությունները, յուրաքանչյուր խավի մեջ աշխատում էր համա-
պատասխան ծրագրով և մեթոդներով: Այս բաժնում կիսոսներ
այն գործակալների մասին, որոնք աշխատում էին մուսուլմանա-
կան բնակչության մեջ 1912—1913 թվականներին:

Գերմանական հետախուզության Թիֆլիսի կենտրոնը թյուր-
քական հետախուզությանն ուղղություն և ղեկավարություն տա-
լով, նրան օգտագործում էր իր գլխավոր խնդիրները կատարե-
լու համար:

Թյուրքական լրտեսները համեստաբար գնալով գերմանա-
կան հետախուզների ղեկավարության ներքո և կատարելով
նրանց առաջադրանքները, նստատակ ունեին օգտագործել գերմա-
նացիներին իրենց պանթյուրքիստական ագրեսիվ պլանները կա-
տարելու համար: Ինչ՝ գերմանացիները և թե՛ թյուրքերն ընդ-
հանուր ատելությունամբ էին լցված դեպի Ռուսաստանը և Կովկա-

¹ ՎՍՍԹ Ռու. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 160, թ. 143:

սը, դեպի բռնակները և Կովկասի ժողովուրդները: Նրանք երկուսն էլ ձգտում էին մասնատել մեր երկիրը և զավթել նրա մասերը: Այդ հողի վրա էլ առաջ էր գալիս գերմանա-թյուրքական լրտեսների դաշնակցությունը: Եթե էնվերի համար գերմանական զբաղակցությունը շտաբի ռազմական գլխավորին հանդիսանում էր ամենալավագույնը, ապա թյուրքական հետախույզների համար գերմանական մայր-լրտեսներ Շուլենբուրգի և Անդերսի գործունեությունը մեթոդներն ու ձևերը հանդիսանում էին ամենաիրագրականը: Այդ զուգահեյսությունների հիմքի վրա էլ կազմակերպվում էր գերմանա-թյուրքական լրտեսների համատեղ գործունեությունը:

1912—1913 թ. թ բալկանյան պատերազմների ժամանակ Թյուրքիան կռվելով արևմուտքում իրենից կախման մեջ գտնվող ժողովուրդների դեմ, միաժամանակ շափազանց անհանգստանում էր իր արևելյան տիրապետությունների դրությունը: Օսմանյան կառավարությունը նախադշում էր, որ արևելքում օսմանյան լծի տակ հեծող ժողովուրդները կարող են զինված ելույթ ունենալ և օսմանյան պետությունը կանգնեցնել կործանման առաջ: Իսկ արևելյան վիլայեթներում Թյուրքիայի համար ճակատագրական նշանակություն կարող էր ունենալ Ռուսաստանի միջամտությունը: Ահա թե ինչու Թիֆլիս ժամանելով՝ կոմս Շուլենբուրգը ձեռնարկեց Գերմանիայի հավատարիմ դաշնակից Թյուրքիային օգնություն ցույց տալու և նրա շահերը պաշտպանելու գործը, դրա համար գործի դնելով հենց իրենց՝ Թյուրքական գործակալներին:

Թյուրքական գործակալները Շուլենբուրգից ղեկավարություն և առաջադրանքներ էին ստանում Թիֆլիսում Թյուրքական հյուպատոս Ռեմզի բեգի, ավելի ուշ Մունիր Սուրիա բեգի միջոցով: Շուլենբուրգի ղեկավարությամբ և Մունիր Սուրիա բեգի տված առաջադրանքներով էին աշխատում Բաքվում, Բաթումում, Երևանում, Ղարսում, Իրանում եղած Թյուրքական լրտեսները: Նրանց մեջ ամենից նշանավորներից մեկը եղել է Հասան բեգը: Զբաղեցնելով Ղարսի Թյուրքական հյուպատոսության քարտուղարի պաշտոնը, նա հիմնականում աշխատում էր Թիֆլիսում Շուլենբուրգի, Լորցի և Մունիր Սուրիա բեգի հետ, կատարելով հետախուզական առաջադրանքներ:

Բալկանյան պատերազմների օրերին Թյուրքական գլխավոր

շտաբը Հասան բեգի միջոցով ստանում էր հետախուզական տեղեկություններ Կովկասում կատարվող իրադարձությունների մասին, որոնք կարևոր էին թյուրքական պետության ռազմական քաղաքականության համար։ Այդ տեղեկությունները հավաքելու և հանդերձելու գործում Հասան բեգին ակտիվ աջակցություն էին ցույց տալիս զերմանացիները, հատկապես Շուլենբուրգը։ Այդ մասին վկայում է ինքը Հասան բեգը, որը թյուրքական գլխավոր շտաբի գրած գեկուցումներից մեկում հիշատակում է.

«Այն շիններ Շուլենբուրգը, ես ոչ մի գեկուցագիր չեի

կարող ուղարկել»¹։

Հասան բեգը մասնակցում էր Շուլենբուրգի գլխավորած կենտրոնում տեղի ունեցող ներքին իրադարձություններին, կատարում էր խոշոր առաջադրանքներ և կազմակերպում ու իրականացնում էր կարևոր ձեռնարկումներ։ 1913 թ. հունվարին Հասան բեգը Շուլենբուրգի հանձնարարությամբ մեկնեց Բաքու, հանդիպում ունեցավ թյուրքական հյուպատոսության աշխատողների հետ, այնուհետև մեկնեց Թեհրան մի շարք կարևոր առաջադրանքներ կատարելու նպատակով։ Պարսկաստան ժամանած Հասան բեգին Թեհրանում մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորեցին զերմանական և թյուրքական գլխավոր դեսպանությունների աշխատողները։

Պարսկաստանում իր առաջադրանքները կատարելուց հետո Հասան բեգը մեկնեց Հաբավային Հայաստանի վիլայեթները, շրջեց քաղաքներն ու գյուղերը և մանրամասն ուսումնասիրեց հայ բնակչության տրամադրություններն ու վերաբերմունքը դեպի բալկանյան պատերազմների հետ կապված իրադարձությունները։ Այդ նույն ժամանակ էրզրում ժամանեցին թյուրքական գլխավոր շտաբի հետախուզ-սպաներ Ռեֆատ բեգը և Մուստաֆա էֆենդին։ Հանդիպելով Հասան բեգին, նրանք միասին քննարկեցին նոր առաջադրանքներ կատարելու խնդիրները։ Հասան բեգը մեկնեց Կոստանդնուպոլիս և կարճ ժամանակից հետո նորից վերադարձավ Ղարս։ Ռեֆատ բեգի և Մուստաֆա էֆենդիի երևալը էրզրումում աննկատելի չմնաց ուսական իշխանության ներկայացուցիչների ուշադրությունից²։ Թյուրք գոր-

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 160, թ. 143։

² Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 108, թ. 7։

ժակալները դիմեցին խորամանկության: Նրանք մի հրեկոց ուղարկում կազմակերպեցին, թե վերադառնում են Կոստանդնուպոլիս: Սակայն գիշերը, հագնելով չորեքշաքի կոստյումներ, համապատասխան փաստաթղթերով, որպես «ոչխար գնողներ», գնացին Իզդիր, այնտեղից Սրեան, որտեղ որոշ ժամանակ աշխատելուց հետո վերադարձան Ղարս: Ղարսում նրանց սպասում էին Ղարսի թյուրքական հյուպատոս Ջեմալեդդին բեգը և նրա քարտուղար Հասան բեգը: Տեղի ունեցավ նոր խորհրդակցություն: Թյուրքական լրտեսներին տրվեցին նոր առաջադրանքներ: Ռեֆատ բեգը և Մուստաֆա էֆենդին, ստանալով նոր առաջադրանքներ, չորեքշաքի հագուստով, գնացին անվան առկա ճանապարհվեցին Կովկասյան զինվորական օկրուգի տերիտորիան: Այնտեղ նրանք հետևում էին զորքերի տեղաշարժերին, փոփոխություններին և զեկուցում Հասան բեգին ու Ջեմալեդդին բեգին:

Այդ ժամանակ Կովկասյան բռնակում նոր բանակային կորպուս ձևավորելու կապակցությամբ զորամասերի որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին: Այդ տեղաշարժերը ամենաուշագիր դատույթյան էին արժանանում թյուրքական լրտեսների կողմից: 1913 թ. հունվարին Ջեմալեդդինը Ղարսից մի ժածկագիր-զեկուցագիր ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, որի մեջ մանրամասն շարադրված են Կովկասյան բանակում տեղի ունեցող փոփոխությունները, նույնիսկ այնպիսի մանրամասնություններ, ինչպիսին էին հրետանային զինույթահաստներից զեկուցարանային օկրուգները արկեր փոխադրելը:

Կովկասյան ժանդարմական կորպուսում տեղեկություններ ստացվեցին, որոնք հաստատում էին, որ այդ հեռախոզական ամբողջ աշխատանքը կատարվում է Հասան բեգի միջոցով: Սկսվեցին Հասան բեգի որոնումները: Այդ բանը հայտնի դարձավ Հասան բեգի գերմանացի գործակիցներին: Շուկենբուրգի գործակալները իրենց բոլոր բարեկամներին զգուշացրին, որ ցարական ժանդարմերիան որոնում է Հասան բեգին: Շուկենբուրգը խիստ տագնապով այցելեց թյուրքական և ավստրիական հյուպատոսությունները և իր կողեղանքներին հայտնեց. «Ռուսական

ժանդարմական հատուկ ծառայողներ հետևում են Հասան բեգին, նրա հետքերով»¹:

Հասան բեգի գործունեության համար Կովկասում այլևս ազատ ասպարեզ չկար: Հասան բեգը կանգնեց լիակատար ձախողման փաստի առաջ: Նա փախավ Կոստանդնուպոլիս և այլևս այնտեղից Կովկաս չվերադարձավ:

Շուկենբուրգի և Մունխի Սուրիա բեգի գործակալները շատ էին, դրանք աշխատում էին մոսկովմանական բնակչության մեջ: Նրանցից շատերը նույնիսկ իրար չէին ճանաչում և գործում էին անկախ: Բայց նրանց բոլորի կատարած խնդիրներն ուղղված էին մեկ նպատակի:

1913 թ. հունիսին Կովկասյան օկրուգի հետախուզական բաժինը մի ղեկուցագիր է կազմել ռուսական բանակի գլխավոր շտաբին ներկայացնելու համար: Այդ փաստաթղթով հաղորդված է Գերմանիայի և Թյուրքիայի օգտին լրտեսությամբ զբաղվող մի խումբ անձնավորությունների մասին և պահանջվում է նրանց բոլորին արտաքսել Կովկասյան երկրամասից:

Գերմանական խոշոր գործակալներին բնութագրելուց հետո (որոնց մասին խոսեցինք նախորդ բաժնում), ղեկուցագիրը շարադրում է թյուրքական 44 գործակալների ռազմական լրտեսական և քաղաքական-պրոպագանդիստական գործունեության մասին: Նրանք ուղարկվում էին Կովկասի գլխավոր քաղաքներն ու ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող կետերը: Այդ գործակալների մի խումբը գործում էր Ղարսում՝ Ալի էֆենդի խոսքով Զադեի գլխավորությամբ, մյուս խումբը Թիֆլիսում՝ Շարիֆ Ռոստոմ բեգի գլխավորությամբ, երրորդը՝ Բաթումում՝ Լյուֆտի Ամիր էֆենդու գլխավորությամբ, չորրորդ խումբը Արդահանում՝ Մահմեդ Բալա Օղլու գլխավորությամբ, իսկ մի խումբն էլ աշխատում էր Երևանում՝ Կարբալան Զալիլի գլխավորությամբ²:

Թյուրքական այդ գործակալները ստանալով հրահանգավորում և առաջադրանքներ, վազում էին այնտեղ, որտեղ ռուսական զորքեր կային, որտեղ ռազմական-պաշտպանական որևէ աշխատանք էր կատարվում: Նրանք մոսկովմանական խավար ժողո-

1 ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռեու. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 160, թ. 145:

2 Կովկ. օկր. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 19, թ. թ. 13—14:

Վերջի մեջ ազիտացիա էին անում և աշխատում էին հավատ
ներշնչել դեպի գերմանա-թյուրքական բարեկամության հեռա-
նկարները: Հավաքած տեղեկությունների մասին հաշվետու-
թյունները զանազան ճանապարհներով ներկայացվում էին Թիֆ-
լիս՝ Մոսկր Սուրիա բեգին, իսկ վերջինի միջոցով՝ Շուկենբուրգին
և Կոստանդնուպոլիս՝ էնվեր փաշային:

5

Մենք համառոտակի շարադրեցինք գերմանա-թյուրքական
գործակալության Թիֆլիսի գլխավոր կենտրոնի ճյուղերի գործու-
նեությունը: Այս ենթագլխում կրննարկենք գերմանա-թյուրքական
գործակալության Թիֆլիսի կենտրոնի բուն ներքին կյանքը, այն
աշխատանքը, որով Շուկենբուրգի գործակալներից ստացված զե-
կուցագրերը «մշակվում էին» և հաղորդվում գերմանական գլխա-
վոր շտաբին ու կայսերական Արտաքին գործերի մինիստրությա-
նը, ինչպես և կպատմենք այն հրահանգներից ու դիրեկտիվներից
մի քանիսի մասին, որոնք ստացվում էին Բեռլինից, Կովկասում
աշխատող գերմանա-թյուրքական հետախույզների համար:

1914 թ. օգոստոսի 28—29-ին Թիֆլիսի գերմանական հյու-
պատոսությունում և Շուկենբուրգի բնակարանում կատարած խու-
զարկության հետևանքով հայտաբերված փաստաթղթերը մինչև
այժմ մնալով զինվորական գաղտնի արխիվների ընդերքում,
հայտնի չեն դարձել մեր հասարակությանը, չեն բացահայտվել
նրանց մեջ պարունակվող հանցագործությունները:

Թիֆլիսի գաղտնի կենտրոնից ռազմա-հետախուզական զեկու-
ցագրերը գնում էին երեք ուղղությամբ.— դեպի Բեռլին, Վիլհելմ-
շտրասսե և Ֆրիդրիխշտրասսե, դեպի Պետրոգրադ— Պուրտալե-
սին, դեպի Կոստանդնուպոլիս—Վազենհեյմին—Սանդերսին—էն-
վերին: Ռազմա-հետախուզական բոլոր զեկուցագրերը և այլ գրա-
դույթները հաղորդվում էին բացառապես ծածկագրերով (շիֆ-
րովկայով): Շուկենբուրգն աշխատում էր հինգ շիֆրով: Դիվանա-
գիտական և զինվորական-հետախուզական այդ ծածկագրերը հա-
ճախ փոփոխվում էին, որպեսզի ոչ մի կերպ չհայտարարվի
նրանց կարգալու բանալին: Այդ հինգ ծածկագրերը կազմում էին
հինգ հաստափոր գրքեր, որոնք պահվում էին բացառապես Շու-

լենքուրգի և Լորցի մոտ: Նրանց վրա աշխատել թույլատրվում էր սահմանափակ քանակով ամենից վատահելի անձնավորություններ: Այդ խիստ կոնսպիրացիան Շուլենբուրգին հնարավորություն էր տալիս ծածկագրերի միջոցով անկաշկանդ գործելու, օգտագործելու հեռագիրը, փոստը, հատուկ սուրհանդակների ուղարկումը: Կապն իրականացվում էր նաև գերմանական գլխ. շտաբի հրահանգիչ, գնդապետ ֆոն Պլյատտոյի միջոցով, որը հաճախ Բեռլինից գալիս էր Թիֆլիս և ուղղություն տալիս Թիֆլիսի կենտրոնին:

Բեռլինում ծածկագրերն ասացվում և թարգմանվում էին կայսերական Արտաքին գործերի մինիստրության կից հատուկ օրդանում, որը կոչվում էր «Գերմանական գաղտնի բյուրո»: Այդ գաղտնի բյուրոն ծածկագրերը թարգմանելով-բաց անելով, պատճենները հանձնում էր կայսրին, մինիստրին և գլխավոր շտաբի պետին:

Բալկանյան պատերազմից առաջ Բյուրքիան մի քանի զորամաս մտցրեց Պարսկաստանի սահմանը, Բյուրքիայի արևելյան սահմանգների «անվտանգությունը պաշտպանելու» պատրվակով: Սակայն ակնհայտ էր, որ Պարսկաստանից ոչ մի վտանգ չկար Բյուրքիայի սահմաններին. Բյուրքական կորպուսների մոտեցումը Կովկասի դռանը հետապնդում էր այլ նպատակ — հարվածի տակ ղենկ Բաքուն: Ռուսական հրամանատարությունը ձեռք առավ նույնպիսի անհաջողակ միջոցներ Բյուրքիայի այդ ագրեսիվ քայլի դեմ: Այդ ամենը ամենաուշագիր դիտողության էին ենթարկվում գերմանական հետախույզների կողմից: Բեռլին ուղարկված մի ծածկագրում Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսությունը հազորդել է.

«Այստեղ զինվորական աստիճանավորների շրջանում տարածված են համառ լուրեր այն մասին, որ Ռուսաստանը եռանդուն կերպով պատրաստվում է մտնելու Հյուսիսային Պարսկաստան: Զուլֆայում ջոկատներ են կազմվում: Ռուսաստանը խոչում հիմնում է դեսպանություն: Երեկ Զուլֆայից դուրս եկավ մի առաջապահ ջոկատ, որը կազմված էր 100 կազակներից»¹:

1912 թ. մարտի 3-ին Շուլենբուրգը Թիֆլիսից Բեռլին ու-

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 167, թ. 181:

դարկած մի ընդարձակ ղեկուցագրում հաղորդում է Կովկասյան օկրուգի զորքի վիճակի մասին, դիսլոկացիայի մեջ կատարվող փոփոխությունների մասին: Նրա ղեկուցագրում մանրամասն նկարագրված են Թիֆլիսի զորանոցների դրոշյունը, զնդերի տակտիկական պատրաստության դնալու մարշրուտները, Ղարսի-և Բաթումի բերդերի հրետանու մարտական ուժն ու հատկությունները: Շուկենբուրգը ղեկուցագրի վերջում խնդիր է դնում, որ դիվանագիտական ուղարկատու հերկայացվի Ռուսաստանին՝ Ուրմիայի շրջանը չմտնելու և պարսկական սահմաններում կատարվող դեպքերին ձեռնպահ մնալու պահանջով:

Նույն օրը, Պետրոգրադից Շուկենբուրգի հասցեով ստացվել է հետևյալ ծածկագիրը.

«Ժ. №. Ա. Դ. Թիֆլիս. 12. 3. 12.

Առիթ ունեցա՞ք միջամտելու Կովկասում զորքի մորթի-
զացիոն պատրաստություններին: Վերջին ժամանակներս եվ-
րոպական Ռուսաստանից զորքեր եկե՞լ են Կովկաս:

Պուրտալես»:

Շուկենբուրգին երկար ժամանակ հարկավոր էր: Նա ուներ բոլոր տվյալները: Հաջորդ օրը Պետրոգրադ ուղարկված պատասխան-հեռագրում նա ղեկուցում է Կովկասում զորքի «մորթիզա-
ցիոն պատրաստությունների» էությունը, որից տաղնապ էր առաջ եկել Պուրտալեսի դեսպանատնում: Շուկենբուրգը հաղորդում է Կովկասում ռուսական զորքերի տեղաշարժերի մասին, նորից հիշեցնում է Պարսկաստանից թյուրքերին վտարելու կապակցու-
թյամբ ռուսների ձեռնարկած միջոցառումների մասին: Շուկեն-
բուրգը հաստատ կերպով պնդում է, թե «Ռուսների ձեռք առած
բոլոր միջոցները Կովկասում հետապնդում են մեկ նպատակ—
խուճափել պատերազմական ընդհարումից Թյուրքիայի հետ»²։
Այսպիսով իրեն, գերմանական խոշոր գործակալի գաղտնի դի-
տողությամբ հաստատվում է, որ թյուրքերը թափանցելով Պարս-
կաստան, կանգնած էին Կովկասի սահմանազլխում և Ռուսաս-
տանը միջոցներ էր ձեռք առնում թյուրքերին Կովկասի դարպաս-
ներից ետ մղելու համար, ամեն կերպ խուճափելով «պատերազ-
մական ընդհարումներից»:

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 157, թ. 182:

² Նույն տեղում, թ. 18:

1913 թ. օգոստոսի 19-ին Պետրոգրադից գերմանական զլխ. դեսպանը Թիֆլիս Շուլենբուրգին է ուղարկել հետևյալ ծածկագիրը.

«Թիֆլիս, կայսերական հյուպատոսություն. №. 4. 35.

կայսերական ռուսաստանյան զլխ. դեսպանությունից. գաղտնի:

Կայսերական զբասնյակի առաջադրանքով, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ մեծություն, հատուկ ուշադրություն դարձնել ռուսական զորքերի տեղաշարժերի վրա, զլխավորապես Կովկասի ներսում և դրսից դեպի Կովկաս: Կայսերական դեսպանությունը ներկայացրեք ղեկուցագրեր զորամասերի տեղաշարժերի, կայսզորների փոփոխությունների մասին (ըստ որում կարևոր է ցույց տալ դումարտակները և զորամասերը), ինչպես և բանակի նոր դիսլոկացիայի մասին: Խնդրում եմ Ձերդ գերազանցություն, այդ գրությունը ցուցակագրել առանց ցույց տալու նրա բովանդակությունը: Կայսերական զլխ. դեսպան Պուրտալես»:

Մեկ այլ ծածկագրով Պուրտալեսը Շուլենբուրգին հայտնում է, թե իր մոտ ստացված տեղեկությունների համաձայն, Ռուսաստանի հարավային նահանգներում տեղի են ունենում զորքերի տեղաշարժեր, փոփոխություններ, և պահանջում է բացատրել դրանց իսկական պատճառներն ու նպատակները: Հեռագրի պատասխան ծածկագրում Շուլենբուրգը ղեկուցում է.

«Պետրոգրադ. գերմանական դեսպանություն:

Հիշյալ հաղորդագրությունը արդեն հայտնի է 14 օր: Չնայած մեր բոլոր փորձերին և ձգտումներին, ոչինչ ավելին իմանալ հնարավոր չի եղել: Հավանաբար էշելոնները դեռ Բաքվով չեն անցել: Ղարսում և շրջակայքում վերջին ժամանակներս նկատված չեն նոր զորամասերի փոփոխություններ: Այս տարի ենթադրվում է սովորականից ավելի անասնակեր գնել:

Շուլենբուրգ»:

Հետագայում Շուլենբուրգն իր գործակալներից և գործակիցներից ավելի սաստիկ պահանջում էր, որ նրանք գաղտնի դիտո-

1 ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 157, թ. 186:

2 Նույն տեղում, թ. 187:

զուլթյամբ խմանան ուսական զորքի տեղաշարժերի մասին և ղեկուցեն իրեն: Շուկենբուրգի գործակալներից մեկը, Թավրիզում, Նյրեննեյլը հետևյալ հեռագիրն է ուղարկել Թիֆլիս, Շուկենբուրգին.

«Խմ խիստ դադտնի տեղեկությունների համաձայն, առայժմ հյուսիսից դեպի հարավ, դեպի այս կողմը զորքերի շարժում տեղի չի ունեցել. միայն լուրեր կան այն մասին, որ Կովկասում պետք է ձևավորվի շորրորդ բանակային կորպուս»¹:

Պարսկաստանում գործող մեկ ուրիշ գործակալ, որը կրում էր «Ալիհեյմ-Լեոտեն» ծածկանունը, մեկ Թավրիզից, մեկ Թեհրանից սխտեմատիկ կերպով ղեկուցել է Պարսկաստանում գերմանական և թյուրքական ձեռնարկումների կիրառման և ուսանքի վերաբերմունքի մասին: 1914 թ. մարտի 22-ին նա գրում է, թե «գերմանական առևտրա-արդյունաբերական գործունեությունը ծավալվում է հաջող, ուսական տարրը դուրս է մղվում»: Հաջորդ հեռագրում նա հաղորդում է, թե չնայած որ ինքը ուսական հյուպատոսին անընդհատ ուժեղացնում է ուղտիմատումներով և վատ հարաբերությունների մեջ է նրա հետ, սակայն «գերազանց մտերմական կապեր ունի ուսական հյուպատոսի կնոջ հետ»: Այդ էլ հնարավորություն էր տալիս «Ալիհեյմ-Լեոտեն» տեղյակ լինելու ուսական հյուպատոսի ամեն մի քայլին Պարսկաստանում: Թեհրանից ուղարկած մի հեռագրում նա ղեկուցում է, թե ինչպիսի միջոցներ է ձեռք առնում ստացած առաջագրանքները իրականացնելու համար:

Կիևից գերմանական հյուպատոս Գյուրլինգը հեռագիր է ուղարկել Շուկենբուրգին, որի մեջ հաղորդում է, թե վերջերս զրույց է ունեցել Կիևի կայազորը եկած մի գնդապետի հետ, որը զրույցի ժամանակ պատմել է Կովկասի թյուրքական և պարսկական սահմանների պաշտպանության վիճակի և բերդային ամրությունների մասին: Նա պատմել է սահմանամերձ կետերի կայազորների զորքի վիճակը, քայնակը, հատկապես կարևոր տեղեկություններ է հայտնել Ալեքսանդրապոլի և Ղաբսի պաշտպանության մասին:

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Թև. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 157, թ. 99:

² Նույն տեղում:

Գյուրինգը խնդրում է Շուլենբուրգին ստուգել այդ տեղեկությունների ճշտությունը և «նկատի ունենալ»։ Շուլենբուրգը մի քանի օր հետո պատասխանել է.

«Եիև, 10. 4. ա. 4.

Տեղեկությունները հիմնականում ճիշտ են։ Այստեղի մեր դիտողություններից երևում է, որ կազմակերպվելու է 4-րդ կովկասյան բանակային կորպուս, որը կանգնելու է թյուրքական սահմանում»¹։

Արևմուտքում վերահաս պատերազմի սպառնալիքի հետևանքով կովկասյան ռուսական բանակի գլխավոր մարտական ուժերը փոխադրվելով Արևմուտք, Կովկասում 3-րդ հերթի մոբիլիզացիայից պետք է կազմակերպվեն որ կորպուս, որի դերը սահմանային պահակային ծառայությունն էր լինելու։ Այդ բոլորը բացառիկ ճշգրտությամբ զրկ էին առնվում Շուլենբուրգի ղեկուցադրերում։

Շուլենբուրգի գաղափարի սենյակում պահվում էին այն ռազմական հետախուզական խիստ դաղանի ղեկուցադրերը և ռազմական-ստրատեգիական քարտեզները, որոնք ցույց էին տալիս ռուսական բանակի դիսլոկացիան, զինվածությունը, քանակական կազմը, մարտունակությունը։ Այդ փաստաթղթերի հիման վրա Շուլենբուրգն ինֆորմացիաներ էր ուղարկում Բեռլին, Պետրոգրադ, Կոստանդնուպոլիս։ Այստեղ կհիշատակենք Շուլենբուրգի գաղափարի սենյակում հայտարարված գործերից և քարտեզներից մի քանիսը։

Մի գործի վրա գրված է «Թիֆլիսում գերմանական հյուպատոսության ռազմական արտակարգ գործ», որի մեջ կարված են գործակալներից ստացված ռազմական-հետախուզական ղեկուցադրերը։ Մեկ ուրիշ գործում կարված են Շուլենբուրգի ուղարկված ղեկուցադրերի պատճենները «ռազմական ղեկուցադրեր» վերնագրով։ Շուլենբուրգը գրել էր և մեքենայով տպագրված էջերից կազմել մի բրոշյուր «Ռուսական զորքերի դիսլոկացիան» վերնագրով։ Ձեռագիր վիճակում 13 թերթի վրա նշված են Կովկասում ռուսական զորքերի դիսլոկացիայի մանրամասնությունները։ Շուլենբուրգի հետ աշխատող հետախույզ-տոպոգրաֆները գծում էին քարտեզներ և պարզ եղանակներով բազմացնում այդ քարտեզներ-

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև, Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 157, թ. 187։

ըը մինչև տասնյակ օրինակներ: Այնտեղ գտնվել է մի քարտեզ, որի վրա ցույց է տրված Կովկասում և Ասիական Ռուսաստանում ռուսական բանակների դիսլոկացիան, մեկ ուրիշ քարտեզ, որի վրա նշված է հրոսպական Ռուսաստանում ռուսական զորքերի դասավորությունը: Շուկենբուրգի սպաները դժեղ էին Կովկասյան հրկրամասի երկու մեծ քարտեզներ 1 դյույմում 20 վերստ մասշտաբով և 42 թերթից բաղկացած քարտեզ-սյբում դյույմում 5 վերստ մասշտաբով: Այդ քարտեզի ամեն մի թերթը պատկերում է մի դավառ, քաղաք, կամ ստրատեգիական կարևոր հանգույց: Այդ բոլոր քարտեզների լուսանկարներում տալիս է նրանց հրատարակության մարկան — «Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսություն»: Մի գործի մեջ կարված են գերմանական և ռուսական Կովկասյան թերթներից կտրված հոդվածներ, որոնց մեջ նյութեր ու փաստեր կան ռուսական զորքերի տեղաշարժերի, նոր ձևավորումների, նոր նշանակումների, տակտիկական խաղերի, ռազմական դպրոցների շրջանավարտների և այլ խնդիրների մասին: Մի ուրիշ գործում պահված են այն զեկուցումները, որոնք հաղորդում են Սև ծովի ափերին և նավահանգիստներում կատարվող պաշտպանական աշխատանքների մասին և ղեկուցագիր — Թաթում — Արտվին խճուղու կառուցման մասին:

Շուկենբուրգի արխիվի գործերը, փաստաթղթերն ու քարտեզները շատ են: Նրանց ուսումնասիրումից այնպիսի տպավորություն է ստացվում, որ կարծես թե դա ոչ թե հյուպատոսության արխիվ է, այլ ռազմական մի խոշոր օպերացիայի պատրաստվող շտաբի արխիվ: Ասենք Շուկենբուրգի զլխավորած գաղտնի կենտրոնն իրականում հանդիսանում էր Կովկասի գավթումը նախապատրաստող մի իսկական շտաբ:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այն դիրեկտիվները, որոնք Շուկենբուրգն է ստացել և որոնք բնորոշ են Կովկասում գերմանական իմպերիալիզմի քաղաքականությունը ավելի լավ ճանաչելու տեսակետից: Արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Յիմմերմանը իր մի դիրեկտիվում գերմանական հյուպատոսությանն առաջարկում է.

«Գերմանացիների հետ բոլոր տեսակի հարաբերությունների ժամանակ ոչ մի խտրություն չդնել այն գերմանացիների միջև, որոնք ապրում են Հայրենիքում, և այն գերմանա-

ցիները միջև, որոնք գաղթել են արտասահման: Հարկավոր է հատուկ ուշադրություն դարձնել այն գերմանացիներին, որոնք արդեն վաղուց ապրում են արտասահմանում, հատկապես Ռուսաստանում»¹:

Մեկ այլ դիրեկտիվում կայսերական Արտգործմինիստրությունը պահանջում է Շուլենբուրգից «մանրամասն ղեկուցագիր ուղարկել Կովկասում գերմանական գաղութների վրձակի մասին, ցույց տալ գերմանական բնակչության կյանքը, կենցաղը, ունեցվածքային դրությունը, ստացվող եկամուտները, ղեկուցել, թե ինչպես են գերմանացիներն ընդունում Կովկասի կլիման, ակիլիմատիզացիայի ենթարկվում»²:

Այդ դիրեկտիվից պարզ կերպով երևում է, որ Յիմմերմանը նյութեր էր հավաքում պարզեղու համար, թե գերմանացի գաղութարար կուլակներն ու ստրկացնողներն ինչպիսի հեռանկարներ ունեին Կովկասում ապրելու համար:

Գերմանական իմպերիալիստները Կովկաս և Ռուսաստանի մյուս երկրամասերը վերաբնակեցրած գերմանացիներին դիտում էին որպես գաղութային քաղաքականության պիոներների, որոնք «մեծ ապագա ունեին»: Գերմանական կայսրությունը և նրա զինված ուժերի ղլխավոր շտաբը նախապատրաստվելով իմպերիալիստական պատերազմին, Կովկասում գերմանական գործակալների միջոցով աշխատում էին կազմալուծել այդ երկրամասի պաշտպանությունը և հեշտությամբ զավթել Կովկասը: Այդ մտադրությունը շարադրված է գերմանական կայսերական մի դիրեկտիվի մեջ, որի մի օրինակը ստացել էր Շուլենբուրգը և ղեկավարվում էր նրանով:

«Մեր գաղութարարների բախտի մասին անհանդստանալու կարիք չկա, — ասվում է այդ փաստաթղթում, — Եվրոպայում պատերազմի վերջնական արդյունքները կլուծեն այդ հարցը: Դրա համար Ռուսաստանում... պետք է առաջ բերել խառնաշփոթություններ: Դա հակառակորդի ուժերը քայքայելու լավագույն միջոց է... Քաղաքական դործակալների միջոցով անկարգություններ առաջ բերելը պետք է մանրա-

¹ ՎՍՄՌ Հեկտ. Ռև. Կենտ. արխիվ. ֆ. 3, դ. 157, թ. 189:

² Նույն տեղում, թ. 184:

Ոչ մի տարակուսանք չէր կարող լինել այն մասին, որ եթե Սովետական Միության Կոմկուսի Կենտրոնը համար կոմկուսի ֆրոնտի գլխ։ Հրամանատար, զորանով իսկ Շուկենբուրգի առջև դրված ռազմա-ստրատեգիական առաջադրանքների կատարումը շատ բանով կհեշտացվեին։ Բայց իրերը զարգացան այլ ուղղությամբ, և Շուկենբուրգի մտադրություններն այստեղ ևս չիրականացան։

Թագաժառանգ Ֆրիդրիխ Վիլհելմը 1914 թ. հունվարին Շուկենբուրգին ուղարկել է մի հեռագիր, որով պահանջում է ուղարկել Ճիաթուրի մարզանեցի հանքերի մանրամասն քարտեզներ և սխեմաներ։ Շուկենբուրգի թղթերի մեջ գտնվել է «գաղտնի բյուրոյի» հեռագիրը, որով պահանջվում է ուղարկել Կովկասից Գերմանիա սովորելու գնացած բոլոր հրեաների և հայերի ցուցակը։ Գերմանական գլխավոր շտաբի մի գաղտնի հրաման պարտավորեցնում է Թիֆլիսի հյուպատոսությանը, որ պատերազմն սկսվելու ժամանակ բոլոր զինապարտ գերմանացիներին կազմակերպեն և անմիջապես ուղարկեն շարք։ Շուկենբուրգի ապարտը կազմել էր Կովկասում ապրող այն գերմանացիների ցուցակը և գրել հասցեները, որոնք պիտանի էին զինվորական ծառայության։

Գերմանական գործակալության Թիֆլիսի գաղտնի կենտրոնի արխիվում գտնվել է մի չափածո կոչ-թուղթիկ, որն ուղղված էր Կովկասում ապրող բոլոր գերմանացիներին։ Այդ կոչ-թուղթիկը գերմաներեն լեզվով տպագրելով, Շուկենբուրգը պետք է տարածեր գաղութարարների և գործակալության մյուս հենակետերի բնակիչների մեջ, նրանց ոտքի հանելու ուսանական կովկասյան բանակի թիկունքում։ Այստեղ կբերենք կոչ-թուղթիկի արձակ թարգմանությունից կտորներ.

«Մեր եղբայրներին» — ասված է կոչի վերնագրում։
— «Եղբայրներ, հայրենիքի սահմաններից շատ հեռու, ևս զգում եմ, թե որքան բարձր է կանգնած մեր Գերմանիան, և որքան մեծ հարգանք կա դեպի մեր կայսրը».

«Եղբայրներ, հայրենիքից հեռու ևս զգում եմ Գերմանիայի ազդեցությունը, մեծ, հզոր Գերմանիայի, որն ուժեղ է նաև օտար երկրներում».

«Եղբայրներ, այս մեծ, հանդիսավոր օրը միանանք, մեր կայսեր թագավորության 25-ամյակը նոր իրադարձությամբ նշելու համար».

«Կյանքի փոթորկոտ ծովում, չնայած ահավոր ալեկոծումներին, նա գերմանական կայսրության նավը առաջ է տանում դեպի միասնական, բարձր նպատակը...».

«Եղբայրներ, միավելովենք կատարելու մեր պարտքը ոչ միայն խոսքով, այլ գործնականում... Գերմանական ողջո՛ւյն...»¹

Կարելի է էլի բերել փաստաթղթերի մի ամբողջ շարք, որոնք գտնվելով դադտնի արխիվների ընդերքում, անհրաժեշտ չափով չեն հետազոտվել, սակայն հիշատակված փաստաթղթերն էլ բավական են, որպեսզի ցույց տանք գերմանական և թյուրքական գործակալների Թիֆլիսի գաղտնի կենտրոնի դիվերսիոն-լրտեսական գործունեությունը և նրա ձախողումը:

Այսպիսով, թյուրքական բանակը՝ նախապատրաստվում էր գերմանական և թյուրքական գլխավոր շտաբների հրամանով վճռական հարձակողական գործողություններ սկսելու Կովկասում և Սև ծովի ափերին: Գերմանական գործակալության Թիֆլիսի կենտրոնը կոմս Շուպենբուրգի ղեկավարությամբ և թյուրքական հյուպատոս Մունիր Սուրիա բեգի ու ավստրիական հյուպատոս Ուրբասի գործակցությամբ լայն ուղղմական-հետախուզական աշխատանք ծավալելով, 1912—1914 թ. թ. նախապատրաստում էր քայքայելու Կովկասի պաշտպանությունը, Կովկասի ժողովուրդներին ոտքի հանելու ռուսական բանակի դեմ, ազգային երկպառակություններ առաջ բերել այդ ժողովուրդների մեջ, դիվերսիաների միջոցով խախտել Կովկասի կոմունիկացիաները և ճանապարհ բաց անել գերմանա-թյուրքերի ներխուժման առաջ:

Գերմանա-թյուրքական գործակալության Թիֆլիսի կենտրոնը կատարում էր Կովկասի զավթումը նախապատրաստող մի գաղտնի շտաբի դեր, շտաբ, որի ճյուղերը տարածված էին Կովկասի

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև. Կենտ, առխիվ, ֆ. 3, գ. 157, թ. 190:

բոլոր նահանգներում և գավառներում, որի գործակալները վրխ-
տում էին բոլոր քաղաքներում ու շրջաններում:

Այդ կենտրոնը Բեռլինից և Կոստանդնուպոլսից ստանում էր
դիրեկտիվներ և հրահանգներ, կազմակերպում և ղեկավարում էր
գերմանա-թյուրքական դործակալների ռազմական-քաղաքական և
տնտեսական հետախուզական քայքայիչ աշխատանքները Կովկա-
սում: Այդ գործակալները հաշվի առնելով Կովկասի բնակչության
ազգային և դասակարգային կազմն ու կենցաղային և կրոնական
առանձնահատկությունները, պրովոկացիոն, նենգ մեթոդներով
էին գործում գերմանական ու թյուրքական դիսավոր շտաբների
առաջադրանքները կատարելու համար:

Գերմանական և թյուրքական լրտեսները՝ չնայած խստա-
գույն կոնսպիրացիային, չնայած նրանց հանդես գալուն մեկ որ-
պես «աուրիստներ», մեկ որպես «ռաշար գնդներ» և այլն, չկա-
րողացան մինչև վերջը քողարկված մնալ և կատարել իրենց
լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքները: Թյուրքական «չախա-
նաները», «հյուրանոցները», «բարեգործական» թե շարագործա-
կան «ընկերությունները» լրտեսների քողարկման անհուսալի
կետեր դուրս եկան: Գերմանական և թյուրքական լրտեսների
գործունեությունը Կովկասում բացահայտվեց մինչև առաջին իմ-
պերիալիստական պատերազմի սկսվելը, և լրտեսները դիմակա-
ղերժ եղան, իսկ նրանց նենգ ծրագրերը ձախողվեցին:

ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԷՐՋՐՈՒՄԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Գերմանական և թյուրքական գլխավոր շտաբները 1913 թ. սկզբներից անհրաժեշտ էին համարում հատուկ հետախուզական գործունեություն ծավալել Կովկասի հարավային սահմաններում, գլխավորապես Հայաստանում և հարավ-արևմտյան Վրաստանում: 1913 թ. սեպտեմբերին Գերմանիան Հայաստանում բաց արեց նոր հյուպատոսություն էրզրում քաղաքում: Էրզրումի հյուպատոսության գլուխ կանգնեց գերմանական հետախույզ սպա Էդգար Անդերսը, որի ձեռքում կենտրոնացվեց գերմանա-թյուրքական գործակալների ղեկավարությունը: Էրզրումի գերմանա-թյուրքական գաղտնի կենտրոնի առջև գերմանա-թյուրքական շտաբները դրին մի շարք խնդիրներ, որոնք պետք է իրականացվեին մինչև պատերազմն սկսվելը և պատերազմի ժամանակ:

1

Գերմանա-թյուրքական գործակալության էրզրումի կենտրոնի առաջնակարգ խնդիրներից մեկը հայերի մեջ լայն ծավալով աշխատանքի կազմակերպումն էր այն նպատակով, որպեսզի հայ ժողովրդի միջից արմատահան արվեր ռուսասիրությունը և Հայաստանն ամբողջովին անջատվեր Ռուսաստանից: Էրզրումում հյուպատոսություն բանալով՝ գերմանական կառավարության ագրեսիվ քաղաքականությունը Հայաստանում ավելի լայն ծավալ ստացավ: Գերմանական կառավարական օֆիցիոզը 1913 թ. գրում էր.

«Մեր զիվանագիտությունը պետք է զգոն կերպով հետևի Հայաստանում կատարվող բոլոր երևույթներին և բացառությամբ նայի այն վտանգին, որն սպառնում է մեզ Ռուսաստանի կողմից»¹:

Նույն համարում գերմանական օֆիցիոզը զգուշացնում է գերմանական քաղաքագետներին, թե «չպետք է մեզ օրորենք արևելքում մեր բարեկամությամբ և հաջողություններով», այլ պետք է զգոն լինել և «Հայաստանն անջատել Ռուսաստանից»: Գերմանական քաղաքականությունն ամբողջությամբ ուղղված էր այն բանին, որ ռուսական ազդեցությունը դուրս մղվի Հայաստանի բոլոր նահանգներից և ամբողջ Հայաստանն ընկնի գերմանական իմպերիալիստների ձեռքը:

Այդ նպատակով գերմանացիները Բաղդադի երկաթուղու մի ճյուղը տանում էին դեպի Վանա լիճը, իսկ մյուս ճյուղը դեպի Ալեքսանդրետա, որն ուղում էին դարձնել «գերմանական փոքրիկ Համբուրգ»՝ Միջերկրական ծովափում:

Գերմանական զիվանագետները թյուրքերից թաքցնում էին իրենց իսկական մտադրությունները Հայաստանը և ամբողջ Անատոլիան գերմանական դադուժ դարձնելու մասին: Գերմանացիները թյուրքերին խոստանում էին օգնել հայերին արտաքսելու և բնաջնջելու գործում, որպեսզի Կովկասի մուսուլմանները միացվին օսմանյան տիրապետության տակ, իրենց բնակված երկրամասով: Այդ մասին բացահայտ կերպով գրել է կայսերական Արտաքին գործերի մինիստրության արևելյան բաժնի ղեկավար զոկտոր Ռորբախը.

«Ռուսական Կովկասում յոթը, թե ութը միլիոն մուսուլմաններ կան: Եթե Թյուրքիային հաջողվի իր մուսուլմանական բնակչությունը շարժել դեպի Հյուսիս և միացնել նրանց հետ, կստեղծվի հզոր պետություն՝ 14—15 միլիոն մարդով, որոնք կրոնով և ցեղով կապված են միմյանց հետ, դա կհանդիսանա դիմադրության մի սարսափելի ուժ»²:

Թյուրքական սլանիսլամիստները հրճվում էին գերմանական զիվանագետի գծած այդ «հեռանկարներով»: Նրանք տեսնում էին,

¹ «Кавказское слово», 8 февр 1914 г.

² Նույն տեղում, № 84, 1916 г.

«Փոքր Ասիայի, այդ նշանակում է և Հայաստանի մասին գերմանական կապիտալը շատ վաղուց է երազում» — սկսում է «Պրավդա»-յի հոդվածը¹:

Հոդվածում բերված են գերմանական տնտեսագետ Ռոշերի խոսքերը: Նա ուղղակի գրում է.

«Անատոլիան Գերմանիայի համար հարկավոր է, որպես գերմանական էմիգրանտների շահույթի վայր: Այստեղ կարելի կլինի բնակեցնել 30 միլիոն գերմանացի»:

«Պրավդա»-ն կծու հումորով քննադատում է գերմանական մոլի իմպերիալիստի ֆանտառիկ պլանները: Այդ պլանները նախատեսում էին Ալաշկերտի հովտում և Արևելյան Անատոլիայի մյուս նահանգներում «հայ և արաբ աղջիկների ձեռքով» մշակել բամբակի պլանտացիաներ, «որտեղից ստացվող բամբակը լիովին կբավականացնի գերմանական արդյունաբերության պահանջին»: Այդ ավաղակալին ծրագրերը կատարելու համար գերմանա-թյուրքական զործակալները կովկասում նախապատրաստում էին ռազմական զործողություններ: Բոլշևիկյան «Պրավդա»-ն նախազգուշացնում է այն ահաբեկի աղետի մասին, որը գերմանական իմպերիալիստներն ու նրանց օսմանյան զործակալները նախապատրաստում էին հայ ժողովրդի համար: «Պրավդա»-ն գրում է.

«... Ի՞նչ տեղի կունենա այդ ժողովրդի հետ, որն ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հանդիսանում է միակ կուլտուր-տրեզերը: Ի՞նչ տեղի կունենա այդ ժողովրդի հետ, որն առանց այդ էլ ստրուկ է դարձել թյուրքական բեգերին, որոնք պետության և թագավորի օգնությամբ ամբողջ հայկական հողի հարստությունը բաժանել են իրենց միջև: Ի՞նչ տեղի կունենա իրավազուրկ, սովա՞ր ու ցրտահար հայ գյուղացիության հետ, որը շահագործվում է Հայաստանի նահանգներում նահանգապետների պաշտոններ ունեցող քրդական ֆեոդալների կողմից... Այն ժողովրդի հետ, որի 85 տոկոսը գյուղացիություն է, որից բուրդ ֆեոդալները հարկեր գանձում են հրետանու և հեծելազորի օգնությամբ: Հայ գյուղացիությունը հարկ է վճարում ընտանիքի ամեն մի անդամի հա-

¹ Թիֆլիսի Ռեկուլցիոն թանգարանի արխիվ, ֆ. 63, դ. 6374, թ. 82:

² Նույն տեղում, էջ 81:

մար, անասունների համար, հողի համար, բույսերի համար, այն ամենի համար, ինչ ծնում է հողը: Հարկերի գումարը որոշում է նահանգապետն իր հայեցողությամբ: Ներկա ուժի մի պայմաններում Ադանայում արդեն զնդակահարել են հայ ժողովրդից 30 հազար մարդ¹:

Դա հայ ժողովրդի ծանր դրության ճշմարտացի բնութագրումն էր: Դա միաժամանակ հայ ժողովրդի համար գերմանա-թյուրքերի ձեռքով նախապատրաստվող մեծ աղետի կանխատեսումն էր, որի դեմ նախազգուշացնում և իր ձայնն էր բարձրացնում բոլեիկյան «Պրավդա»-ն:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ 1913 թ. սեպտեմբերից Հայաստանում բաց անելով նոր հյուպատոսություն, գերմանական կառավարությունն օվելի լաչնորեն ծավալեց հայ ժողովրդին տեղահան անելու և բնաջնջելու գերմանա-թյուրքական քաղաքականությունը, Հայաստանն ամբողջովին Ռուսաստանից անջատելու և գերմանական լծի տակ գցելու քաղաքականությունը:

Գերմանական արտաքին գործերի մինիստրությունը և գլխավոր շտաբը Հայաստանում աշխատելու համար էդգար Անդերսին ընտրեցին որպես ամենից հարմար թեկնածու: Անդերսը 4 տարի ծառայել էր Կահիրեում, որոշ ժամանակ Թեհրանում, 5 տարի աշխատել էր որպես Թիֆլիսի և Կոստանդնուպոլսի գերմանական հյուպատոսությունների միջև փոխանցող-թարգմանիչ: Նա մոտիկից ծանոթ էր Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդներին, խոսում էր Կովկասի գլխավոր ժողովուրդների լեզուներով: Ահա թե ինչու հենց Անդերսն ուղարկվեց Կովկասի հարավային սահմաններում և Հայաստանում աշխատելու, գերմանական և թյուրքական հետախուզության գործունեությունը կազմակերպելու:

Բեռլինից Կովկաս մեկնելուց առաջ Անդերսն ընդունվել էր կայսր Վիլհելմ 2-րդի կողմից, և նրանց միջև տեղի էր ունեցել հատուկ զրույց Հայաստանում գործակալների աշխատանքների մասին: Անդերսն իր հետ բերել էր Վիլհելմ կայսեր անձնական նամակը և Կոստանդնուպոլսում հանձնել էր էնվիր փաշային²: Այդ նամակի մեջ շոշափված էին գերմանա-թյուրքական ծրագրերն ու նրանց կիրառման համար ստեղծվող էրզրումի գաղտնի

1 Թիֆլիսի Ռեկուլցիոն թանգարանի արխիվ, ֆ. 63, գ. 6374, թ. 83:

2 ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 164, թ. 13:

կենտրոնի դործունեության հետ կապված խնդիրներ:

Գերմանական կառավարությունը Կոստանդնուպոլսում «Գերմանական բանկին» ցուցում էր տվել՝ Անդերախն բաց թողնել այնքան գումար, որքան անհրաժեշտ կլինի ծախսերի համար: Անդերսի հետ Գերմանիայից էրզրում եկան մի խումբ կապիտալիստ գեոլոգներ, ինժեներներ և այլ մասնագետներ, որոնք Հայաստանում հողամասեր գնեցին և նավթի ու ածուխի հանքեր որոնելու հետախուզական լայն աշխատանքներ ծավալեցին: Այդ մասնագետների հիմնական մասը գերմանական հետախույզ սպաներ էին, որոնք քողարկված ռազմական-լրտեսական աշխատանք էին կատարում: Մեկ տարվա դործունեության ընթացքում Անդերսը բանկից ստացել էր 10 միլիոն մարկ՝ էրզրումի կենտրոնի գործակալներին ֆինանսավորելու համար: Անդերսն ստացել էր ինքնուրույն գործելու մեծ իրավունքներ: Թյուրքական գլխավոր շտաբը նրան լիազորել էր գլխավորելու նաև թյուրքական հետախույզների գործունեությունը, տալու առաջադրանքներ՝ և ստանալու հաշվետվություններ, ինչպես և ազատ մուտք ունենալու թյուրքական դորքերի շտաբները, հրահանգավորելու նրանց:

Անդերսը էրզրում կանչեց մի քանի խոշոր գործակալներ Բեռլինից և Կոստանդնուպոլսից, իսկ մի շարք անձնավորություններ հավաքագրեց տեղում: Էրզրումի կենտրոնը դարձավ գերմանական թյուրքական գործակալների գաղանի շտաբը Հայաստանում:

2

Կայսերական կառավարությունը և «Իթթիհատի» կենտրոնական կոմիտեն համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին հետախուզական օբյեկտների առաջ կոնկրետ խնդիր էին դրել հավաքագրել գործակալներ հայերից, որոնք սկսեցին աշխատել Հայաստանը գրավելու օգտին: Ինչպես հիշատակվեց նախորդ գլխում, դեռևս 1913 թ. վերջերին գերմանական «Գաղտնի Բյուրոն» հատուկ ծածկագրով Թիֆլիսի հյուպատոսությունից պահանջել էր բոլոր այն հայերի ցուցակը և հասցեները, որոնք սովորել էին գերմանական դպրոցներում և խոսում էին գերմաներեն լեզվով¹:

1 ՎՍՄԹ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 164, թ. 13 (հաղառակ երեսը):

2 ՎՍՄԹ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 157, թ. 191:

Այստեղ էլ գերմանական և թյուրքական իմպերիալիստներին ծառայելու գնացին հայ ժողովրդի դավաճաններն ու թշնամիները՝ դաշնակները: Բեռլինում գտնվող դաշնակցական էմիգրանտները պատերազմի նախօրյակին կազմեցին Բեռլինի դաշնակցական կոմիտե: Դաշնակցականների Բեռլինի կոմիտեի մեջ մտան դաշնակների հայանի գործիչները: Այդ կոմիտեն իր ամբողջ գործունեությունը ծավալում էր գերմանական Արտաքին գործերի մինիստրության արևելյան բաժնի ղեկավար ղոկտոր Ռորբախի մատնանշած ուղղությամբ: Դաշնակցականների Բեռլինի կոմիտեի և Ռորբախի նախաձեռնությամբ, կոմս Շուկենբուրգի և էդգար Անդերսի ակտիվ մասնակցությամբ, 1913 թ. վերջերին և 1914 թ. սկզբներին Բեռլինում ստեղծվեց այսպես կոչված «Գերմանա-հայկական ընկերություն»: Այդ ընկերության մեջ մտնում էին գերմանական իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականության ոգեշնչողներ ղոկտոր Պ. Ռորբախը, գրողներ Հեոմանը, Հեսսը, ղոկտոր Լեպսիուսը և ուրիշներ՝ Գերմանիայի կողմից — և Ռ. Դարբինյանը (դաշնակցական «Հայրենիք» թերթի խմբագիրը), Հայրապետյանը, Մ. Մուրադյանը, Ա. Շահբազյանը և ուրիշներ՝ դաշնակների կողմից: «Գերմանա-հայկական ընկերության» կազմակերպումից հետո հրատարակվեց նրա օրգան «Մեսրոպ» շաբաթաթերթը գերմաներեն և հայերեն լեզուներով: Այդ թերթի առաջին համարում էլ հրապարակվել է «ընկերության» պաշտոնական ծրագիրը:

«Ընկերության» պաշտոնական ծրագիրը հայտարարում է, որ նրա նպատակն է «նպաստել կուլտուրական և տնտեսական տեսակետից հայ ժողովրդի զարգացմանը»: Այդ մարդասիրական ծրագրի տակ թաքնված էր «Գերմանա-հայկական ընկերության» հետախուզական կազմակերպություն լինելու իսկական էությունը: Այդ բանը երևում է «ընկերության» կազմից, նրա ծրագրի կենսագործման համար կատարվող աշխատանքի մեթոդներից և գործունեության ամբողջ պրակտիկայից:

«Գերմանա-հայկական ընկերության» առաջ խնդիր էր դրվել — արտասահմանում և Հայաստանում ստեղծել բաժանմունքներ, հա-

1 ՎՍՍԻ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 10, գ. 312, Թ. 140:

2 Նույն տեղում, ֆ. 2, գ. 3771, Թ. 8:

վաքադրել գործակալներ և կատարել հետևյալ երեք գլխավոր առաջադրանքները.

1) Ճանապարհ հարթել գերմանական քաղաքականության առաջ Հայաստանը գերմանական ազդեցությանը ենթարկելու.

2) Հող նախապատրաստել Ռուսաստանի և Բյուրքիայի միջև պատերազմ սկսվելու ժամանակ հայերին ապստամբեցնելու Ռուսաստանի դեմ.

3) Նպաստել Կովկասում ստեղծելու այնպիսի պայմաններ, որ Ռուսաստանը հյուսիսային Պարսկաստանից դուրս բերի ուսական զորքը, որը խանգարում է գերմանական գործակալության «արդյունավետ աշխատանքին»¹:

Այդ խնդիրները կատարելու համար պետք է աշխատեն «ընկերության» անդամները, կողմնակիցները: Այդ խնդիրների շուրջն էին պրոպագանդա անում «Մեսրոպ» շաբաթաթերթը և դաշնակցականների մյուս թերթերը, հատկապես «Հայրենիքը» և «Հորիզոնը»:

1914 թ. ապրիլի 26-ին, № 88-ում «Հորիզոն»-ը նյութ է հրապարակել «ընկերության» ստեղծման ու կազմի մասին, տպագրել է նրա ծրագիրն ու կոչը: Նույն թերթի 130-րդ համարում ամենանոդկալի ստորագրաբաշխվածք խոսվում է գերմանական իմպերիալիզմի դերի մասին և խնդրի է դրվում, թե «Գերմանահայկական ընկերությունը» պետք է «գերմանացիների համար ուղի բաց անի դեպի Հայաստանը»²: Այդպիսի «ուղի բաց անելու» և Հայաստանում գերմանական գործակալության աշխատանքն ընդարձակելու համար դաշնակցականների Բեռլինի կոմիտեն, «Գերմանահայկական ընկերությունը» և գերմանական կայսերական Արտաքին գործերի մինիստրությունն իրենց մարդիկն ուղարկեցին Կովկաս:

«Գերմանահայկական ընկերության» ստեղծումից հետո Բեռլինից էրզրում վերադարձավ և Բիշկիս մեկնեց Էդգար Անդերսը: Կովկասյան ժանդարմական կորպուսի հակահետախուզական բաժ-

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 160, Բ. Բ. 249—250:

² «Հորիզոն» 1914 թ. № 130, կամ ՎՍՍՌ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 2, դ. 3771, Բ. Բ. 6—8:

ևի արխիվի փաստաթղթերը հաղորդում են, որ Անդերսը Թիֆլիս էր եկել գերմանական հյուպատոս Շուլենբուրգի հետ քննարկելու Հայաստանում գերմանական գործակալության աշխատանքի հարցերը, «Գերմանա-հայկական ընկերություն» ստեղծելու կապակցությամբ¹։ Անդերսի և Շուլենբուրգի այդ խորհրդակցությունից անմիջապես հետո, գերմանական «Կառվազիշե պոստ» թերթում հրապարակվեցին հոդվածներ, որոնք ողջունում են «Գերմանա-հայկական ընկերությանը», նրա ծրագիրը և կոչ անում համախմբվել այդ «ընկերության» շուրջը, ծավալել գերմանա-հայկական «մտերմությունը»²։

Անդերսը վերադարձավ էրզրում և իր ջանքերը նվիրեց դաշնակցական գործակալներ հավաքագրելուն և գերմանական հետախուզության առաջադրանքները կատարելուն Հայաստանում։ Էրզրումում Անդերսն ընդունեց դաշնակցականների ազգային խորհրդի նախագահ Ջիլինգարյանին և նրա առաջ խնդիր դրեց՝ Կովկասյան-Ռուսական Հայաստանում և Հարավային Հայաստանում ստեղծել «Գերմանա-հայկական ընկերության» բաժանմունքներ, հավաքագրել գործակալներ։

Անդերսի հետ Բեռլինից էրզրում էր եկել դաշնակցական պատգուխ, վաճառական Զուլալ Թումանյանը։ Թյուրքական մի գեներալի հետ ունեցած ղրուլցի ժամանակ Թումանյանն ասել է հետևյալը.

«Գերմանական հյուպատոսը եկել է էրզրում և խնդիր ունի վերջ դնելու ռուսների բոլոր միջամտություններին հայկական ու քրդական հարցերում»³։

Զուլալ Թումանյանը հատուկ ծառայություններ էր մատուցում Անդերսին այդ «միսիան» հաջողությամբ կատարելու համար։

Էրզրումում Անդերսի հյուպատոսությունը տեղավորվել էր գերմանական գործակալ, դաշնակցական Սոխիկյանի շենքում։ Սոխիկյանը կրթվել էր Գերմանիայում և թշնամաբար էր տրամադրված դեպի Ռուսաստանը։ Բեռլինից վերադառնալով էրզրում՝ նա կատարում էր Անդերսի առաջադրանքները և ամիսն ստանում էր Թյուրքական 18 լիրա վարձատրություն։ Սոխիկյանը էրզրումի

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 10, գ. 312, թ. 14։

² Տես «Կառվազիշե պոստ» գերմաներեն թերթը, 1914 թ. № 28, Թիֆլիս։

³ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 158, թ. 99-100։

Սանասարյան դպրոցի արտֆեսոր էր և մեծ դիրք ուներ ուսուցիչների շրջանում: Նա դաշնակցական ուսուցիչներից հավաքագրում էր գերմանական գործակալներ, նրանց համախմբում էր իր շուրջը և կատարում Անդերսի պատվերները: Սոխիկյանի շուրջն էին հավաքվում դաշնակցական վաճառականները, կուլակները, սրոնց հովանավորում էին գերմանական հյուպատոսը և թյուրքական իշխանությունները: Այդ տարրերը տեղական հայերի մեջ հակառուսական կամպանիա էին մղում և աշխատում էին տեղորի ենթարկելու սպառնալիքով ժողովրդի միջից արմատահան անել համակրանքը դեպի Ռուսաստանը:

Անդերսի դաշնակցական գործակալներից մեկն էլ խոշոր վաճառական Միքայել Ինչիկյանն էր: Նրա խանութները վաճառում էին բացառապես Գերմանիայից բերված էլեկտրական լամպեր և այլ ապրանքներ: Ինչիկյանը նույնպես «Գերմանա-հայկական ընկերություն» ստեղծվելուց հետո Բեռլինից էրգրում էր եկել Անդերսի հետ միասին: Առհասարակ էրգրում—Բեռլին մարշրուտով Ինչիկյանը հաճախ էր ճանապարհվում, ծոցում ունենալով Անդերսի նամակները և ցույց տված հասցեները: Էրգրումում Ինչիկյանի առևտրական տունը գերմանական քաղաքականության տարածման մի գաղտնի բուն էր: Այնտեղ հավաքվում էին դաշնակցական վաճառականներ, հարուստներ, ինտելիգենտներ և այլ տարրեր, որոնց հետ Ինչիկյանը զրույցներ էր սկսում Անդերսի գաղտնի ցուցումներով: Ինչիկյանի մի ելույթի բովանդակությունը գրի էր առնվել և ուղարկվել Կովկասյան զինվորական օկրուգի հետախուզական բաժինը: Այդ ելույթի մեջ դաշնակցական լիդեր և գերմանական գործակալ Ինչիկյանը հարձակումներ կատարելով Ռուսաստանի դեմ, գովերգում է գերմանական իմպերիալիզմի քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում: Նա նշում է, թե «Գերմանիան, որը աշխարհին տվել է Կառլսկի և Բեբել, որը հանդիսանում է սոցիալիզմի երկիրը, միայն այդ Գերմանիան կարող է լուծել հայերին ավտոնոմիա տալու հարցը»: Այնուհետև գերմանական գործակալն իր ճառում հայտարարում է.

«Շուտով ամբողջ Հայաստանը կծածկվի գերմանական հյուպատոսությունների ցանցով, և այն ժամանակ կտեսնեք, թե ինչ կանի Գերմանիան հայերի համար»:

1 ՎՍՍՌ Հեղ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 158, Բ. Բ. 96—97:

Ինչիկյանն իր մոտ հավաքված հայ գործիչներին զգուշացնում է, թե գերմանական հյուպատոս Անդերսը «շուտով կայցելի հայկական վիճակները: Եթե նա երբեմն կոպտություն ցույց տա՝ հայերին, չպետք է նեղանալ, որովհետև այդ արվելու է հատուկ նպատակով...»: Անդերսի ամեն մի ելույթից առաջ հայերի մեջ երևում էին նրա դաշնակցական դործակալները — Ինչիկյանը, Սոխիկյանը և ուրիշները, որոնք «մշակում էին» ժողովրդին՝ գերմանական քաղաքականության պատվաստման համար: Ինչիկյանը հաճախ մեկնում էր նաև Կովկաս՝ հայերի մեջ աշխատելու համար: Նա նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս առևտրական գործարքներով ճանապարհվելիս մարշրուտն ընտրում էր Էրզրումից — Ղարս, Երևան, հետո Թիֆլիս, Բաթումի և նախով դեպի Կոստանդնուպոլիս: Այդպիսի մի ուղևորություն տեղի է ունեցել 1914 թ. մայիսին, որի մասին Էրզրումից Թիֆլիս ուղարկած մի ղեկուցագրում հավորվել է.

«Թյուրքահայատակ Միքայել Ինչիկյանը Կոստանդնուպոլիս է գնում Կովկասի վրայով: Ինչիկյանը գերմանական հյուպատոսի գործակալն է...»²

Անդերսի հյուպատոսության փաստաթղթերից երևում է, որ Միքայել Ինչիկյանը իր գործակալական աշխատանքի համար յուրաքանչյուր ամիս ստացել է 5 լիրա վարձատրություն:

Գերմանա-թյուրքական աչքի ընկնող գործակալներից մեկն էլ դաշնակցական Տիգրան Աղամալյանն է եղել: Աղամալյանը ծագումով կովկասցի է: Երիտասարդ հասակում ապրել էր Կովկասում, հետո մտնելով դաշնակցության մեջ, փախել էր Թյուրքիա, եղել էր նաև Գերմանիայում և հավաքագրվել որպես գերմանական գործակալ: Ծառայության մտնելով Անդերսի մոտ, Աղամալյանը ստացել էր համապատասխան անձնական և պաշտոնական փաստաթղթեր: Անդերսն Աղամալյանին օգտագործում էր Կովկասի հայերի մեջ լրտեսական առաջադրանքներ կատարելու համար: 1914 թ. մարտին Աղամալյանն Անդերսի առաջադրանքով անցավ Թյուրքական սահմանը և մտավ Հայաստանի տերիտորիան: Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված գաղտնի ղե-

1 ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 158, թ. 98;

2 ՎՍՍՌ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3265, թ. 54:

կուցագրերը հանդերձել են, որ «Աղամալյանը Անդերսի գաղտնի գործակալն է, ուղարկվել է Կովկաս՝ հայերի մեջ Գերմանիայի օգտին պրոպագանդա մղելու և ռուս-հայկական հարաբերությունների շուրջը պրոփակացիոն գործունեություն ծավալելու նպատակով»¹։ Կովկասյան փոխարքայի գրասենյակի հատուկ բաժինը մի գաղտնի շրջաբերականով Երևանի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Քութայիսի նահանգական ժանդարմական վարչություններին առաջարկել է «փնտրել և ձերբակալել գերմանա-թյուրքական լրտես Տիգրան Աղամալյանին»²։ Մինչև համաշխարհային պատերազմի առաջին ամիսները նա չէր մերկացվել և գաղտնի կատարում էր իր ստացած լրտեսական առաջադրանքները։

Գերմանիայից երգրում եկած նշանավոր գործակալներից էին նաև գերմանացի Ավգուստ Լեները և Կարլ Զհնեբերը։ Ավգուստ Լեները Գերմանիայում «հատուկ կուրս» անցնելով՝ պատրաստվել էր Կովկասում գերմանական հետախուզության առաջադրանքները կատարելու համար։ Նա տիրապետում էր հայերեն, թյուրքերեն, ռուսերեն և այլ լեզուների, ուսումնասիրել էր Կովկասի ներքին կյանքը։ Երգրումից Անդերսի առաջադրանքով Լեներն անցել էր Չարս, որտեղ թյուրքական հյուպատոսի մոտ մի քանի օր մնալով, ստացել էր «կոնսուլտացիա»։ Ավգուստ Լեներն աշխատելով Հայաստանում՝ գաղտնի ճանապարհներով սերտ կապ էր պահպանում Անդերսի հետ և ժամանակին զինվածում նրան։ Այդ մասին գրում է ինքը՝ Անդերսը Շուլենբուրգին ուղղված մի նամակի մեջ։ Այդ նամակում Անդերսը նշում է, որ «... Շատ գոհ է Լեների աշխատանքից, կանոնավոր ստանում է փոստը...»³։ Կարլ Զհնեբերը՝ լինելով խոշոր վաճառական, Կոստանդնուպոլսում ուներ առևտրական մեծ և հարուստ ֆիրմա։ Նա աշխատում էր իր առևտրական գործունեությունը ծավալել գերազանցապես հայ բնակչության մեջ և առևտրական գործունեության ընթացքում բացառապես զբաղվում էր հետախուզական առաջադրանքների կատարումով։

Անդերսն ինքն էլ անձամբ հաճախ ճանապարհորդություններ էր կատարում ղեպի Կովկաս, Հայաստանի գավառները, այցե-

¹ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3265, թ. թ. 66—67։

² ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 10, գ. 312, թ. թ. 142 և 84։

³ ՎՍՍՌ Հոգտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 157, թ. թ. 98 և 110։

լում էր էջմիածին, Վան, Բիթլիս, Ղարս, Ալեքսանդրապոլ: Հայաստանում Անդերսի աշցելությունները նպատակ ունեին պարզել գերմանական գործակալների աշխատանքի արդյունքները, անձնական կոնտակտ ստեղծել ազդեցիկ շրջանների հետ՝ գերմանական պլաններն իրականացնելու համար: Ամեն անգամ Բիթլիս մեկնելիս Անդերսը վերադառնում էր էջմիածին, հանդիպում հոգևորականների հետ, շոշափում նրանց արամադրությունները: Շուկենբուրգի արխիվում գտնված մի նամակում Անդերսը նրան գրում է. «Իմ թանկագին Շուկենբուրգ, Բիթլիսում իմ անցկացրած ժանր օրերից հետո, որն իմ գործունեության կողմինացիոն կեսն էր, վերադարձա էջմիածին, որտեղ աշցելեցի ամենայն հայոց կաթողիկոսին»¹:

Անդերսի և Շուկենբուրգի արխիվում գտնվել է հայ եկեղեցու գրաւոր անեծքը ցարին՝ հայկական պարոյները փակելու և եկեղեցու նկատմամբ բռնի քաղաքականություն վարելու կապակցությամբ: Անդերսն ուսումնասիրում էր հայ-ուսաական հարաբերությունները, հաշվի էր առնում դեպի ցարիզմը հայ ժողովրդի ունեցած առելության պատճառները և աշխատում էր այդ փաստերն օգտագործել գերմանական շահերի օգտին: Անդերսը խաբեբալական և պրոպագանդային մեթոդներ էր գործի դնում հայ ժողովրդի դին շարիքներ պատճառելու և ի հաճույս թյուրք բռնակալների: Դեսպան Գիրսին և Կոլլիասյան օկրուգի շտաբին ուղարկված մի գաղտնի դեկլարացիայում 1914 թ. գարնանը հաղորդվել է.

«Հայ բողոքականների հետ ունեցած վրույցի ժամանակ Անդերսը նրանց ներշնչում էր այն միտքը, թե անհրաժեշտ է հայերին վերաբնակեցնել Բաղդադի երկաթուղու երկաթուղով, նրանց խոստանալով գերմանական կառավարության կողմից տրամադրել ամեն տեսակի արտոնություններ»:

Այդ հանցավոր միտքը Անդերսը տարածում էր Հայաստանում և իր գործակալների միջոցով աշխատում կազմակերպել նրա իրականացումը: Հատկապես դեպի Հարավային Հայաստանի նահանգները կատարած ճանապարհորդությունների ժամանակ Ան-

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև. Կենտ. արխիվ. ֆ. 3, գ. 157, թ. 99.

² ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռև. Կենտ. արխիվ. ֆ. 3, գ. 158, թ. 110.

գերսխն դիմավորում էին և ծառայություններ մատուցում դաշնակցականները:

1914 թ. դարնանն Անդերսը հանդիսավոր երթ կատարեց դեպի Մուշ և Վան, վրաններ խփեց «Վանա հիասքանչ լճի ափին», ինչպես գրում էր ինքը, և մի քանի ամիս «հանգստանում ու աշխատում էր» Վանի վիլայեթում: Ամեն շաբաթ Անդերսն ավտոմեքենայով Վանից մեկնում էր Վաղարշապատ, էրզրում և վերադառնում իր ճամբարը լճի ափին:

Մի ճանապարհորդության նախօրյակին Անդերսն ընդունել է էրզրումի դաշնակցական պարագլուխ Ռոստոմյանին և նրա հետ զրուցել «Գերմանա-հայկական ընկերության» ծրագիրն ու գերմանական քաղաքականությունն անցկացնելու խնդիրների մասին»: Ռոստոմյանը խոստանում է ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ գերմանացիներին, միայն հիշեցնում է, որ «պարտիան դրամական խիստ կարիքի մեջ է»: Անդերսը գերմանական բանկից դուրս է գրում գումարներ և ֆինանսավորում դաշնակցական գործակալներին, պաշտոնապես ձեռնարկելով, թե «այդ գումարը բաց է թողնվել Սանասարյան զպրոցում գերմաներեն դասավանդում մտցնելու կարիքների համար»: Անդերսից խոշոր գումար ստանալուց հետո դաշնակցական պարագլուխները Կոստանդնուպոլսի պատրիարքից վերցնում են հատուկ հավատարմագիր, որով «Անդերսը հայերի մեջ է մտնում որպես լիազորված մարդ, որը նպատակ ունի հայերին բացատրել Ռուսաստանի կողմից նրանց սպառնացող վտանգը և նախազգուշացնել այդ սպառնալիքի դեմ»: Անդերսը հատկապես ձգնում էր հայերի, քրդերի և ասորիների մեջ ստեղծել թշնամական վերաբերմունք դեպի Ռուսաստանը: Դրա համար գերմանական մայր-լրտեսը իր գործակալների միջոցով կատաղի կամպանիա էր մղում ռուսական ազդեցության դեմ, խոշոր չափերով ծավալելով հակառուսական ագիտացիան և գաղտնի աշխատանքը:

Անդերսը դաշնակցականներին առաջարկել է «հայկական զպրոցների ծրագրերից հանել ռուսերեն դասավանդումը և հայ աշակերտներին սովորեցնել միայն գերմաներեն լեզու: Այդ դեպքում զպրոցների բոլոր ծախսերը կհոգա Գերմանիայի էրզրումի հյուպատոսությունը»:

¹ Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 124, թ. 176:

² Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 124, թ. 176:

երբ Անդերսը Հայաստանում կատարած իր ճանապարհորդութ-
յունից վերադարձավ էրզրում, դաշնակցականները մայիսի
17-ին կազմակերպեցին հատուկ ճաշկերույթ: Անդերսից բացի,
ճաշկերույթին հրավիրված էին և մասնակցում էին նաև գերմա-
նական հյուպատոսության ամբողջ կազմը, ինչպես և թյուրքա-
կան 9-րդ կորպուսի հրամանատար Ահմեդ Վեհդի փաշան՝ հայ
ժողովրդի դահիճներից մեկը¹: Այդ հանդիպման ժամանակ փո-
խանակած ճառերից երկում է, թե ինչպես դաշնակները ստորա-
գույն ծառայության էին հանձնվել գերմանական իմպերիալիստ-
ներին ու «երիտասարդ թյուրքական» ռազմամոլներին:

Դաշնակների մի զգալի մասը պատերազմին նախորդող տա-
րիներին բացահայտ կերպով համաձայնության գալով երիտա-
սարդ թյուրքերի հետ, առաջ էին քաշում այնպիսի քաղաքական
ծրագիր, որը հավանություն էր գտնում գերմանական և թյուրքա-
կան կառավարությունների կողմից: Այդ ծրագիրն անողորմ քննա-
դատության է ենթարկվել բոլշևիկյան «Պրավդա» թերթում, մեր
հիշատակած նշանավոր հոդվածում:

«Դաշնակցությունը, — գրում է «Պրավդա»-ն, — պա-
հանջում է օսմանյան միապետության անձեռնմխելիություն,
սահմանադրական-դեմոկրատական ռեժիմ և Հայաստանի
ավտոնոմիա թյուրքական միապետության կազմում²:

Այդ ծրագրով էլ դաշնակները գնում էին գերմանական իմ-
պերիալիզմի և թյուրքական բռնակալների մոտ, դառնում նրանց
գործակալները և կատաղի պայքար մղում տաճկահայ ժողովրդի
արմատական դեմոկրատական ձգտումների դեմ, որն ուզում էր
լիովին ազատագրվել թյուրքական բռնակալության լծից, հասնել
ազգային լիակատար անկախության:

Հայտնի են Կոստանդնուպոլսում դաշնակների և երիտթյուր-
քերի ախտիվ գործակցության փաստերը, դաշնակցական-երիտ-
թյուրքական միասնական դեկլարացիաները և դաշնակներից
Թալեաթի մոտ լրտեսական վարձակալության գնացած դավա-
ճանների ամենաստոր արարքները: Գործակցելով թյուրք ռազ-
մամոլների հետ, դաշնակցականները չէին կանգ առնում ոչ մի
ոճրագործության առաջ հայ ժողովրդի դեմ: Թալեաթի դաշնակ-

1. ՎՍՍԻ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3265, թ. 67:

2. Թիֆլիսի Ռեւոլյուց. թանգ., արխիվ, ֆ. 63, գ. 3674, թ. 85:

ցական և հնչակյան գործակալների մի ամբողջ շայկա առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին դավաճանությունը և ստոր երկերեսանիությունը գործում էին Կոստանդնուպոլսի հայ ինտելիգենցիայի մեջ, խաբում նրան և հայ դեմոկրատական-առաջադիմական գործիչներին մատնում էին թյուրքական ոստիկանությունը: Դաշնակները նույնիսկ դիմում էին թյուրքական ոստիկանական օրդաններին, իրենց նողկալի գործունեությունը ապահովելու և հայ աշխատավորների ցասումից պաշտպանվելու համար:

Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված մի զեկուցագրում հետևյալ կերպ է բնորոշված դաշնակների դավաճանական գործերակերպը Հարավային Հայաստանում.

«Դաշնակների ու երիտասարդ թյուրքերի համաձայնությունը բացատրվում է պարզ կերպով՝ թյուրքերը պատրաստ են, որքան էլ որ անդուր լինի, դաշնակների հետ բարեկամանալ միայն այն բանի համար, որ նրանց մեջ տեսնում են Ռուսաստանին ատոդներ, իսկ դաշնակցականները տեսնելով, որ հայերի մեջ իրենց պարտիայի նշանակությունն արագորեն ընկնում է, ձգտում են իրենց հեղինակությունը վերականգնել երիտասարդ թյուրքերի օգնությամբ, հայ խաղաղ բնակչությանը տեղորի ենթարկելով»:

Գերմանա-թյուրքական գործակալության երզրումի գաղտնի կենտրոնի գործունեությունը լեզալ կերպով հանդես էր գալիս էրզրումի երիտասարդ թյուրքերի պարտիայի ակումբում: Այստեղ էին հավաքվում Անդերսը, նրա թյուրք կոլեգաները, նրանց մոտ էին գնում դաշնակցական գործակալները: Այդ ակումբում ստացած «գաղափարներով» ու «ծրագրերով էլ» դաշնակցական գործակալները մեկնում էին հայկական վիլայեթները և ծավալում իրենց ստոր գործունեությունը: Որպես այդ գործունեության մի նմուշ կարելի է հիշատակել ևս մեկ փաստ: Ռուսական գիտությունների Ակադեմիան 1911 թ. վան էր գործուղել երիտասարդ գիտական աշխատող Հովսեփ Աբգարովիչ Օրբելուն և նրա հետ

1 Կովկ. օկր. շտաբի ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 76, թ. 198—199»

այլ աշխատողներ: Նույն ժամանակներում, գիտական աշխատանքի անվան տակ, Վան էին եկել գերմանացիներ Բեկը և Լեմանը, որոնք գործողվել էին կաշսերական բանկից դուրս գրված փողերով: Անդերսի դաշնակցական գործակալները առաջադրանք էին ստացել խանդարել Ռուսական Ակադեմիայի աշխատակիցներին և նրանց վռնդել նահանգից, միաժամանակ օգնել գերմանացի Բեկին ու Լեմանին կատարելու իրենց տրված առաջադրանքը: Վանի ռուսական հյուպատոս Օլֆերովը Կոստանդնուպոլսի ռուսական գլխ. դեսպան Գիրսին և պատճենով Կովկասյան օկրուգի շտաբին հաղորդել է.

«Դաշնակցականները, որոնց նոգկալի գործողությունը համարձակորեն մերկացնում է Օրբելին, նրան վերաբերվում են ստոր նախանձով և ձգտում են տեղական իշխանությունների մեջ Օրբելու նկատմամբ կասկածներ սերմանել որպես ռուսական լրտեսի»:

Մեկ ուրիշ ղեկուցագրում, մի քանի ամիս հետո, շտաբին նորից հաղորդվել է հետևյալը.

«... Օրբելին քիչ օգուտ չի բերել ռուսական գործին, քանի որ նա այստեղ եկել է Ռուսաստանի նկատմամբ բարեխոսքով և... հանդիսանում է դաշնակցականների հետևողական հակառակորդը»:

Դաշնակներն իրենց գործելակերպով ամեն կերպ աշխատում էին կատարել էրզրումի կենտրոնի և «Գերմանա-հայկական ընկերության» ցուցումները: Բայց այդ բանում նրանք չէին հասնում իրենց նպատակին: Ո՛չ Անդերսի բաց թողած միլիոնները, որ դաշնակներն ստանում էին և ծախսում, ո՛չ «Երիտասարդ թյուրքերի» ժանդարմները, որոնք օժանդակում էին դաշնակներին՝ տեւոտրի ենթարկելու և հաջնեկելու ռուսասեր հայերին, և ո՛չ էլ դաշնակների պրովոկացիոն գործունեությունը Ռուսաստանի դեմ, ինչպես և ստորաքարշ գովասանքները գերմանական իմպերիալիստների հասցեին,— ո՛չ մի բան չէր օգնում դաշնակցական գործակալներին հաջողությամբ կատարելու էրզրումի կենտրոնի և «Գերմանա-հայկական ընկերության» առաջադրանքները: Գերմանա-

¹ Կովկ. օկր. շտ. ռազմ. պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 76, թ. 216:

² Նույն տեղում, նույն գործի թ. 184:

կան հետախուզության դաշնակցական գործակալների միսիան հայ ժողովրդի մեջ վերջանում էր ձախողումով: «Գերմանա-հայկական ընկերությունը» և Բեռլինի դաշնակցական կոմիտեն չէին կարողանում բացահայտ կերպով «գերմանական քաղաքականության համար ուղի բաց անել դեպի Հայաստան», նրանց չհաջողվեց «հող նախապատրաստել հայերին Ռուսաստանի դեմ ապստամբեցնելու», նրանց չհաջողվեց «պայմաններ ստեղծել» Պարսկաստանից ռուսական զորքը դուրս բերելու և գերմանական գործակալներին օժանդակելու: Այդ երեք գլխավոր խնդիրները, որ գերմանական հետախուզությունը դրել էր «Գերմանա-հայկական ընկերություն» առաջ, լիովին ձախողվեցին:

Հայ ժողովուրդը չհնարկվեց գերմանական իմպերիալիստների և նրանց դաշնակցական գործակալների պրովոկացիոն գործունեությանը, ոչ մի աշակցություն ցույց չտվեց նրանց: Համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին հայ ժողովուրդն իր բախտը ավելի ամուր կապեց միայն ռուս ժողովրդի բախտի հետ, նրանից սպասելով իր փրկությունն ու ազատությունը: Հայաստանը Ռուսաստանից անջատելու և գերմանական իմպերիալիզմի կողմից զավթելու, հայերին Ռուսաստանի դեմ ապստամբության ոտքի հանելու գերմանական քաղաքականությունը ոչ մի հաջողություն չունեցավ: Խայտառակ կերպով ձախողվեցին նաև գերմանական հետախուզության դաշնակցական գործակալները, որոնք աշխատում էին իրականացնել այդ քաղաքականությունը:

Գերմանա-թյուրքական գործակալության էրզրումի կենտրոնն այնուամենայնիվ չհրաժարվեց իր առաջ դրված նպատակներից: Անդերսը և նրա գլխավորած գերմանա-թյուրքական գործակալները նենդ, խորամանկ պրիմներով և ստոր պրովոկացիաներով շարունակում էին իրենց աշխատանքը հայ ժողովրդին իր բնակավայրերից արտաքսելը և բնաջնջելը նախապատրաստելու ուղղությամբ, հայերի կոտորածները նախապատրաստելու ուղղությամբ, Հայաստանը զավթելու և գաղութացնելու համար:

3

Գերմանա-թյուրքական գործակալության էրզրումի գաղտնի կենտրոնի առաջ դրված գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ Կովկասի հարավային սահմանների պաշտպանության վիճակի հետախուզումը և պատերազմն սկսվելու յամանակ Կովկասի բնակչությանը

«ռուսական բանակի դեմ ոտքի հանելն էր, Կովկասի պաշտպանութունը կազմալուծելու նպատակով:

Երզրումում Անդերսի ղեկավարութեամբ գործում էին թյուրքական և գերմանական խոշոր լրտեսներ, ռազմական հետախույզներ: Նրանց մի մասը լինելով երիտասարդ թյուրքերի պարտիայի գործիչներից, համախմբված էին երիտասարդ թյուրքերի ակումբի շուրջը և «կուլտուրական» աշխատանքի անվան տակ ծավալում էին ռազմական լրտեսների իրենց հիմնական գործունեությունը: Անդերսի հետ գործելու համար, դեռ 1913 թ. աշնանը Կոստանդնուպոլսից էնվեր փաշայի և Վազենհեյմի ընտրությամբ Երզրում ուղարկվեց թյուրքական գլխավոր շտաբի խոշոր գործակալ Թահիր բեգը: Նրա ու լինելը քողարկելու համար հրապարակայնորեն Թահիր բեգին նշանակեցին Երզրումի Բասենի մասի գալմազամ: Թահիր բեգի հետ միասին Երզրում ուղարկվեցին փորձված ռազմական լրտեսներ Իբրահիմ էֆենդին և Աբդուրրախման էֆենդին: Այդ երեք գործակալներն Անդերսի ղեկավարությամբ կատարում էին գերմանա-թյուրքական կոմիտեի առաջադրանքները:

Անդերսը գերմանա-թյուրքական կոմիտեից առաջադրանք էր ստացել ձեռք բերել ռուսական դիվանագիտական ծածկագրերը, Ղարսի, Սարիղամիշի, Ալեքսանդրապոլի, Բաթումի բերդերի սխեմաները, կայազորների մասին տեղեկություններ և Թիֆլիս—Պարսկաստան երկաթուղու խափանման համար անհրաժեշտ տվյալներ: Երզրում գալով, Անդերսն անմիջապես իր ջանքերն ուղղել էր այդ խնդիրները կատարելուն: Երզրումի ռուսական հյուպատոսությունից ծածկագրերը դուրս բերելու փորձերն ապարդյուն անցան: Անդերսը որոշեց ծածկագրերը զոդանալ հենց Թիֆլիսում՝ չիռխարքայի գրասենյակից:

Թիֆլիսում գործող Մունիր Սուրիա բեգը և իր մյուս թյուրք գործակիցները ծանոթություն ունեին փոխարքայի դիվանագիտական քարտուղար Ագուֆ Աղուֆովիչ էլիզենգերի հետ: Անդերսի առաջադրանքով, թյուրքական գործակալներն էլիզենգերին ավելի մոտեցրին իրենց շրջաններին և վերջիվերջո նրան գնեցին, դարձնելով իրենց գործակալը: Կասկածների տեղիք չտալու համար էլիզենգերը հեռու էր մնում թյուրքական և գերմանական գործակալներից: Սակայն, թյուրքական գլխավոր շտաբում էլիզենգերի մա-

սին կազմվեց հատուկ դործ: Կոստանդնուպոլսից էրզրում և Կովկաս ուղևորվող հետախույզ ուսանելն իրենց ծոցատետրում, կամ հիշողության մեջ կրում էին Թիֆլիսում էլիզենգերի հասցեն...¹: էլիզենգերը դարձավ մի խոշոր գյուղ գերմանա-թյուրքական հետախույզության համար:

1914 թ. փետրվարի 3-ին Թահիր բեգը, նրա օգնականներ Իբրահիմ էֆենդին և Արզուրբախման էֆենդին առաջադրանք ստացան մեկնելու Կովկաս: Նույն օրն Անդերսի հետ տեղի ունեցավ խորհրդակցություն նրանց մասնակցությամբ: Թահիր բեգը որպես Բասենի գաղմագամ գնում էր լեզալ, «պաշտոնական դործերով»²: Իբրահիմ էֆենդին և Արզուրբախման էֆենդին վերահագնվեցին և նրանց համար փաստաթղթեր պատրաստվեցին, ըստ որոնց՝ Իբրահիմը կոչվում էր Մուստաֆա, իսկ Արզուրբախմանը՝ Խալիլ, որոնք «ոչխարի գնորդներ են և գնում են Կովկաս գնումներ կատարելու»³: Հաջողությամբ անցնելով սահմանը, Ղարսում «ոչխար գնողներն» ուղևորվեցին գեպի Ախալքալաքի շրջանը, իսկ Թահիր բեգը մի շաբաթ մնաց Ղարսում, ուր շրջում էր քաղաքը, բերդի շրջանում, որից հետո մեկնեց Թիֆլիս: Թիֆլիսում թյուրքական հյուպատոս Մունիր Սուրիա բեգը, փոխ-հյուպատոս Խաուֆը և քարտուղար Ռոստամ Շարիֆը դիմավորեցին նրան և փետրվարի 8-ից մինչև 15-ը պահեցին իրենց մոտ: Թիֆլիսում Թահիր բեգը կանգ առավ «Լոնդոն» հյուրանոցում, գիշերները լինում էր թյուրքական հյուպատոսությունում: Միայն իր խնդիրը կատարելուց հետո Թահիր բեգը ամսի 15-ին վերադարձավ Ղարս: Նա իր հետ տանում էր այն, ինչին այնպես անհամբեր սպասում էր Էդգար Անդերսը: Հետագայում փոխարքային հասցեագրված մի գաղտնի ղեկուցագրի մեջ կարդում ենք.

«Փոխարքայի գրասենյակի աշխատակից էլիզենգերը Անդերսի դործակալներից է: Թահիր բեգը նրանից է ստացել Արտաքին գործերի մինիստրության ծածկագրերը և բանալին»⁴: Ղարսում Թահիր բեգը «պատահաբար հանդիպեց» էրզրումից եկած դաշնակցական Արսեն Մարտիրոսի Կաֆարյանին, որը

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 162, թ. 218:

² ԻՄԷԼ-ի Թիֆլիսի ֆիլիալի արխիվ, գ. 176, թ. 66:

³ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 162, թ. 210:

Սոխիկյանի համախոհներէց մեկն էր: Թահիր բեգը, իր ծառան և Արսեն Կաֆարյանը մեկնեցին Սարիղամիշ, Կարակուրգանով՝ դեպի էրզրում: Սահմանն անցնելիս պատահաբար տեղի ունեցաւ մի «փոքրիկ ինցիդենտ»: Ռուսական սահմանային մաքսատունը հեռագիր էր ստացել խուզարկել Թահիր բեգին և նրա ծառային: Երբ եռյակը հասաւ մաքսատուն, մաքսատան ծառայողները կանգնեցրին և մանրամասն քրքրեցին Թահիրի ու ծառայի գրպանները, իրերը: Ոչինչ կասկածելի բան չգտնվեց: Այդ նույն ժամին Կաֆարյանը ներկայանալով որպէս «Հյուրին» ճանապարհը ցույց տվող, սահմանն անցաւ առանց խուզարկութեան: Նա իր ձեռքի փոքրիկ ճամպորակով տանում էր Թահիր բեգի դանձը, ռուսական դիվանագիտական ծածկագիրն ու բանալին: Հաջորդ օրը ծածկագիրն ու բանալին երևան Անդերսի ձեռքումն էին:

Մի քանի օր հետո Անդերսն անձամբ մեկնեց Ղարս, այնտեղից Թիֆլիս: Կանգ առնելով «Լոնդոն» հյուրանոցում, նա մի քանի օր հանդիպումներ էր ունենում Ռեխտերնների հաճախորդների հետ, որոնք գալիս էին Գերմանիայից ու Բյուրքիայից: Անդերսն այցելեց գերմանական գաղութները, ֆերմաները, եկեղեցիները, իր գերմանական և Բյուրքական բարեկամների մոտ հյուրընկալվելուց հետո վերադարձաւ Ալեքսանդրապոլ և հետո Ղարս: Մի շաբաթ Անդերսը Ղարսում մնաց և Բյուրքական հյուպատոսի հետ այցելեց քաղաքի շրջակայքը, ղորանոցների շրջանը, հատկապէս Ղարսի ամրոցի շրջանը, որտեղ նրան «Լոնսոպոլտացիա և բացատրութիւններ էին տրվում»: Անդերսը կոնկրետ խնդիր դրեց, թե «շտապ կերպով պետք է ձեռք բերել այդ ամրոցների սխեմաները և կայազորների դասաւորութիւնը»: Անդերսը այդ սխեմաները ձեռք բերելու անհրաժեշտ պրակտիկ հարցերը լուծելուց հետո վերադարձաւ էրզրում: Մի քանի օր հետո նա Ղարս ուղարկեց իր գործակալներից մեկին՝ Սելիմ Փոլադին: Վերջինիս միակէց իր գործակալներից մեկին՝ Սելիմ Փոլադը: Սելիմ և նա հասաւ Ղարս, Զեմալէդդին բեգն արդեն պատրաստել էր Անդերսին ուղարկելու համար ձեռք բերված պլանները և սխեմաները: Սելիմ Փոլադը վերադարձաւ: Ինչպէս հաղորդվել է հետո օկրուգային շտաբին հասցեա-

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 10, գ. 312, Թ. Բ. 29—31: Նույնի հաստատումը տես նաև ռազմա-պատմ. արխ., ֆ. 85, գ. 23, Թ. 213:

գրված մի ղեկուցագրի մեջ, Սելիմ Փոլադն իր հետ տարել է՝

«Ալեքսանդրապոլի, Ղարսի և Սարիղամիշի շրջաններում եղած բոլոր բերդերի և ամրությունների պլանները, ղորամասային շենքերի և նոր շինվորական կառուցումների նախագծերը, ճանապարհների սխեմաներ և այլն»¹:

Անդերսի առջև դրված կարևոր խնդիրներից մեկն էլ կատարված էր: Գերմանա-թյուրքական կոմիտեի ձեռքի տակ էին ուսական դիվանագիտական ծածկագրերն ու բանալիները և Կովկասի հարավային սահմանի կարևոր պաշտպանական հանգույցների պլանները:

Գերմանա-թյուրքական դործակալության էրզրումի կենտրոնը այդ խնդրի կատարմանը զուգահեռ և նրանից հետո իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Կովկասի պաշտպանությունը ներսից կաշմալուծելու խնդրի վրա: Աբդուրրախման էֆենդին և Իբրահիմ էֆենդին ոչխարի գնորդի անվան տակ անցան Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Բաթումի շրջանները. այցելելով գյուղերը, նրանք տարածում էին սուտ լուրեր և աշխատում էին բնակչությանը տրամադրել ուսական ղորքերի դեմ: Գործակալներն այդ շրջաններից ծպտյալ կերպով անցան Բաքու, որտեղ շարունակում էին հետամնաց մուսուլմանական բնակչությանը նախապատրաստել դերմանա-թյուրքերին աջակցություն ցույց տալու համար:

Այդ ուղղությամբ կատարվող աշխատանքի համար Անդերսն աշխատում էր օգտագործել Կովկասի ժողովուրդների լեզուն, կենցաղը և պայմանները լավ ճանաչող դործակալների, որոնց առատորեն վարձատրում էր և կոնկրետ կերպով հրահանգավորում: Այդ դործում դերմանա-թյուրքերին մեծ ծառայություն էր մատուցում Կոստանդնուպոլսում ստեղծված «Գերմանա-թյուրքական-վրացական կոմիտեն», որի մեջ մտնում էին դերմանական ու թյուրքական ղինվորականներից և վրաց նացիոնալիստ-փախստականներից մի քանի ավանտյուրիստ դավաճաններ: Այդ կոմիտեի գործունեությունը մեծ ծավալ ստացավ հետագայում, պատերազմի տարիներին, որի մասին կխոսենք առանձին. սակայն այստեղ մատնանշենք, որ պատերազմի նախօրյակին կոմիտեն իր մարդկանց տրամադրում էր օժանդակելու դերմանա-թյուրքական հետախու-

¹ Կովկ. օկր. շտ. ուղմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 23, թ. 213:

զուժյանը, Արևմտյան Վրաստան ուղարկելու և պատերազմն սկս-
վելիս դիվերսիաներ ու անկարգություններ կազմակերպելու ու-
սական բանակի թիկունքում:

Թյուրքիայից Կովկաս ուղարկվեց Վրաստանից փախած բան-
դիտ Թավդգերիձեն, որը ծառայության մտնելով գերմանա-թյուր-
քերի մոտ, ստացել էր գններալի կոչում: Կոստանդնուպոլսից
մեկնելով Բաթումի, Թավդգերիձեն կազմակերպում էր դիվերսիոն
բանդաներ, որոնց մեջ մտնում էին անաշին հերթին մուսուլման
բեգերն ու աղաները: Այդ բանդաներին առաջադրանք էր տրված
հարձակումներ գործել ուսաների կոմունիկացիաների վրա և կաղ-
մալուծել նրանց պաշտպանությունը: Թյուրքիայից Արևմտյան
Վրաստանի գավառներն էին ուղարկվել գերմանա-թյուրքական
գործակալ Ասլան բեգ Աբաշիձեն, նրա գործակիցներ Համիդ բեգ
Բեժանիձեն, թյուրքական բանակի գլխավոր շտաբի սպաներ Մահ-
մեդ էֆենդին, Ռիզա էֆենդին և ուրիշ շատերը: Նրանց բոլորի առջև
դրված էր միևնույն խնդիրը՝ կազմակերպել դիվերսիաներ, տեղա-
կան բնակչությանը ագիտացիայի ենթարկել, ելույթներ ունենալ
ուսուական զորքերի թիկունքում, օժանդակել թյուրքական բանակի
ներխուժմանը Կովկաս:

Ծորոխի շրջանի թյուրքական զորքերի ջոկատի հրամանա-
տար նշանակվել էր Հուսեյն Ավնին: Նա Աջարստանի նախկին
բնակիչ էր, որը դառնալով ցանդիտ, փախել էր Թյուրքիա և ծա-
ռայության մտել թյուրքական բանակում: Թյուրքական կառա-
վարությունը Հուսեյն Ավնուն շնորհել էր գններալի կոչում և
ուղարկել էր Կովկասի վրա հարձակվելու: Հուսեյն Ավնին սերտ
կապ էր պահպանում Ասլան բեգ Աբաշիձեի հետ, որպեսզի վեր-
ջինս իր բանդաներով դիմավորի Բաթումի շրջանը ներխուժող
Հուսեյն Ավնու ջոկատին: Պատերազմի հայտարարումից մի քա-
նի շաբաթ հետո Քութայիսի ժանդարմական վարչությունը Կով-
կասյան օկրուգի շտաբին ղեկուցում է Ասլան բեգ Աբաշիձեի և
Հուսեյն Ավնու փոխգործողությունների պլանի մասին: Այդ գե-
կուցագրում ասված է.

1 ՎՍՍՌ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3441, Բ. Բ. 30—31:

«Ասլան բեգ Աբաշիձեն պարտավորվել է նրան, որ եթե մինչև նոյեմբերը չգրավի Բաթումը, ինքնասպանություն կգործի»¹:

Ասլան բեգ Աբաշիձեն կազմակերպելով բանդաներ, նպատակ ուներ ոչ միայն հարվածներ հասցնել ռուսների կոմունիկացիաներին, այլև հարձակվել Բաթումի վրա և գրավել այն, մինչև Թյուրքիայի զորքը Ճորոխից կմոտենար Բաթումին: Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված մի ուրիշ գաղտնի զեկուցագրում կարդում ենք.

«... Ասլան բեգ Աբաշիձեն Բաթումում աջարական բեգերից հավաքագրում է կամավորներ. տեղեկություններ կան, որ արդեն հավաքագրվել են 200 մարդ, որոնց Ասլան բեգը զենք է բաժանում...»²

Շտաբում ստացված զեկուցագրերը վկայում են, որ Ասլան բեգը և մյուս դիվերսանտները կապ էին պահպանում գերմանա-թյուրքական շտաբների հետ, զենք էին փոխադրում Տրապիզոնի վրայով և զինվում:

Կովկասի արևմտյան շրջաններն ուղարկվող բոլոր գործակալներին և դիվերսանտներին զեկավարում էր Էդգար Անդերսը: Նա ոչ միայն հրահանգավորում էր և էրզրումից ուղարկում, այլ հաճախ նաև ինքն էր նրանց հետ մեկնում Կովկաս և տեղում կազմակերպում դիվերսիաներ: Այդ մասին վկայում է Կովկասյան օկրուգի շտաբում ստացված մի գաղտնի զեկուցագիր, որն ուղարկվել էր պատերազմի առաջին օրերին:

«Անդերսի հետ միասին Կովկաս են եկել թյուրքական էմիսիոներներ Խելիմ բեգը և Իբրահամ բեգը, որոնք նպատակ ունեն կազմակերպել Կովկասի մուսուլմանների ապստամբություններ Ռուսաստանի դեմ»³:

Գերմանա-թյուրքերի ուղարկած գործակալները մինչև Թյուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը զբաղվում էին զինված հեղափոխությունների նախապատրաստելով և զինվորական լրտեսական առաջադրանքներ կատարելով: Օրինակ՝ Ասլան բեգ Աբաշիձեի գործակից-

¹ Կովկ. օկր. շտաբ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 86, գ. 5, թ. 113:

² Նույն տեղում, ֆ. 85, գ. 130, թ. 2:

³ ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 155, թ. 164:

Ներքից մեկը, Արիֆ աղան զբաղվում էր միայն լրտեսական նյութեր հավաքելով: Նա բնակվում էր Ղարսի գավառի Օլթու շրջանում: Երգրումից թյուրքական պաշտոնական ներկայացուցիչներից մեկը Արիֆ աղային դրած նամակում ողջունում է նրան և մի շարք հետախուզական առաջադրանքներ տալիս: Նա այնուհետև գրում է Ասլան բեգի դիվերսիոն խմբերի խնդիրների մասին և ուղարկած դումարները ծախսելու մասին: Նամակի վերջում գերվիշ Իզդաստ էֆենդի Իսմայիլ Օղլին գրում է.

«Աշալուրջ կերպով հետևիր ռուսական զորքի ամեն մի տեղաշարժին և անմիջապես հաղորդիր... Փա՛ռք Ալլահին, մենք այդ վայրերը կգրավենք և նորից տոն կանենք: Արիֆ աղա, ձգտիր լինել ուշագիւր ամեն բանի նկատմամբ և այդ դեպքում դու կլինես ամենից լավ մարդը: Աշխատավարձդ կավելացվի մինչև 10 լիրա»:

Ղարսի շրջանի Կետակ բնակավայրում ապրում էր թյուրքական մեկ ուրիշ լրտես՝ թյուրք կուլակ Մաքսուդը: Նա Կովկասից բացի ճանապարհովում էր նաև Ռուսաստան և հավաքում ռազմական տեղեկություններ ու դրանք ուղարկում էր գրումի կենտրոնին: Մաքսուդը իրեն տեղեկություններ տվող բնակիչներին վճարում էր ամսական 50 ռուբլի դրամ¹:

Գերմանա-թյուրքական հետախույզների գործունեության ձևվերից մեկն էլ զանազան անվան տակ հանգանակությունների կազմակերպումն էր: Կովկասի տերիտորիան թափանցած գործակալներն իրենց հետ բերել էին մեծ քանակությամբ ծխախոտի թուղթ, որը պատրաստվել էր Կոստանդնուպոլսում՝ հատկապես Կովկասում տարածելու համար: Թղթի յուրաքանչյուր 10 թերթիկ դրված էին հատուկ շապիկ-կազմի մեջ, որն արտաբուստ զարգարված էր ծովերի ու հովերի գունավոր նկարներով, իսկ ներսի երեսներին թյուրքերեն լեզվով տպված էին կոշական լողունգներ: Այդ լողունգները կոշ էին անում «օգնել թյուրքական նավատորմիդին, գումարներ հատկացնել և համախմբվել օգնելու թյուրքական բանակին»²: Թյուրքական գործակալները Կովկասում տարա-

¹ Կովկ. օկր. շտաբ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 35, գ. 130, թ. 3:

² Նույն տեղում, ֆ. 2, գ. 3265, թ. 42:

³ ՎՍՍՌ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3265, թ. 42:

ծելով ծխախոտի թուղթը, նրա հետ միասին տարածում էին թյուրքական գլխավոր շտաբի լոգոնդները ռուսական բանակի պաշտպանությունը թիկունքից քայքայելու մասին: Նույն առաջադրանքները կատարելու համար էրվրումից Ղարս էր ուղարկվել գործակալ Մավլյուդ Զիա էֆենդին, որը աշխատում էր Ղարսի բնակիչ հավաքագրված գործակալ Մավլյուդ Ակիֆ Օղլու հետ համագործակցած:

Գերմանա-թյուրքական դերձակալներ ուղարկվել էին նաև Նախիջևանի, Երևանի, Բաքվի շրջանները, Կովկասի հարավ-արևելյան սահմանները. դրանք առաջադրանք էին ստացել նախապատրաստել գերմանա-թյուրքֆիլ կուլակային-բուրժուա-նացիոնալիստական տարրերին և պատերազմ սկսվելու դեպքում ռուսական թիկունքում խառնաշփոթություններ ստեղծելու միջոցով օգնել գերմանա-թյուրքերին ներխուժելու Կովկաս ու գրավելու այն:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին գերմանա-թյուրքական գործակալություն էրվրումի կենտրոնի առջև դրված խնդիրներից մեկն էլ դեպի Պարսկաստան տանող կոմունիկացիաները խափանելն էր: Այդ գործը պետք է կատարեր Անդերսն անձամբ՝ իր օգնականների հետ միասին: Գերմանա-թյուրքական կոմիտեն Անդերսից պահանջում էր, որպեսզի թյուրքական բանակի հարձակումից առաջ պայթեցվի Թիֆլիս—Ջուլֆա երկաթուղին, Կովկասի հարավային սահմանները պաշտպանող ռուսական զորքը զրկվի թիկունքի հետ կապից, ռեզերվներ, պարենամթերք և զենք ու զինամթերք ստանալու հնարավորությունից: Անդերսը հաճախ ճանապարհորդություն կատարելով Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս, լավ ուսումնասիրել էր երկաթուղու ամենից ավելի խոցելի տեղերը: Ըստ Անդերսի, ամենից հարմար տեղը Շահալիի կամուրջներն էին, որոնց պայթեցումով երկաթուղին շարքից կհանվեր երկար ժամանակով: Ամեն անգամ, երբ Անդերսը Թիֆլիս էր գնում, իջնում էր Փամբակ—Շահալի կայարաններում, կիրճից դիտում էր կամուրջների հսկայական կառուցումները, հիանում նրանցով: Նա նույնիսկ իրեն հայտարարել էր «պոետ, որը երբեմն տարվում է ալդաիսի հիասքանչ կամուրջի գեղեցկությամբ»: Անդերսն ամեն անգամ նայելիս, իր ժողատեստրում նշումներ էր կատարում, ո՞ր տեղից, ո՞ր սյունը կործանելով, դինամիտները ո՞ր-

տեղ դնելով կարելի է հօգս ցնդեցնել երեք կամուրջներն էլ: Այդ խնդիրը կատարելու համար Անդերսը բոլոր ուսումնասիրություններն ու նախապատրաստություններն ավարտել էր, սպասելով օրվան:

4

1914 թ. հունիս-հուլիսին գերմանական միլիտարիստները Եվրոպայում ավարտել էին պատերազմն սկսելու վերջին նախապատրաստությունները: Մնում էր վերջնականապես լուծել Կովկասում և Սև ծովում Թյուրքիայի Էլուլթի հարցը:

Վազենհեյմի, գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի և էդգար Անդերսի գործադրած ջանքերը հասցրին այն բանին, որ 1914 թ. հուլիսի վերջերին թյուրքերը վերջնականապես համաձայնության եկան գերմանա-թյուրքական ռազմական դաշինքի մասին: Ըստ այդ դաշինքի նախագծի՝ Եվրոպայում պատերազմն սկսելու դեպքում թյուրքական բանակը և Թյուրքիայի սեծովյան նավատորմը պետք է անհապաղ հարձակման անցնեին ռուսական կովկասյան բանակի և սեծովյան նավատորմի դեմ: Օգոստոսի 1-ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, մեկ օր հետո Ֆրանսիային և ապա Անգլիային: Օգոստոսի 2-ին ստորագրվեց գերմանա-թյուրքական դաշինքը: (Ի դեպ հիշենք, որ 1941 թ. գրեթե կրկնվեց նույն բանը: Հունիսի 13-ին Գերմանիան դաշինք կնքեց Թյուրքիայի հետ և 3 օր հետո հարձակվեց Սովետական Միության վրա):

Եվրոպայում սկսվեց առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը:

Կովկասում և Թյուրքիայում աշխատող գերմանական և թյուրքական գործակալների համար եկան ամենավճռական օրերը: Բոլոր պլանները, նախատեսումները և մտադրությունները պետք էր անհետաձգելիորեն իրականացնել: Այդ ուղղությամբ էլ գործել սկսեցին Շուպեյբուրգը, Անդերսը և նրանց գործակալներն ու լրատեսները:

Թյուրքական կառավարությունը պատերազմի սկսվելու օրը հայտարարեց, որ «սկսված պատերազմում նա բռնում է չեզոք դիրք»: Այդ հայտարարությունից հետո **թյուրքական զինավոր**

1 ՎՍՍՐ Հոկտ. Ռե. Կենտ. արխիվ, ֆ. 3, գ. 161, թ. 194:

շտաբը, գերմանական գլխավոր շտաբի հետ գործելով, ոչ միայն շթույացրեց Կովկասի վրա հարձակվելու պատրաստությունները, այլև ավելի լայնորեն ծավալեց զորքերի ու նավատորմի անմիջական նախապատրաստությունները ռազմական գործողություններին: Դաշնակից շտաբների ստրատեգիային համապատասխան է՝ ավելի ակտիվացվեց գերմանա-թյուրքական գործակալների աշխատանքը ռուսական կովկասյան բանակի թիկունքում:

Օսմանյան կառավարությունը հաստատուն կերպով կանգնել էր պատերազմի մեջ մտնելու և Կովկասի վրա հարձակվելու ուղիների վրա: Նրա քաղաքականությունը, գերմանական ծովակալ խորհրդի բնորոշմամբ, հանդիսանում էր «զինված չեզոքության» քաղաքականություն: Օսմանյան կառավարությունն օրը-օրին ձգձգելով Կովկասի վրա հարձակումը, հաշվի էր առնում երեք մոմենտ. առաջին՝ շտապում էր մինչև վերջն ավարտել իր բոլոր ռեզերվների մոբիլիզացիան, երկրորդ՝ հույսը դնում էր Կովկասի ներսում գերմանա-թյուրքական, գործակալների միջոցով ռուսական զորքերի պաշտպանությունը քայքայելու և երրորդ՝ արևմտյան ռազմաճակատում ռուսական բանակների պարտության վրա:

Գնենք ալ Լիման ֆոն Սանդերսը արեց մեկ վճռական քայլ էա: Նա դարձավ օսմանյան զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար: Թյուրքական զորքի գնդերի և նույնիսկ դամարտակների շտաբներում գերմանական սպաներ դրվեցին: Օգոստոսի 10-ին թյուրքական շտաբները գաղտնի կերպով տպեցին և թյուրքական մի զորամասի սպաների ու զինվորների անունից հաղան զորամասերն ուղարկեցին թուրքիկներ և կոչեր, որոնք ռազմատենչ բարձր տրամադրություններով պահանջում էին պատերազմ հայտարարել Ռուսաստանին և գրավել Կովկասը: Այդ թուրքիկներից մեկի մեջ կարգում ենք թյուրքական ազդեցությունների հետևյալ լիտի ժրագրի մասին.

«Վերջապես անհրաժեշտ է օգտագործել հարմար մոմենտը և հաշիվները մաքրել Ռուսաստանի հետ: Թյուրքիան կկռվի մինչև վերջին հնարավորությունը և կամ կիլործանվի, կամ կհաղթի Ռուսաստանին: Ավելի հարմար առիթ չի կրկնվի: Գերմանիայի և Ալստրիայի դեմ կռվելու համար Ռուսաստանն իր զորքերն ուղարկում է Արևմուտք: Այդ

պատճառով էլ մինչև Ղարս կարելի է գնալ առանց որևէ դիմադրության¹:

Բյուրքական բանակի շտաբների պատրաստած այդ փաստաթղթերն, իհարկե, լիովին համընկնում էին Բյուրքական կառավարությունը գլխավորող ռազմամոլների տրամադրություններին: Սակայն Բյուրքերն ատամները սեղմած պատրաստվելով հարձակման, այնուամենայնիվ, իրենց սրտից չէին կարողանում դուրս վանել ներքին վախն ու սարսափը ռուսական զենքից:

Լիման ֆոն-Սանդերսն ու էնվեր փաշան Բյուրքական կորպուսները արագորեն մոտեցնում էին Կովկասի սահմաններին, Բաթումի շրջանից սկսած մինչև Ուրմիայի շրջանը, Կովկաս ներխուժելու համար: Պատերազմական դործողությունների ժամանակ զերմանա-Բյուրքական ջախջախված շտաբների գրավված գաղտնի փառաթղթերը հետաքրքրական նյութ են տալիս այդ զենքերի մասին: Եվրոպայում պատերազմի առաջին շաբաթում Բյուրքական գործակալ Մուլլա Թավրուզ Սալախ Օղլին լրտեսական մի ղեկուցագիր է ուղարկել խամասի ջոկատի պետ խալի էֆենդուն: Այդ ղեկուցագրում նա հաղորդում է.

«Նկատի ունենալով, որ մեր ստացած գաղտնի տվյալները հաստատում են, որ Ռուսաստանի ներքին դրությունը գտնվում է խառը վիճակում, Բյուրքիայի պատերազմը Ռուսաստանի դեմ ցանկալի է... Խնդրում ենք մի կողմ հրապարակել՝ ուղղված այստեղի բնակչությանը հավատացյալների դեմ պատերազմին մասնակցելու համար»²:

Այնուհետև հետախույզը նկարագրում է, թե ինչպես են տեղում պատրաստվում ռազմական ելույթի, ինչպես Բյուրքական իշխանության տեղական օրդաններն ու ոստիկաններն արդեն սկսել են զինաթափ անել հայերին և զինել քրդերին, որպեսզի կոտորեն հայերին: Զեկուցագիրը պատմում է հայերի մասսայական փախուստի մասին դեպի Ռուսաստան:

Օգոստոսի 12-ին ցարական Արտաքին գործերի մինիստրու-

¹ Կովկ. օկր. շտ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 9, գ. 43, թ. 1—2 (Թարգմանված է Բյուրքերեն տեքստից):

² Կովկ. օկր. շտ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 19, թ. 17 (Թարգմ. Բյուրքերենից):

թյան ստացած հյուպատոսական ղեկուցադրերը հաստատում
ելն, թե՛

«...Թյուրքերը պատրաստվում են Ուրմիայի շրջանում
անցնել պարսկական սահմանը, որն Ադրբեջանից ամենա-
հարմար ուղին է դեպի Կովկաս»¹:

Այդ պատրաստությունները հաստատվում են նաև Բաքվի
թյուրքական հյուպատոսի գաղտնի ղեկուցադրերով, որոնց պատ-
ճեններն ընկել էին ռուսական հետախույզների ձեռքը: Բաքվից
թյուրքական հյուպատոսը Թիֆլիսի հյուպատոսին հաղորդում է
թյուրքական զորքերն Ադրբեջանի սահմանին մոտեցնելու, նրանց
հարձակման պատրաստությունների մասին, ինչպես և ադրբեջա-
նական տերիտորիայում կազմակերպած բանդաների ելույթի ու
թյուրքական զորքին դիմավորելու հնարավորությունների մա-
սին²:

Գերմանա-թյուրքերը ամեն կերպ աշխատում էին Իրանը
ներգրավել պատերազմի մեջ ընդդեմ Ռուսաստանի: Դրա համար
նրանք կաշառում, զանազան խոստումներ տալով իրենց կողմն
էին հավաքագրում պարսկական ազդեցիկ գործիչների: Դրանցից
էին Թավրիզի նախկին նահանգապետ էմիր Խեշիմը և փոխնա-
հանգապետ Միրզա Աղա Բուլարը: Փախչելով Կոստանդնուպոլիս,
նրանք երկուսն էլ հավաքագրվել էին որպես գերմանա-թյուրքա-
կան կոմիտեի գործակալներ և կատարում էին նրա առաջադրանք-
ները: Պատերազմի առաջին օրերին էմիր Խեշիմը, իր շորս եղ-
բայրների և Միրզա Աղա Բուլարի հետ, գերմանա-թյուրքական կո-
միտեից առաջադրանք ստացան մեկնել Թավրիզ և կազմակերպել
բանդաներ, որոնց ոտքի հանել ռուսական զորքի դեմ, թափան-
ցելով դեպի Բաքու: Նրանց տրամադրվել էին խոշոր գումարներ
բանդաները ղինելու և կերակրելու համար: Ինչպես այդ մասին
պատմում է Կոստանդնուպոլսում իրանական գլխավոր դեսպանը՝

«էմիր Խեշիմը հաստատ խոսք է տվել մինչև 10 հազար
ապստամբներ ոտքի հանել և ներխուժել Ադրբեջան»³:

Բայց Իրանում գերմանա-թյուրքերի կազմակերպած գոր-
ծողություններն օժանդակ դեր պետք է խաղալին: Գերմանա-

1 Կովկ. օկր. շտ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 157, թ. 267:

2 Նույն ֆոնդի, գործ 154, թ. 1—6:

3 Կովկ. օկր. շտ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 157, թ. 253:

Թյուրքերն իրենց գլխավոր ուժերը կենտրոնացնում էին Սարիզա-միշ—Դարս և Արդահան—Բաթումի ուղղություներում: Այդ մասին հետաքրքրական են էրզրումի Թյուրքական գործիչներին հասցեագրված Թյուրք գործակալների զեկուցագրերը: Էրզրումի գաղտնի կենտրոնի գործակալ, երիտասարդ Թյուրքերի պարտիայի գործիչ Մահմուդ էֆենդի Կյուզել Օսմանը այդ օրերին էրզրում իր զեկավարին ուղարկած մի նամակում գրել է.

«Համբուրում եմ ձեր աչքերը. ձեր նամակներն ստացա, շնորհակալ եմ... Համաձայն ձեր պահանջի, հաղորդում եմ այստեղի դրություներ... Ինչ վերաբերում է զորքի քանակին, դա այնքան շատ է, որ հնարավոր չէ որոշել: Ամեն օր Բայբուրդ և էրզրում են ուղարկվում հազարավոր զինվոր-ներ: Փառք ալլահին, բոլոր կողմերը լցված են զորքով: Տրամադրությունները լավ են և բոլորը զինված սպասում են հրամանի, որ հարձակման անցնեն: Ուլքեր ազատվում են զինվորական ծառայությունից, վճարում են դրամական փոխհատուցում... Սահմանից սկսած մինչև Բայբուրդ բոլոր դաշտերը ծածկված են վրաններով: Օսմանյան պետությունն իր հիմնադրման օրից այսքան զորք չէր տեսել. այդպիսի բան չի հիշատակված նաև պատմության մեջ: Բարեկամս, դա մի հրաշք է: Գրչով անհնարին է այդ բոլորը նկարագրել, պետք է տեսնել աչքով... Խոպեի միջոցով ուղարկել եմ եր-կու ծրար... նրանց մեջ դրված էին գործակալական նյու-թեր: Իհարկե դուք ստացած կլինեք...»¹:

Թյուրքական գլխավոր շտաբը արտաբնատ հայտարարված «չեզոքություն» օգտագործում էր ռազմական գործողություններին ավելի լավ պատրաստվելու և կովկասյան բանակը հանկարծակի բերելու համար: Բայց Գերմանա-թյուրքական կոմիտեն օրը-օրին շտապեցնում էր Թյուրքիայի ելույթը: Գերմանա-թյուրքական ազիտատորները կատաղի ազիտացիա էին մղում և բացահայտ կերպով պահանջում Թյուրքերի ելույթն արագացնել:

Թյուրքական կառավարող շրջաններում տիրող ռազմամոլա-կան տրամադրությունների մասին պերճախոս փաստերով պատ-

1 Կովկ. օկր. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 157, Բ. 220 (Քարգ-մանված է Թյուրքերեն տեքստից):

մեկ է մի արաբ գործիչ, որը հանդիսանում էր թյուրքական կա-
ռավարության և նրանից կախման մեջ գտնվող մի արաբ շեյխի
միջնորդը: Կոստանդնուպոլսից միջնորդ արաբը նվիրաբաժնով
տեղադրվեց սկսվելուց մի քանի օր հետո շեյխին արաբական լեզվով
գրած նամակում թյուրքերայի ղիրքի մասին հաղորդում է.

«Դեպի ղինվորական գործը այստեղ հանդես բերված
հետաքրքրությունը ցույց է տալիս, որ պատերազմն անխու-
սափելի է... Ես խոսեցի էնվեր փաշայի հետ և նրան հա-
ղորդեցի ձեր կարծիքը, որ թյուրքիան պետք է պահպանի
խիստ շեղորոշություն: Նա գրան պատասխանեց, թե՝ «մենք
հիմա չեզոք ենք, սակայն ներկայումս չափազանց հարմար
առիթ է ստեղծվել... Կոմիտեի ղեկավարների մեծ մասն ու-
զում են Ռուսաստանի դեմ պատերազմել, քանի որ շատ
են ուզում նրան ծնկի բերել... Թյուրքական մամուլը և
հասարակական կարծիքը արամադրված են Գերմանիայի
կողմը: Ստամբուլի թերթերն ավելի գերմանական են, քան
իրենք՝ գերմանացիները... Երիտասարդ թյուրքերի կոմիտեի
կլիկի կոմիտեյունը սահման չունի... Նրանք այժմ երազում են
գրավել Ղրիմը, Բաթումը, Ռուրբեստանը, Ռումինիան, Սա-
լոնիկը... «գաղութացնել» Հնդկաստանը և այլն... օ՛հ, իմ
հարազատներ, դիտեք որ օսմանյան պետության կյանքը է
մահը գտնվում է երկու մարդու — էնվերի և Թալեաթի ձեռ-
քերում... Նրանց խոսքն օրենք է... Մեծ Վեզիրը միայն կա-
րենադարձ անվանական ղլուխն է»¹:

Այդ պապանի նամակի պատճենը 1914 թ. նոյեմբերին ու-
ղարկվել էր Կովկասյան օկրուղի շտաբին:

Արաբական շեյխի միջնորդի նամակը ճիշտ է դրսևորել այն
տրամադրությունները, որոնք իշխում էին երիտասարդ թյուրքերի
կառավարող շրջաններում: Թյուրքիան ուզում էր զավթել Ղրիմը,
Կովկասը, Թուրքեստանը... Թյուրքիան ուզում էր «ծնկի բերել»
Ռուսաստանին: Թյուրքական զավթիչներն իրենց երեակալում էին
աշխարհի տիրակալներ: Իսկ ուլքեր կհանդգնեին արգելք հանդի-
սանալ թյուրքերի աշխարհակալական ձգտումներին, «նրանց
պետք էր ոչնչացնել»:

¹ Այդ նամակի լրիվ տեքստը տպվել է «Թայմս» թերթի 1914 թ. նոյեմբերի
22-ի №-ում, Կահիրեի թղթակցի հաղորդած հղմածի մեջ:

Թյուրք բանվորներն ու գյուղացիները, որ տառապում էին թյուրք բեգերի և վաճառականների ստրկական լծի տակ, մասնակից չէին էնվեր—Թալեաթի այդ տրամադրություններին։ Թյուրք բանվորներն ու գյուղացիներն առանց պատերազմի՝ էլ հյուծված էին օսմանյան պետության մեջ տիրապետող դասակարգերի շահագործման դաժան քաղաքականությունից։ Իզուր էին Կոստանդնուպոլսի թերթերը ճգնում թյուրք ժողովրդին համոզելու, թե պատերազմը «անհրաժեշտ է»։ Թյուրքիայում հակապատերազմական տրամադրություն դրսևորողներին ենթարկում էին խոշտանգումներին։

Կոստանդնուպոլսի թերթերը, որոնք կոչ էին անում թյուրքական զորքին Կովկաս ներխուժելու համար պատրաստվելու մասին, դրա համար հիմք ունեին։ Նրանք վարձատրվում էին։ Պաշտոնական տվյալների համաձայն 1914 թ. օգոստոսի մեկից մինչև հոկտեմբերի 30-ը, երեք ամսվա ընթացքում թյուրքական թերթերը հետևյալ չափերով կաշառք են ստացել։ «Իքդամ» թերթը ստացել է Գերմանիայից 2500 օսմանյան ոսկի, Ավստրիայից՝ 1000 օսմանյան ոսկի, «Սաբահ» թերթը՝ Գերմանիայից՝ 2000, Ավստրիայից՝ 1000, «Թան» թերթը՝ Գերմանիայից՝ 2000, Ավստրիայից՝ 1000, «Թերքեման» թերթը՝ Գերմանիայից՝ 500, Ավստրիայից՝ 500, «Թասֆ-էֆը» թերթը՝ Գերմանիայից՝ 2000, Ավստրիայից՝ 500 օսմանյան ոսկի¹։ Ահա այդ թերթերն էին կոչ անում թյուրքական բանակը դեպի Կովկաս շարժելու մասին։

Իսկ թյուրք ժողովրդի աշխատավորական մասնատները ենթարկվում էին կրկնակի շահագործման, կրկնակի ճնշման— մի կողմից՝ բեգերի, փաշաների և մյուս կողմից՝ օտարերկրացի իմպերիալիստների ագահության, թալանի արհավիրքներին։ Էնվեր—Թալեաթի նվաճողական ագիտացիան չէր ոգևորում թյուրքական պետությանը ենթակա այլ ժողովուրդներին՝ արաբներին, հայերին, ասորիներին, քրդերին, հույներին։ Այդ ժողովուրդներից ամեն մեկը միայն ցանկանում էր ազգային ճնշման կապանքների արձակում, ազգային ազատություն և անկախություն,

¹ Այս տվյալները հրապարակված են «Վան տոսպ» շաբաթաթերթում, № 34, 1917 թ. 3 դեկտեմբերի։

և ոչ թե պանթյուրքիստական ցնորամիտ ծրագրերը կատարելու համար արյունահեղ պատերազմ:

Բայց երկտասարդ թյուրքական ռազմամոլները աշխատում էին խաբել իրենց՝ տիրապետությանը ենթակա ժողովուրդներին և նրանց դուրս բերել պատերազմի: Ռուսների գրաված փաստաթղթերից հերևում է, որ էնվեր փաշան պատերազմի առաջին օրերում, նույնիսկ հատուկ ներկայացուցիչներ էր ուղարկել Թյուրքիայի հարավ-արևելյան տիրապետությունները, արաբական շեյխերին համոզելու և նրանց էլ Թյուրքիայի ու Գերմանիայի հետ միասին Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դուրս բերելու:

Յամաքից Կովկաս ներխուժում պատրաստելուն զուգահեռ, եռանդուն պատրաստություններ էին տեսնվում նաև սեփովյան նավատորմում և նեղուցներում: Այդ մասին հարուստ նյութ են տալիս ռազմական արխիվները: Գերմանա-թյուրքական նավատորմի նախապատրաստությունների և գործողությունների մասին է պատմում նրանց մասնակից, գերմանական փոխ-ծովակալ Լորենց իր «Операции германо-турецких морских сил в 1914—1918 г. г.» մեծածավալ գրքում:

Նվրոպայում պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո, Միջերկրական ծովում եղած գերմանական «Բրեսլաու» և «Գեբեն» հածանավերը ադմիրալ Սուշոնի հրամանատարությունամբ թյուրքական իշխանությունների հրավերով մտան Դարդանել: Ռուսական ղեկավանները բողոքեցին «չեզոք Թյուրքիայի» նեղուցներում գերմանական ռազմանավեր թույլ տալու քայլի դեմ: Գերմանա-թյուրքերը դիմեցին խաբեբայության: Թյուրքական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, թե Գերմանիայից դնել է «Գեբեն» և «Բրեսլաու» հածանավերը, վճարելով 40 միլիոն մարկ: «Գեբենը» վերանվանվեց «Յավուզ Սուլթան Սելիմ», իսկ «Բրեսլաուն»՝ «Միտիլի»¹: Ռազմանավերը համարվելով թյուրքական, խարխալ պեցեցին Կոստանդնուպոլսի առջև և իրենց վրա բարձրացրին թյուրքական դրոշակներ: Գերմանական հածանավերը դարձան թյուրքական նավատորմի կորիզը: Գերմանական հածանավերի վրա մի շարք պաշտոնների զբաղեցրին թյուրք նավաստիներ: Ադմիրալ Սուշոնը դարձավ թյուրքական ռազմա-ծովային ուժերի

¹ Կովկ. օկր. շտ. ռազմա-պատմ. արխիվ. ֆ. 85, գ. 157, ք. 120:

գլխավոր հրամանատար: Գերմանական ադմիրալը և բոլոր նա-
մաստիները՝ ֆեւեր հաղան: Պոմերանյան ամբարտաւան ռազմա-
մոլները Յյուրքական տեսք ընդունեցին:

Սուշոնի առաջ ծառայան նոր բարդութիւններ: Ռազմական-
ընդհանրութիւնը պահանջուիլու և անձնակազմերի պահպանութեան
կարիքների համար հարկավոր էին մեծ ծախսեր: Օգոստոսի 15-ին
Սուշոնը Բեռլին հեռագիր ուղարկեց:

«Յյուրքական առևտրականները և միջնորդները հրա-
ժարվում են ընդունել գերմանական վարկեր: Շատ խիստ
անհրաժեշտ է անմիջապէս ուղարկել 5 միլիոն մարկ ոսկի»:

Գերմանական գլխավոր շտաբի խոշոր գործակալներից մե-
կը, Ռինտելենը պատմում է, թէ ինչպէս է գաղտնի ձանապարհ-
ներով կազմակերպել 5 միլիոն ոսկու փոխադրումը Կոստանդնու-
պոլիս: Ռինտելենը լիազորվելով, ռալիսբանկի բոլոր աշխատող-
ներին ոտքի հանեց և օգոստոսի 16-ի գիշերը մինչև լույս ոսկի
էին հաշվում, փակ արկղերով բարձում: Ավտոմեքենաներով 5
միլիոն ոսկու բեռը հասավ Վիեննա: Ավստրիական ոստիկաննե-
րը բռնեցին թանկագին բեռը և նրա փոխադրողներին, կասկածե-
լով, թէ «ոսկին ուղարկել են սերբերը և, քողարկվելով գերմա-
նական մարկայի տակ, նպատակ ունեն օգտագործել հակապա-
տրիական ագիտացիայի համար»: Բեռլինում ավստրիական դես-
պանը թախում էր Արտաքին գործերի մինիստրութեան դռները, թէ
«Վիեննայում ոստիկանութիւնը բռնել է ոսկով բարձած ավտո-
մեքենաներ, և պարզվել է, որ դրամները ունեն գերմանական
մարկա, իսկ բեռն ուղեկցող անձնավորութիւնները բոլորն ունեն
գերմանական անձնագրեր ու փաստաթղթեր»: Եւրոպիացի
Յյուրքական հարթակ: Ծածկագիր-դեպէշ ուղարկվեց Բեռլինից Վիեն-
նա: Նույն օրը ոսկին Վիեննայում դնացք բարձրեց և Բուդապէշ-
տի վրայով ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս: Օգոստոսի 22-ին
գնացքը տեղ հասավ, և նույն օրը ծովակալ Սուշոնն ընդունեց
5 միլիոն ոսկին: Գերմանական խոշոր լրտես Ռինտելենը կատա-
րել էր բարդ խնդիրը: Նա ստացավ համապատասխան վարձա-
տրութիւն:

¹ Ф. Ринтелен, «Записки немецкого шпиона», стр. 10, Воениздат,
Москва, 1943 г.

Սուշոնի առաջ բացվեցին գործելու լայն հնարավորություններ: Նա առատորեն վարձատրում էր թյուրք առևտրականներին և միջնորդներին, նավաստիներին և նույնիսկ իշխանության ներկայացուցիչներին, իր մտադրություններն իրականացնելու համար: Սուշոնն իր ձեռքն առավ թյուրքական ամբողջ նավատորմը: Նա «շոշափեց» և զգաց, որ «թյուրքական նավերի անձնակազմը թույլ է» և պետք է գերմանացնել: Սուշոնը մի նոր ծածկագիր դեպեշ էլ ուղարկեց Բեռլին, պահանջելով նավաստիներ, զենք, ռազմամթերք: Այդ օրերին Կոստանդնուպոլսից Թիֆլիս—փոխարքային ուղարկված մի ծածկագրում հաղորդված է.

«Թյուրքական նավատորմի մոբիլիզացիայի և պատրաստության բոլոր ծախսերը կատարվում են Գերմանիայի հաշվին... Սոֆիայի վրայով 12 զնացքով գերմանական ծովային սպաների և մասնագետների մեծ պարտիա է եկել թյուրքական նավերի վրա որպես հրահանգիչներ աշխատելու համար»:

Գերմանական ծովային սպաներն իրենց ձեռքը վերցրին թյուրքական նավերի ղեկավարությունը: Թյուրք ծովայինները գլխավորապես փոխադրվեցին սպասարկող աշխատանքների: Սուշոնն իր տրամադրության տակ վերցրեց Թյուրքիայի ածխի 8000 տոննա ամբողջ պաշարը: Գերմանա-թյուրքերն սկսեցին նավատորմից «զտել» հայ և հույն ծովայիններին, որոնք կարող էին «հավատարիմ չլինել»: «Հայերն ու հույները հեռացվեցին նաև ծովափնյա բոլոր բազաններից ու նավահանգիստներից»,—պատմում է փոխ-ծովակալ Լորեյը²: Սուշոնն իր ձեռքն առավ ծովերում ռազմական հետախուզության ղեկավարությունը և փոխխույնություններ կատարելով, գերմանական հետախույզ-սպաներ նշանակեց ղեկավար պոստերում: Այդ նույն ժամանակ Սուշոնը գործակալներ ուղարկեց Իրան՝ հետախուզելու և կասպիական ծովում ևս օպերացիաներ կազմակերպելու, ծովից Բաքու դեսանտ հանելու նպատակով, սակայն հաջողություն չունեցավ: Սև ծովում մի քանի շաբաթվա եռանդուն պատրաստություններից հետո տեղի ու-

¹ Կովկ. օկր. շտ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 158, թ. 173:

² Лорей, «Операции германо-турецких морских сил 1914—1918 гг.», стр. 43.

նեցալ գերմանա-թյուրքական նավատորմի ղորահանդես և գիշերալին արշավախաղ: Սուշոնը ռապորտ տվեց գնեհրալ Լիման ֆոն Սանդհերսին և Էնվեր փաշային, թե նավատորմը լիովին պատրաստ է գրոհելու Ղրիմի և Կովկասի ափերը¹:

Գերմանա-թյուրքական կոմիտեի ներքին տարաձայնությունները «Ելույթի համար անպատրաստ» լինելու շուրջը՝ անհետացել էին: Կովկասում և Սև ծովում ռազմական գործողություններ սկսեցին օրվա հարց էր: Թյուրքական բանակը, նավատորմը պատրաստ սպասում էին հրամանի՝ Կովկաս ներխուժելու համար:

5

Այդ օրերին գերմանա-թյուրքական գործակալություն Էրզրումի կենտրոնի ղեկավար Էդգար Անդերսն իր գործակալների հետ միասին կատարեց վերջին ճանապարհորդությունը դեպի Հարավային Հայաստանի նահանգները և այնուհետև Կովկաս: Քուրդ ղինված ժանդարմների ուղեկցությամբ Անդերսը նախ մեկնեց թյուրքական զորքերի ճամբարները, այցելելով գերմանական սպաների ղեկավարած շտաբները, ստուգեց զորքերի պատրաստությունները, զենքի ու զինամթերքի վիճակը:

Անդերսը խստապահանջ էր և դաժան: Թյուրքական շտաբային մի փաստաթղթում զրի է առնված, թե ինչպիսի դաժանություններ էր նա ստուգում շտաբների նախապատրաստությունները և «նկատողություններ անում մի շարք մասնի թերությունների համար ու հրահանգներ տալիս»: Անդերսը Վանում կանգ առավ մի քանի օր և թյուրքական բեգերի ու ժանդարմերիայի հետ զաղտնի քննարկում էր «հայերին տեղահան անելու և Բաղդադի երկաթուղու շրջանը փոխադրելու», այսինքն՝ հայերի կոտորածները սկսելու սե գործը: Այնտեղից Անդերսը հեռագիր է ուղարկել Շուշենբուրգին, որի մեջ առված է.

«Բեռլինի դռքը վերջերս երկու անգամ ծածանվեց... (Էրեք բառեր, որ ցույց են տալիս տեղի անունը, չեն ընթերցվում, բայց երևույթին պետք է լինի «Վանա լճի ափում»: Ա. Բ. Մ.) .. Շա'տ ողջուններ: Հուսով եմ՝ շուտով

¹ Лерей, «Операции германо-турецких морских сил 1914—1918 г.г.», стр. 44—45:

ձեզնից լսել մեծ նորություններ: Ձեզ նվիրված էղգար Անդերս»¹:

Անդերսը Հարավային Հայաստանում իր դործը ավարտելով տեղեւոր է մեկնել Կովկաս Շահալիի կամուրջը պայթեցնելու և ապստամբների հեղափոխական ազդանշան տալու համար: Օգոստոսի 14-ին Վանից նա հեռագիր ուղարկեց Թիֆլիս Շուկերուրցին:

«Ամսի 17-ին երեկոյան կլինեմ էջմիածնում: Էղգար Անդերս»²:

Անդերսն ուղևորվեց դեպի էջմիածին, նրա հետ գնում էին հետախույզ սպա Վիլհելմ Օտտովիչ Վեյկմանը և ուրիշներ: Անդերսն և նրա գործակիցները մտադրությունը հայտնի էր ռուսական կովկասյան շտաբին: Անդերսը դեռ ճանապարհին էր, երբ Կովկասյան օկրուգի շտաբն ստացավ հետևյալ դաշտնի ղեկուցադիրը:

«Էրզրումի գերմանական հյուպատոս Անդերսը ուղղություն է տալիս այդ շրջանի ղինվորական կյանքին... Նրա ղեկավարությամբ է մշակվում Կովկասի դեմ ռազմական գործողությունների պլանը... Նա նախապատրաստվում է ռազմական գործողությունները սկսելուց առաջ նախ պայթեցնել Շահալիի երկաթուղային կամուրջը: Օրերս Անդերսը գալու է Կովկաս ռազմական հատուկ նպատակներով...»³:

Անդերսը այդ մասին ոչինչ չգիտեր: Նա կարծում էր, թե իր յուրաքանչյուր քայլը Թիֆլիսում կլինի «սլուրպրիզ» Կովկասյան բանակի շտաբի համար:

Անդերսն իր դիվերսանտ գործակիցների հետ էջմիածնից գնացք նստեց և հաջորդ օրը հասավ Թիֆլիս: Թիֆլիսի կայարանում, ինչպես սովորաբար տեղի էր ունենում, Շուկերուրցի և Մունիր Սուրիա բեգի ներկայացուցիչները չգիտավորեցին Անդերսին: Անդերսին դիմավորեցին Կովկասյան ժանդարմական հատուկ կորպուսի ստաբիկանները, և Անդերսն ու Վեյկմանը անադմոս փոխադրվեցին Մետեխի բերդի մի խցիկը... Շուկերուրցը

¹ ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 157, ք. 100:

² ՎՍՍՌ Հոկտ. Ռե. կենտ. արխիվ, ֆ. 3, դ. 157, ք. 98:

³ Կովկ. օկր. շտաբ. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 86, դ. 155 ք. 43:

շատ սպասեց, բայց Անդերսը չեկավ ու չեկավ: Մայր-լրտեսը գուշակեց, թե ինչ կարող էր պատահած լինել: Կոմս Շուլենբուրգը Թիֆլիսից գաղտնի մեկնեց Բաթումի և այնտեղից գաղտնի փախավ Տրապիզոն: Շուլենբուրգը խայտառակ ձախողման ենթարկվեց:

Թիֆլիսում և Կովկասի մյուս քաղաքներում ներքին դեպքերը տեղի էին ունենում մեծ արագություն: Ժանդարմական հակահետախուզական օրգաններն սկսեցին կալանքի տակ առնել գերմանական, թյուրքական և ավստրիական այն գործակալներին, որոնց նկատմամբ մինչև այդ օրերը սահմանափակվում էին «աննկատելի դիտողություն կատարելով»:

Պատերազմի առաջին տասնօրյակներում Թիֆլիսում ժանդարմական վարչությունը ձերբակալեց գերմանական, թյուրքական և ավստրիական 51 գործակալների: Նրանց մեջ էին էմանուել Ռիխտերը, Ալեքսանդր Մոսլերը, Իոհաննես Շլեյնինգը, Գերման Մեյլը, Գերման Հեգելը և ուրիշներ: Այդ ցուցակում չկար Մարիա Վոլֆը: Նա փախել էր Շուլենբուրգի հետ միասին: Գերմանական և թյուրքական գործակալներ ձերբակալվեցին նաև Բաքու, Երևան, Ղարս, Բաթումի քաղաքներում և դավառներում: Սեպտեմբեր ամսին կալանքի տակ առնվեցին 71 գործակալներ, մեծ մասամբ թյուրքերից: Կովկասյան օկրուգի պնդումով, ժանդարմական հատուկ կորպուսը լիկվիդացրեց Կովկասի քաղաքներում գերմանական, ավստրիական և թյուրքական հյուպատոսությունները, որոնք հանդիսանում էին լրտեսական-գիմերսին-գործունեության որջեր:

1914 թ. օգոստոսի 28—29-ին ժանդարմական հատուկ կորպուսը մանրամասն խուզարկեց Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսությունը, նրա մնացած փաստաթղթերը գրավվեցին, իսկ ծառայողներն ուղարկվեցին Թյուրքիա: Խուզարկություններ կատարվեցին նաև Թիֆլիսի ավստրիական ու թյուրքական հյուպատոսություններում, Բաքվի և Ղարսի թյուրքական հյուպատոսություններում: Այդ խուզարկությունների հետևանքով ժանդարմական օրգանները գրավեցին հսկայական քանակությամբ հետախուզական փաստաթղթեր գերմաներեն, թյուրքերեն, ռուսերեն և

այլ լեզուներով, որոնք կազմել էին դերմանական և թյուրքական գործակալները և հասցեագրել դերմանական ու թյուրքական իշխանություններին: Այդ փաստաթղթերը ցույց են տալիս դերմանական և թյուրքական գործակալների կատարած ռազմական, տնտեսական և քաղաքական լրտեսական աշխատանքը Կովկասում:

Բայց դերմանա-թյուրքական բոլոր գործակալները չմեկացվեցին: Շվեյցարական հյուպատոսությունը կոմս Դրայսեն-Ֆելսի գլխավորությամբ, Կովկասյան թանգարանի կազմակերպությունը Շմիդտի և Պֆեյգենմայերի գլխավորությամբ և ուրիշներ մնացին խորը կոնսպիրացիայում:

Շուկենբուրգի միջոցով տեղեկություն ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս և Բեռլին, Անդերսի «անհետանալու» մասին: Գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը և էնվեր փաշան շատ անհանգստացան Լիման Սանդերսը շքախմբով մեկնեց էրզրում Անդերսի հետ կատարվածը պարզելու: Գեներալի միտին արդյունքներ չունեցավ: Անդերսը չհայտարերվեց: Լիման Սանդերսն այցելեց ղորքերի դերմանա-թյուրքական շտաբները, ստուգեց նրանց պատրաստությունները Կովկաս ներխուժելու կապակցությամբ, ցուցումներ և հրահանգներ տվեց, որից հետո Սև ծովի ափերի ամրություններն այցելելով՝ վերստին Կոստանդնուպոլիս: Լիման Սանդերսը, էնվեր փաշան և Սուլտանն այլևս Կովկասից մեծ մասշտաբի ազդանշանի ոչ մի սպասելիք չունեին Կովկասի վրա հարձակվելու համար: Անդերսը դնացել էր՝ իր հետ տանելով Շահալիի կամուրջները պայթեցնելու և կոմունիկացիաները խախտելու, դրանով իսկ Կովկաս ներխուժման ազդանշան տալու պլանները: Շուկենբուրգը Կովկասից փախչելով, Տրապիզոնում գործում էր որպես թյուրքական այն կորպուսի հրամանատարի կցորդ, որը պետք է հարձակվեր Բաթումի ուղղությամբ:

Գերմանա-թյուրքական կոմիտեն հրաման տվեց հարձակման անցնելու մասին: Հոկտեմբերի 16-ին «Յավուզ Սուլթան Սելիմ»-ը և «Միտիլի»-ն ռմբակոծեցին Կովկասի և Ղրիմի ծովափնյա քաղաքներն ու բաղաները: Թյուրքական զորքը Կովկասի հարավային սահմանի բոլոր կետերից ռազմական գործողություններ սկսեց ռուսների դեմ: Թյուրքիան մտավ պատերազմի մեջ:

Այսպիսով, Հայաստանում և Կովկասում սահմանամերձ շերտ-շանհերում գերմանական և թյուրքական հետախուզության դործունեությունը ավելի լայնորեն ծավալելու և գերմանական իմպերիալիզմի ազդեցիվ քաղաքականության կիրառումը պրակտիկ կերպով նախապատրաստելու նպատակով, 1913 թ. էրզրումում հիմնվեց Գերմանական հյուպատոսություն, որը դարձավ գերմանական և թյուրքական դործակալության մի գաղտնի շտաբ՝ իր ձեռքում կենտրոնացնելով գերմանական ու թյուրքական հետախուզության ղեկավարությունը և գերմանա-թյուրքական սահմանամերձ դորքերի շտաբների հրահանգավորումը:

Գերմանացի և թյուրք լրտեսների էրզրումի կենտրոնը լայն ռազմական և քաղաքական հետախուզական աշխատանքներ ծավալեց հատկապես Հայաստանում, պրովոկացիոն միջոցներով հայ ժողովրդի մեջ դեպի ռուսները թշնամանք առաջ բերելու և հայերին ռուսների դեմ ապստամբեցնելու, Հայաստանի զավթումն ու գաղութացումը հեշտացնելու համար: Այդ նպատակով գերմանական իմպերիալիստները և երիտասարդ թյուրքերն օգտագործում էին դաշնակցական-բուրժուա-նացիոնալիստական տարրերին:

Դաշնակցականները, ինչպես Բեռլինում, նաև էրզրումում ու թյուրքահայաստանի մյուս քաղաքներում գործարքի մեջ մտան հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի «երիտասարդ թյուրքերի» և նրանց դաշնակից գերմանական իմպերիալիստների հետ, դարձան նրանց ռազմական և քաղաքական դործակալները, գավառական ստոր գործունեություն ծավալեցին ընդդեմ հայ ժողովրդի: Սակայն դաշնակցականների և նրանց գերմանացի ու «երիտասարդ թյուրք» դործակիցների լրտեսական-գիմկրսիոն գործունեությունը, նրանց պրովոկացիաները Հայաստանում ոչ միայն հաջողություն չունեցան, այլև մերկացվեցին և ձախողման հնթարկվեցին:

Գերմանական իմպերիալիզմը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի առաջին օրերին գործի դրեց բոլոր միջոցները՝ թյուրքիային Գերմանիայի կողմը գրավելու և Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դուրս բերելու համար:

«Երիտասարդ թյուրքերի» կառավարութիւնը — Էնվերի, Թալեաթի և Զեմալի եռապետութեան գլխավորութեամբ դաշինք կնքեց վիլհելմյան իմպերիալիզմի հետ և պատերազմի մեջ մտաւ իրեն պատկերաստական զավթողական վաղեմի ծրագրերը կատարելու, Կովկասը թյուրքական իմպերիալիզմի գաղութը դարձնելու համար։ Թյուրքական զավթիչներն իրենց գերմանացի դաշնակցի հետ միասին կովկասյան ճակատում անսահմանորեն ադրեսիւմ էին, որի պատճառով Կովկասում ծավալեցին այդքան լայն մասշտաբների լրտեսական-դիվերսիոն-քայքայիչ գործունեութիւն։

Սակայն գերմանական և թյուրքական լրտեսների ու դիվերսանտների գործ դրած բոլոր ջանքերը, նրանց պրովոկացիոններնգ պրիոմները Կովկասում վերջացան ձախողումով, գերմանական և թյուրքական լրտեսները պատերազմի նախօրյակին կամ առաջին ամիսներին մեծ մասամբ դիմակազերծ արվեցին։

ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՁՄԱՆ ՆՍԻԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՎ ԻՄՈՒՐԻԱԼԻԶՄԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Նախորդ գլուխներում մենք տեսանք, թե թյուրքական զավթիչների և նրանց գերմանացի իմպերիալիստ դաշնակիցների գործակալներն ինչպիսի լայն մասշտաբների ռազմա-քաղաքական ագրեսիվ գործունեություն էին ծավալում Կովկասում, ինչպես էլն լրտեսում, հետախուզում, դիվերսիաներ նախապատրաստում, պրովոկացիայի և դեմագոգիայի դիմում, որպեսզի հեշտացնեին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի գավթումը, գաղութացումը:

Այստեղ խիստ համառոտ կերպով խոսք կլինի մեր ձեռքի տակ եղած այն փաստաթղթերի մասին, որոնք ցույց են տալիս Հայաստանի նկատմամբ եղած զավթողական քաղաքականության իրականացման համար առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին թյուրքական իմպերիալիզմի ձեռնարկած պրակտիկ միջոցառումները, երկտասարդ թյուրքերի կառավարության գործակալների տենդային նախապատրաստությունները հայ ժողովրդի բնաջնջման սև ոճրագործությունները կատարելու համար, ինչպես և ամերիկյան ու անգլիական իմպերիալիստական կառավարությունների ու նրանց գործակալների հանցագործ վերաբերմունքը դեպի թյուրքական ու դերմանական բարբարոսների ոճրագործությունները:

1

Ինչպես երիտասարդ թյուրքերի, այնպես էլ նրանց ղեակցիոն քաղաքականությունը շարունակող քեմալիստների պրոպագանդան երկար տարիներ աշխատել է կարծիք ստեղծել, որ իբր թե «թյուրքերը 1914—1918 թ. թ. չէին ուզում հայերին կոտորել», որ «հայերի տեղահանման և ջարդերի պատճառը եղել են իրենք հայե-

րը, որոնք զինվում էին, կամավորական խմբեր էին կազմակերպում և վտանգ սպառնում օսմանյան կայսրությանը», ուստի հայերի բնաջնջումը եղել է գրեթե «ինքնապաշտպանության» նման մի բան Ռյուրիկայի կողմից:

Սակայն պատմական իրողությունն այլ բան է ասում: Ռյուրիկական նացիոնալիստները նախապատրաստվելով զավթողական պատերազմի, լայն մասշտաբների ազդմա-քաղաքական և ագիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանք էին ծավալում պատերազմից շատ առաջ: Պատերազմի նախօրյակին Կոստանդնուպոլիս ժամանած եվրոպացի դոկտոր Էնրիկո Ինսաբատոն իր տպավորությունների մեջ արդյուն է, թե ինչպես Ռյուրիկները պատրաստվելով արշավի դեպի Կովկաս, սկսեցին լայն պանթյուրքական ագիտացիա հօգուտ իրենց նվաճողական ձգտումների: Ինսաբատոնի գրանցումների մի օրինակը պահվում է ԻՄ ԷԼ-ի վրացական ֆիլիալի արխիվում: Դոկտորը Ռյուրիկայի վրձակը նկարագրելով, գրում է.

«Դպրոցներում կարդացվում էր պատմության իսկական դասընթացներ, որոնց հերոսը հանդիսանում էր Չինգիզ խանը»¹:

Նրիտասարգ Ռյուրիկները բացահայտ կերպով իրենց հայտարարել էին Չինգիզ-խանի ժառանգորդներ և ուզում էին նրա բարքարոսությունների դափնիներով զարդարել իրենց իշխանությունը: Նրանք երանգում էին իրենց իշխանությունը տարածել մինչև Վոլգայի ափերը, իսկ ամբողջ Կովկասը զարձնել Ռյուրիկական կայսրության մի գավառ:

Կովկասի ժողովուրդներին խաբելու և նրանց մեջ դեպի ռուս ժողովուրդը թշնամություն առաջ բերելու համար պանթյուրքիստները իրենց լրտեսների, էմիսարների, մամուլի և այլ միջոցներով ակտիվ կերպով առաջ էին տանում «... Ռյուրիկայի պրոտեկտորատի տակ կովկասյան ժողովուրդների ֆեդերացիա կազմելու իդեաների քարոզը...»², որը Ռյուրիկական զավթիչների դիվանագիտական մի խաղ էր:

¹ ԻՄ ԷԼ-ի վրաց. ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 11, դործ 29, ք. 663. дело 29, лист 668.

² И. В. Сталин, Сочинения, т. 4, стр. 409.

1914 թ. ամառը Կովկասում թյուրքական լրտեսների տարածած մի թուղթիկի մեջ պանթյուրքիստները աշխատում են «ապացույցել», թե՝

«... Չէ՞ որ մահմեդականներն ամեն տեղ պետք է լինեն տերեր և կառավարողներ»:

Ահա՛ թե ինչ: Ուրեմն Հիտլերը իր նախորդներն ունեցել է նաև հանձինս էնվեր—Յալեսի—Ջեմալ արշունարբու զազաններին:

Ինչպես տեսնում ենք, երիտասարդ թյուրքերը հավակնություն ունեին ամբողջ աշխարհի «տերեր» և «կառավարողներ» դառնալու, իսկ ուրիշ ժողովուրդներին, «անհավատներին» համարում էին «ցածր ուստներ», «կառավարման համար անարժան ամբոխներ»:

Մասնավորապես Կովկասի ժողովուրդների նկատմամբ երիտասարդ թյուրքերը կոչ էին անում «լսել Թյուրքիայից եկած կազմակերպիչներին»², այսինքն՝ թյուրքական գլխավոր շտաբի գործակալներին, իսկ այդ գործակալների բոլոր ջանքերն ուղղված էին Կովկասի ժողովուրդների մեջ ազգային անվստահություն սերմանելու, նրանց միջև թշնամանք բորբոքելու, որպեսզի զբաղված լինելի հեշտացվեր Կովկասի դավթումն ու գաղութացումը:

Այդ միտքն կատարելու համար 1914 թ. ամառը, Կովկասյան հակառակած պատերազմն սկսվելուց առաջ, Կովկաս էին ուղարկվում թյուրքական գլխավոր շտաբի շատ գործակալներ: Ինչպես Կովկասյան բանակի շտաբին ուղարկված մի ղեկուցադրում է հաղորդվել, «1914 թ. օգոստոսին Կովկասի սահմանն են ուղարկվել, ռազմական լրտեսություն նպատակով, թյուրքական գլխավոր շտաբի կապիտան («յուզբաշի») Մեհմեդ էֆենդին և պորուչիկ («ամուլազիմ») Ռիզա էֆենդին, որոնք սահմանով պետք է անցնեն Բալազանի շրջանը, քրդական հազուառով»³: Այդ գործակալները ծառայում շրջելով հայկական շրջանները, նենգությունը ուսումնասիրում էին հայերի տրամադրությունները վերահաս պատերազմի նկատմամբ և որոշում իրենց վերաբերմունքը:

² ՎՍՍՌ ՆԳՄ Արխիվ, բաժ. կենտ. պատմ. արխ., ֆ. 2, գ. 3265, թ. 119;

³ Նույն տեղում, էջ 120:

⁴ ՎՍՍՌ ՆԳՄ Արխիվ, բաժ. ռազմա-պատմ. արխ., ֆ. 85, գ. 130, թ. 2:

Թյուրքական զլխավոր շտաբի զործակալներ Մահմեդ-Զիյա էֆենդին և Մավլուդ-Աբիր Օղլին պատերազմի նախօրյակին գործում էին Ղարսի գավառի գյուղերում։ Այդ օրերին իր զործունեության մասին ակտիվացրեց Ասլան բեգ Աբաշիձեն, որը կատարում էր Թյուրքական շտաբի առաջադրանքները Բաթումի շրջանում։ Այդ նույն ժամանակ Թյուրքական պետության մոտ լրտեսական ծառայության մեջ գտնվող բանդիտ-ջարդարար Համիդ բեգ Բեթանիձեն հատուկ առաջադրանք ստացավ, որպեսզի Կովկասում ապրող իր եղբորը՝ Դերվիշ բեգ Բեթանիձեին համաքաղրի որպես Թյուրքական լրտես։ Համիդ բեգը հատուկ նամակ ուղարկեց Կովկաս՝ եղբորը, որի մեջ հանձնարարում է նրան «անմիջապես ծառայության մտնել ռուսական պետական հիմնարկներից մեկում»։ Ինչպես հետո պարզվեց, Դերվիշ բեգ Բեթանիձեին առաջադրանք էր տրվել լրտեսական գիվերսիոն զործունեություն ծավալելու համար¹։

Պանթյուրքիստական զործակալները Կովկասում իրենց գործունեությունը կատարելիս հենվում էին տեղական բեգերի, կուլակների, կապիտալիստների, սպեկուլյանտների և այլ շահագործող տարրերի վրա, որոնց տնտեսական և քաղաքական շահերին մոտ էին և ընդունելի պանթյուրքիստական բոլոր ծրագրերը։ Նացիոնալիստական զաղապարներով տոգորված այդ ռեակցիոն տարրերից էլ ձևավորվեց մուսավաթիստական կոնտրոլուլցիոն պարտիան, որը հանդիսացավ Թյուրքական զավթիչների գործակալությունը Կովկասում, հատկապես պատերազմի և քաղաքացիական կռիվների տարիներին։

1914 թվի գարնանը Թյուրքական գործակալները կողմից Կովկասում տարածած ձխախոտաթուղթ-զրբույններից մեկ օրինակի ծալքում տպված էր Կովկասում ապրող մուսուլմաններին ուղղված հետևյալ խոսքերը.

«Մի մտածեք, թե այս թուղթը կլերածվի ձխի և կկորչի օդի մեջ. նրա ծուխը որպես մառախուղ կկուտակվի ձոլերի վրա և այդ մառախուղից բարիքի անձրև կթափվի ձեզ վրա»²։

Թյուրքական լրտեսները հատկապես Թյուրքահայաստանում,

¹ ՎՍՍՌ ՆԳՄ Արխ. բաժին., Կենտ. պատմ. արխ. ֆ. 9, դ. 32, թ. 79։

² Նույն տեղում, ֆ. 2, դ. 3265, թ. 42։

նաև Կովկասում, հետևում էին, թե հայերը և մյուս ժողովուրդներն ինչպես են վերաբերվում պանթյուրքիստական այդ ազիտացիային, նրանք բարյացակամորեն են ընդունում պանթյուրքիզմի արշավանքը և պատրաստակամ են թյուրքական բեգերի ու փաշաների հըռ ստրուկները դառնալու:

Այդ նպատակով 1914 թ. ամառը Տաճկահայաստանի գավառները ժամանեց երիտասարդ թյուրքերի պարտիայի ղեկավար գործիչներից մեկը, թյուրքական ռազմական գաղտնի հետախուզության պետ՝ Ռեշիդ բեկը: Նա այցելեց Կովկասի սահմանամերձ շրջանները, «շոշափեց» ամբողջ իրադրությունը, հատկապես հայերի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը քննվում էր նաև Կոստանդնուպոլսում, կառավարական շրջաններում, թյուրքական գլխավոր շտաբի նախապատրաստությանն ենթարկվում:

Ռազմական միևնույն էնվերը ռուսական գեներալ Լեոնտիկ հետ ունեցած զրույցի ժամանակ պատերազմի նախօրյակին շաբադրել է իր հայացքները հայկական հարցի մասին: Էնվերի ասածներից երևում է, որ նա «մեծ դժբախտություն է համարում հայ ժողովրդի վերամիավորումը միասնական տերիտորիայի վրա»¹: «Հենց որ նա (հայ ժողովուրդը.— Աբ. ՄԱ.) հասավ միավորման, իր հաջորդ խնդիրը կդարձնի՝ ձեռք բերել անկախություն, որը մեզ կրերի շատ հոգս և տհաճություն»²— ասել է էնվերը:

Այնուհետև պանթյուրքիզմի ռազմական ուժերի պարագլուխը բացահայտ ցինիզմով խնդիր է դնում, թե «չպետք է թույլ տալ, որ հայ ժողովուրդը միավորվի», որ «հայերի այսպես բաժան-բաժան լինելը շատ ձեռնտու է», քանի որ բաժան-բաժան վիճակում նրանք թույլ են, նրանց կարելի է հեշտովյամբ ստորկացնել կամ բնաջնջել:

Չանցավ շատ երկար ժամանակ, երբ թյուրքահայաստանի նահանգապետները, ոստիկանության պետերի և զինվորական

¹ Տես էնվերի զրույցի գրանցումը. վրաց. ՍՍՌ Ներքին գործերի մինիստր. արխիվ. բաժին, ռազմա-պաշտ. արխիվ, ֆ. 85, գ. 137, թ. Բ. 7—9:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մասերի հրամանատարներն ստացան երիտասարդ թյուրքերի կառավարության ղեկավար կլիկի դադտնի հեռագիրը ծածկագիր ձևով և հատուկ ղրեկտիվ հայերի բնաջնջման մասին:

Այդ ղրեկտիվները համաձայն, հայկական բոլոր նահանգներում կազմակերպվեցին դավառական դադտնի կոմիտեներ, որոնց մեջ մտնում էին նահանգապետները, ոստիկանապետերը և զորական միավորման հրամանատարները: Այդ դադտնի կոմիտեները հանդիսանում էին հատուկ կազմակերպություններ, որոնք կոչված էին իրականացնել հայերի կոտորածները: Գադտնի կոմիտեների տրամադրության տակ զրված էին ոստիկանական և կանոնավոր զորքեր, զենք և միլիտնավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացնելու բոլոր միջոցները: Այդ կոմիտեների կազմը, նրանց ցանցը ամբողջ թյուրքիայում և գործունեության մեթոդներն ու ձևերը մանրամասն շարադրված են Կոստանդնուպոլսի դատարանի կազմած մի դադտնի փաստաթղթի մեջ¹: Այդ փաստաթուղթը, որ զրվել է թյուրքական նոր բարբարոսների ձեռքով, հին բարբարոսների մասին, մի խոստովանություն և խնդախարազանում է այն մասին, թե ինչպես դեռևս առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ թյուրքերը նախապատրաստում էին հայ ժողովրդին կոտորելու սև ոճրագործությունները:

Իթիհատի կառավարության դադտնի ղրեկտիվում շարադրված է թյուրքական կառավարող կլիկի սև ծրագիրը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Նրա մեջ ուղղակի նշված է, որ թե՛ հաղթության և թե՛ պարտության դեպքում, պատերազմից հետո «հայ ժողովուրդը որպես իրավասու ժողովուրդ» հանդես կգա արևելյան վիլայեթների նկատմամբ, իսկ «հաշտության բանակցությունների» ժամանակ «խնդրատնային հրապարակ կդա այդ «հայկական հարցը», որն արդեն կես դարից ավելի է ինչ միջադեպին հանգամանք է դարձել և սպառնալից խրվել է մեր կուրծքը»:

Այնուհետև ղրեկտիվում ասված է. «Երիտասարդ թյուրքերի» կառավարությունը, Իթիհատի կոմիտեն՝

¹ Մեկ օրինակը տես. ՀՍՍԻՆ ներքին գործերի մինիստրության արխիվ, բաժին, Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 69—200, գործ 284, թ.թ. 51—64 (անգլիերեն լեզվով):

«... Ինչ էլ որ լինի, նպատակ ունենալով կանխել որևէ մի տեղ և ո՞րևէ ձևով հայկական հարցի առաջադրումը, օգտը-վելով այն անկախությունից, որ մեզ ընձեռել է պատերազմը, որոշեց վերջնականապես վերջ դնել այդ հարցին, բնա-ջնջելով այդ խորթ տարրը, քչելով նրան Արաբիայի անա-պատները, համաձայն գաղտնի հրահանգի»:

Իթթիհատի իմպերիալիստները զրանով իսկ իրենց զավթողա-կան քաղաքականությունը և բնիկ հայ ժողովրդի նկատմամբ գոր-ծադրած բռնություններն ու գաղանությունները համարում էին «օրինական երևույթ», իսկ հայ ժողովուրդը, շնայած «իրավասու ժողովուրդ էր արևելյան վիլայեթների նկատմամբ», բայց և այն-պես հայտարարվել էր «խորթ տարր», որի բնաջնջումը կազմում էր թյուրքական ռեակցիոն կառավարության դիվային նպատակը: Իթթիհատի դիրեկտիվն ստորագրել են ներքին գործերի մի-նիստր Թալեաթը, ռազմական մինիստր Էնվերը և երիտասարդ թյուրքերի պարտիայի կենտրոնական կոմիտեի քարտուղարության կողմից՝ զսկտոր Նազիմին:

Իթթիհատի կառավարությունը հաշվի էր առնում, որ հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը կարող է բացասական վերա-բերմունքի արժանանալ թյուրքական պետության մեջ ապրող առա-ջադիմական տարրերի և աշխատավորական խավերի մեջ: Այդ դեպքի համար Իթթիհատի դիրեկտիվը նախատեսել էր հատուկ կետ, որի մեջ խիստ սպառնական տոնով նախազգուշացված է. «ամեն մի պաշտոնական կամ մասնավոր անձնավորություն, որը կընդդիմանա հայերի բնաջնջման գործին», «որևէ ձևով կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային», կճանաչվի իբրև թշնամի և կպատժվի:

Այդ գլխավոր դիրեկտիվի հիման վրա թյուրքական ոստիկա-նական օրգանները և զինվորական իշխանությունները տեղիքում հրատարակեցին լրացուցիչ կարգադրություններ և մանրամասն նախորոշեցին հայերի կոտորածներն սկսելու գործնական միջոց-ները: Այսպես, օրինակ՝ թյուրքական 3-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Մահմադը իր կորպուսի զորամասերի կանգնած հաջանդների տեղական իշխանություններին հասցեագրված մի նահանգների տեղական իշխանություններին հետևյալ հեռագրում, դեռևս կոտորածներն սկսելուց շատ առաջ, հետևյալ ցուցումն է տվել.

«Ամեն մի մահմեդական, որ կ'իտրձի պաշտպանել որևէ հայի, կախաղան կբարձրացվի իր բնակարանի առաջ, և նրա տունը կհրկիրվի»¹:

1913 թ. դեկտեմբերի 20-ին Կոստանդնուպոլսից ռուսական դեսպան Գիրսը հաղորդում է իրեն ուղարկված մի ղեկուցագրի մասին, որ ստացել է Էրզրումից: Այդ ղեկուցագրում հաղորդված է.

«Քաղաքում մահմեդականների մեջ արհեստականորեն ստեղծվում են տրամադրությունների ընդդեմ հայերի: Այդ նպատակով իթթիհապականների բազմաթիվ տներում տեղի են ունենում գաղտնի ժողովներ: Իթթիհապական ակումբում մայրաքաղաքային կոմիսար Ահմեդ Սելիմի նախագահությամբ տարվում է ակտիվ պրոպագանդա հայերի դեմ: Տեղական խուլիգանները, դադաշները, որոնց գլխավորը կանչվել է գերմանական հյուպատոսություն, գործնականորեն ղինվում են: Մի խոսքով, բոլոր փաստերը ցույց են տալիս խառնակչությունների ուժեղ նախապատրաստումը»²:

Մի քանի օր հետո մի այլ հեռագրով ռուսական դեսպանը հաղորդում է հայերին կոտորելու նախապատրաստությունների նոր փաստերի մասին: Այդ հեռագրում ասված է.

«Քաղաքում ամենուրեք գաղտնի ժողովները շարունակվում են, ըստ ռոում այդ ժողովներում սկսել են բացահայտ կերպով խռնել հայերին կոտորելու մասին: Մուլլայի հրամանով բոլոր մահմեդականներն սկսել են զխներին դնել սպիտակ շալմա: Ըստ լուրերի բոլորը պատրաստվել են կոտորածներին, միայն սպասում են մայրաքաղաքից ահազանգի»³:

Նույնպիսի բովանդակություն ունեցող փաստաթղթեր կարելի է շատ բերել: Այդ փաստաթղթերը խոսում են այն մասին, որ թյուրքական իմպերիալիստները նախապատրաստվելով իրենց

1 ՀՄՄՌ Պետ. պատմ. արխիվ, ֆ. 68/200, գ. 284, թ. 58. տես հեռագրի տեքստը բերված, վերևում նշված փաստաթղթի մեջ:

2 Կոստանդնուպոլսի ռուսական գլխ. դեսպանի № 1068 հեռագիրը արտաբերին գործերի մինիստր Սազունովին, 20 դեկտ. 1913 թ.:

3 Կոստանդնուպոլսի ռուսական գլխ. դեսպանի № 1134 հեռագիրը արտագործմինիստրին, 1914 թ. հունվարի 11-ին:

զայթովակաւ ծրագրերի իրականացմանը, դեռևս Կովկասում
ռազմական գործողութիւններ սկսելուց առաջ, բոլոր միջոցներով,
մանրամասն պատրաստվում էին հայ ժողովրդին բնաջնջելու բար-
բարոսական եղեռնագործութիւններին:

2

Շարագրված նյութից մենք տեսանք, որ թյուրքական ռազ-
մամուլներն իրենց նվաճողական ծրագրերը և հայերին կոտորելու
հանցագործութիւններն իրականացնելու գործողութիւնների մասն
մի քայլը կատարում էին վիլհելմյան գերմանական իմպերիա-
լիստների հետ գործակցած, նրանց կողմից համառոտութեան և խրա-
խուսանքի արժանացած, նրանց ակտիվ օգնութեամբ:

Իսկ ի՞նչ դիրք էին բռնում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգնե-
րի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի իմպերիալիստական կառավարու-
թիւնները դեպի թյուրքական ռազմամուլների քաղաքականութե-
անը, դեպի Իթթիհատի ռազմագործ ծրագրերը: Արդոյք Իթթիհատի
զաւթնի գիրեկտիվը և նրանից բխող կարգադրութիւններն ու
մտադրութիւնները հայտնի՝ էին այդ երկրների կառավարութիւն-
ներին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Թյուր-
քահայաստանում կատարվող իրադարձութիւնները, ամերիկյան,
անգլիական և ֆրանսիական գործակալների ակտիվ գործունեու-
թիւնը ցույց են տալիս, որ այդ իմպերիալիստական կառավա-
րութիւնները ոչ միայն տեսնում էին թյուրքերի կողմից հայերին
բնաջնջելու սե. ռազմագործութիւնների նախապատրաստութիւննե-
րը, այլև իրենք այդ գործում խաղում էին նենգ դեր, որը հետա-
պնդում էր ռեակցիոն, իմպերիալիստական նպատակներ:

Վստում ռուսական փոխհյուպատոս Օլֆերովը համաշխար-
հային առաջին պատերազմի նախօրյակին գրած իր զեկուցադրե-
րից մեկում հաղորդում է այն ակտիվ գործունեութեան մասին, որ
հայկական նահանգներում ծախել էին անգլիական, ամերի-
կյան, ֆրանսիական և գերմանական գործակալները: Նկարագրելով
հայկական նահանգներում օտարերկրացիների ակտիվութիւնը,
Օլֆերովը գրում է.

«Բացի մեզնից՝ բոլորը այստեղ աշխատում են ուժեղացրած տեմպերով»։ «... ֆրանսիացիները երկրամասը հեղեղել են իրենց ներկայացուցիչներով, ձգտում են բոլոր հայերին դարձնել կաթոլիկներ և ուժեղ կերպով վարկավորում են կաթոլիկական դպրոցները»¹։ «Գերմանացիները եռանդուն կերպով աշխատում են այս վայրերում իրենց ազդեցությունն ուժեղացնելու վրա»², «Անգլիացիներն աշխատում են իրենց ազդեցությանը ենթարկել նեստորական և քուրդ բնակչությանը, միաժամանակ ուժեղ կերպով օժանդակում են ամերիկյան միսիոներներին, որոնք հայերի մեջ տարածում են անգլերեն լեզուն» և իրենց ազդեցությունը³։

Անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական իմպերիալիստների գործակալները նույնպես Հայաստանի նահանգներում տենդորեն աշխատում էին իրենց ազդեցությունն ուժեղացնելու, իրենց համար ամուր դիրքեր ստեղծելու և այդ երկիրը զավթելու, զաղութացնելու համար։

Հայկական նահանգներում ռեֆորմներ կատարելու մասին 1912—1914 թ. թ. դիվանագիտական փաստաթղթերը⁴ անհերքելի կերպով հաստատում են, թե՛ ինչպես անգլիական, այնպես էլ ամերիկյան և ֆրանսիական իմպերիալիստական կառավարությունները արտաքուստ հանդես գալով «հայկական հարցի պաշտպանի» դերում, իրականում ոչ մի էֆեկտիվ միջոց չէին ձեռք առնում թյուրքական բարբարոսներին սանձահարելու, նրանց կողմից տենդորեն նախապատրաստվող հայկական ջարդերը կանխելու ուղղությամբ։

Դեռ ավելին. այդ իմպերիալիստական պետությունների գործակալները հանդես գալով հայկական նահանգներում հայերի «պաշտպանի» կեղծ հավաստիացումներով, իրականում հրահրում էին թյուրքերին սկսելու հայերի կոտորածները, որպեսզի իրենց համար առիթ լինի ավելի ակտիվորեն միջամտելու թյուրքահա-

1 ՎՍՍՌ ՆԳՄ արխ. բաժին. ռազմա-պատմ. արխիվ, ֆ. 85, դ. 76, թ. 39։

2 Նույն տեղում։

3 Նույն տեղում։

4 *Տես* Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 г.—10 мая 1914 г. Петроград, 1915 г.

յաստանի դործերին, առաջ մղելու իրենց խմբերի աշխատական պետությունների ազդեցիվ ծրագրերի իրականացումը:

Կովկասում և մասնավորապես Հայաստանում այդ ժամանակ ամերիկյան քաղաքականությունն անց էր կացնում Կովկասում ամերիկյան հյուպատոս Սմիթը: Նա գերմանա-թյուրքական գործակալների էրզրումի կենտրոնի ղեկավար էղգար Անդերսի մտերիմն էր: Նրանց միջև դեռևս պատերազմի նախօրյակին տեղի էր ունենում նամակագրություն, ինչպես և փոխադարձ այցելություններ: Կովկասում ամերիկյան կառավարության ներկայացուցիչն իր զրույցների մեջ, նամակներում սովորաբար միանգամայն համակրանքով էր արտահայտվում Անդերսի և նրա թյուրք ղինակիցների գործունեության մասին, որի մեջ կարևոր տեղ էր բռնում հայերի նկատմամբ թյուրքերի դաժանային ծրագրերը:

Ամերիկյան հյուպատոս Սմիթը 1914 թ. ամառը և աշնանը մոբիլիզացիայի էր ենթարկել իր բոլոր ուժերը Թիֆլիսի գերմանական, ավստրիական և թյուրքական հյուպատոսություններում և Շուլենբուրգ ֆոն Բերգի գաղտնի բնակարանում հայտաբերված ու գրավված փաստաթղթերը ուսական իշխանությունների ձեռքից դուրս կորդելու համար: Ամերիկացուն չհաջողվեց այդ փաստաթղթերը վերադարձնել թյուրքերին, գերմանացիներին և ավստրիացիներին: Նրա բոլոր խնդրագրերը մերժվեցին:

Ամերիկյան կառավարության ներկայացուցիչ Սմիթը 1914 թ. աշնանը խորը վշտով վերապրում էր գերմանա-թյուրքական մեծ լրտես Անդերսի և նրա գործակիցների աննախանձելի դրուժունը Մետեխի բանտի խցիկներում: Նա 1914 թ. գեկտեմբերին հատուկ մեմորանդումով դիմեց Կովկասի փոխարքային, խնդրելով թույլ տալ իրեն՝ որպես շեզոք երկրի ներկայացուցիչ տեսակցության ու դնալ Մետեխի բանտում նստած Անդերսին և գերմանական ու թյուրքական մյուս գործակալներին: Այդ խնդրը բավարարվեց: Սմիթին հաջողվեց 1915 թ. հունվարին մտնել Մետեխի բանտը, այցելել Անդերսին և մյուս լրտեսներին:

Գազանը ընկել էր վանդակի մեջ: Սմիթը հոգ էր տանում դադանի դրությունը թեթևացնելու մասին: Նա մտադիր էր կազմակերպել Անդերսի փախուստը², որը չհաջողվեց:

1 ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխ., ֆ. 9, գ. 48, թ. 274:

2 Տես ՎՍՍՌ Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 3347, թ. 15:

Կովկասյան իշխանությունները որոշեցին Անդերսին և գերմանական ու թյուրքական մյուս լրտեսներին աքսորել Սիբիր: Այս առգամ Սմիթը հանդես եկավ և «մարդասիրական» զգացմունքներով առաջնորդվելով, դիմում ներկայացրեց Կովկասյան իշխանություններին, որպեսզի թույլատրվի, որ «Անդերսը բանտից դուրս գալուց հետո մի քանի շաբաթ ապրի հյուրանոցում, կամ «մասնավոր առողջարանում», բարելավի իր առողջության դրությունը»¹. այնուհետև, «որպեսզի նա Տոմսկի նահանգն աքսոր ուղարկվի ոչ թե ոստիկանների ուղեկցությամբ, այլ առանձին, փափուկ վազոնով, իր միջոցներով»²:

Ֆարական կառավարության տեղական օրդաններն ամերիկացու այդ խնդրանքը մերժեցին: Ինչպես գերմանա-թյուրքերի, այնպես էլ նրանց հովանավորող ամերիկյան հյուպատոսի ծրագրերը ձախողվեցին:

Բայց ամերիկացիները զբաղվելով չբավարարվեցին:

Կովկասյան բանակի շտաբում ստացված № 3553 դադանի ռապորտում, Բաթումից կապիտան Իվանովը 1915 թ. հունվարին գրել է.

«Դերմանիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարվելուց հետո Բաթումում ամերիկյան հյուպատոս Սմիթը սկսեց եռանդուն կերպով օգնել այն գերմանա-հպատակներին, որոնք զանազան պատճառներով մնացել են Կովկասում...»²:

Իսկ ովքե՞ր էին Կովկասում մնացած գերմանա-հպատակները կամ գերմանացիները: Չրանք գերմանական ֆերմերներ, բանկիրներ, խոշոր առևտրականներ, գաղութարար-կուլակներ էին, որոնք մեծ մասամբ զբաղվում էին լրտեսական գործունեությամբ:

Այդ նույն ժամանակ Նախիջևանում և Խոյում ամերիկացիներն ստեղծեցին խոշոր լաղարեթներ ուսպական բանակի վերավորների համար: Այդ լաղարեթների գործունեությունը ղեկավարում էր հյուպատոս Սմիթը: Ինչպես հետագայում հայտնի դարձավ, այդ լաղարեթները դարձել էին թյուրքական ռազմական լրտեսների և պանիսլամիստական դիվերսիոն կազմակերպություն-

1 Տես ՎՍՍՌ-Կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 2, դ. 3347, թ. թ. 40—41:

2 ՎՍՍՌ-Կենտ. պատմ. արխ., ֆ. 3, դ. 154, թ. 251:

ների դադանի օջախներ և պայմաններ էին ստեղծել թյուրք ղեմ-
թիշների գործակալների աշխատանքի համար 1915—1917 թվա-
կաններին¹:

Թյուրքական զավթիչների մոտ գործակալական ծառայու-
թյան էին գնացել ամերիկյան լազարեթների աշխատակիցներ,
ամերիկացի Պետերսոնը, Շմիտը և ուրիշները: Այդ և ուրիշ շատ
փառաբան հաստատում են, որ դեռևս պատերազմի նախօրյակին,
ինչպես և հետո, ամերիկյան կառավարության պաշտոնական
ներկայացուցիչները օժանդակում էին թյուրքական և գերմանա-
կան գործակալներին, սլաշտպանում և հովանավորում էին նրանց
լրտեսական ավազակային գործունեությունը Թյուրքահայաստա-
նում և Կովկասում:

Իրենց ամերիկացի բարեկամներից ետ չէին մնում նաև անգ-
լիացիները: Մինչև Անգլիայի և Թյուրքիայի միջև պատերազմական
գործողություններ սկսվելը ասիական թատերաբեմում, անգլիա-
կան գործակալները սերտ բարեկամական կապերի մեջ էին գրո-
նդվում թյուրքերի հետ, օգնում էին ու ղինում էին նրանց բանա-
կը, նավատորմը, ոստիկանությունը: Անկասկած, անգլիական
գործակալներին լավ հայտնի էին թյուրքական ծրագրերը հայերի
բնաջնջման մասին:

Էրզրումում բրիտանական հյուպատոս Մոնախան, սկսած
1913 թ. սկզբներից մինչև Անգլիայի ու Թյուրքիայի միջև պատե-
րազմ սկսվելը, Անդերսի հետ այցելում էր Իթիհատի ակումբ-
ները, Թյուրքահայաստանի նահանգապետներին: Ամենուրեք
նրանց ուղեկցում էին թյուրքական ոստիկաններն ու ոստիկանա-
պետները: Պատերազմից առաջ, Մոնախայի հետ միասին, անգ-
լիական զինանազիտական և ռազմական ներկայացուցիչների և
լրտեսների ամբողջ շայկաներ էին թափառում Թյուրքահայաս-
տանի գավառներում, տեսնում էին, որ թյուրքերը ղինվում են,
պատրաստվում են հայերի կոտորածներին: Սակայն անգլիական
գործակալները հետապնդելով միայն իրենց իմպերիալիստ տե-
րերի շահերը, սառնասրտորեն հայ ժողովրդին մատնում էին
թյուրք բարբարոսների սրի քմահաճույքին ու ողորմածությանը:

¹ Տես Երևանի նահանգական ժանդարմական վարչության 1916—1917 թ. թ.
գրադրությունները և ձեռքադրված թյուրք լրտեսների հարցաքննության նյու-
թերը. ՎՍՄՌ Կենտ. Պատմ. արխիվ, ֆ. 2, գ. 4416, թ. ք. 44—48:

Այսպիսով թյուրքական կառավարությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին վիճեմյան Գերմանիայի հետ գործակցած, պատրաստվելով իմպերիալիստական պատերազմի, նախապատրաստվում էր բնաշինչ անել հայ ժողովրդին, ընդմիջտ տեր դառնալ նրա բնօրրանին՝ արևելյան Անատոլիայի հայկական նահանգներին, ինչպես և Կովկասյան Հայաստանին ու ամբողջ Կովկասին:

Թյուրքական ռեակցիոներներն ուզում էին ընդմիջտ վերջ դնել «հայկական հարցին» հայ ժողովրդին կոտորելու, բնաջնջելու ճանապարհով, կանգ չառնելով գազանային սառնասրտության և ամենաբիրտ բարբարոսությունների կիրառման առաջ:

Ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական իմպերիալիստական պետությունների պաշտոնական ներկայացուցիչները, նրանց ռազմական և քաղաքական գործակալները առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ակտիվ կերպով գործելով Կովկասում և Թյուրքիայում, լավ տեղյակ էին հայերի նկատմամբ թյուրքերի գործադրելիք ոճրագործությունների տենդազին նախապատրաստություններին, սակայն ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիստները ոչ միայն էֆեկտիվ միջոցների չղիմեցին կանխելու հայերի կոտորածները, այլև օգնում, օժանդակում էին թյուրքական իմպերիալիստների ռեակցիոն քաղաքականությանը, ոտնահարում էին հայ ժողովրդի արդար իրավունքները, չէին կատարում հայ ժողովրդի իրավացի պահանջները:

Ում, ում, Մորզենթաուն շատ լավ հայտնի էին թյուրքական կառավարության բոլոր ծրագրերը: Մորզենթաուն տեսնում էր հայերի բնաջնջման ոճրագործությունների տենդային պատրաստությունները: Բայց ամերիկյան իմպերիալիզմի այդ հավատարիմ գործակալը Վադենհեյմի, Էնվերի, Թալեաթի և մյուս դահիճների հետ «սրտազին ճառեր ու բարեճաղթություններ» էր փոխանակում այն օրերին, երբ իթիհատականների սուրը բարձրացված էր հայ ժողովրդի գլխին: Մորզենթաուն և Ամերիկայի մյուս գործակալները ոչ թե «հայասերներ» էին, ինչպես իրենք հավաստիացնում էին միաժիտ մարդկանց, այլ հայ ժողովրդի դա-

հիմների հետ գործակցած հանցագործներ, հայ ժողովրդի՝ ռիս-
քիմ թշնամիներ: Թյուրքական բարբարոսների ձեռքով սպանված
անմեղ հայերի արյամբ ներկված են ոչ միայն թյուրք ոստիկան-
ների, այլև ամերիկյան, գերմանական, անգլիական, ֆրանսիա-
կան բուրժուական կառավարությունների պաշտոնական ներկայա-
ցուցիչների ձեռքերը:

Միայն ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական և գերմանա-
կան իմպերիալիստների հանցագործ քաղաքականությունը պայ-
մաններ առեղծեց թյուրքական բարբարոսների համար, որպեսզի
նրանք նախապատրաստեին և անցնեին հայ ժողովրդի մի հսկա-
յական մասի դադանային բնաջնջմանը, իսկ մյուս մասին ար-
տաքսերն իրենց հայրենի տնից ու տեղից և կոտորված ու հա-
լածված նեաեին օտար երկրներ՝ դաժան տարագրության մղա-
վանքի մեջ, որտեղից տարագիր հայերը մեր օրերում վերադա-
նում են Սովետական Հայրենիք մեծ Սաալինի հայրական հոգա-
տարության շնորհիվ, նրա նախաձեռնությամբ:

Մեր շարադրած նյութից տեսանք, որ գեղմանական և թյուրքական ռազմա-քաղաքական գործակալները հսկայական մասշտաբներով գործունեություն էին ծավալում Կովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին:

Հարց է առաջ գալիս, թե այդ ինչպե՞ս պատահեց, որ դերմանական և թյուրքական լրտեսները տարիներ շարունակ տենդազին գործունեություն էին ծավալել Կովկասում և մերկացվեցին հիմնականում պատերազմի սկսվելուց հետո, այն էլ ոչ բոլորը: Այդ բանը բացատրվում է ոչ միայն նրանով, որ հատկապես դերմանական գործակալները կիրառում էին կոնսպիրացիայի մոտ մեթոդներ, դործում էին տենդարեն, ազդեցիվ կերպով, այլև այն թույլ պայքարով, որ ցարական պետական օրգանները մղում էին օտարերկրյա այդ գործակալությունների դեմ:

1910 թ. Կովկասից գրած նամակներում ընկեր Ստալինը բնութաշարժում է Կովկասում ցարական իշխանության տեղական ադմինիստրացիայի պատկերը.

«Ցարական իշխանության ծառաները — ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան, ամբողջովին նալթային արքաների տրամադրության տակ են: Բաքվի նավթային շրջանների հեղեղումը լրտեսներով ու պրովոկատորներով, բանվորների մասնակցական արտաքսումը նավթարդյունաբերողների հետ ունեցած ամենափոքր բախման համար... ձերբակալությունները ձերբակալությունների հետևից, — այս է տեղական ադմինիստրացիայի... աշխատանքի պատկերը»:

1905 թվականին Բաքվի բուլճերիկյան կոմիտեի թուղթիկներից մեկի մեջ մատնանշված է այն փաստը, թե ինչպե՞ս՝

«Ցարը նախ և առաջ մտածում է հաղթանակ տանել ոչ թե ճապոնիայի դեմ, այլ իր հպատակների դեմ, որոնք աղտություն են ուղում: Եվ նա լավագույն զորքերը թողել է Ռուսաստանում, որպեսզի նրանց ուղարկի ասպատամբող ժողովրդի դեմ»:

Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. 2, էջ 206—207 (Հայ. հրատ.):

2 Прокламации большевистских организации Закавказья 1904—1906 гг., стр. 122, Сахелгами, 1940, Тбилиси.

Գրեթե նույնն էր տեղի ունենում պատերազմի նախօրյակին: Յարական ադմինիստրացիան, պետական ապարատը հանցագործ անհոգություն էին հանդես բերում դեպի գերմանա-թյուրքական գործակալները: Մեր բերած փաստաթղթերից պարզ երևում է, թե ինչպես բացահայտ լրտեսները ոստիկանական վարչություններ և ժանդարմական կորպուսի գիտությունամբ տարիներ շարունակ գործում էին Կովկասում: Ժանդարմերիան նրանց նկատմամբ սովորաբար «գիտություն» էր սահմանում կամ պասսիվ զեկուցագրեր ուղարկում բանակի շտաբին և փոխարքայի գրասենյակին:

1910 թվականին գրած մի բանաձևի մեջ ընկեր Ստալինը մերկացնում է ցարական իշխանության ռեակցիոն քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականության արդյունքներն էին

«... Ռուսաստանի մասնակի վաճառումը արտասահմանյան կապիտալին, վարչական ապարատների լիակատար քայքայումը, որն արտահայտվեց ինտենդանտների ու երկաթուղային ղեկավարների կատարած գողություններ, հետախույզ ոստիկանությունների շանտաժով, պահանջողական բաժինների սրիկայությամբ և այլն...»¹:

Յարական ժանդարմերիան և ոստիկանությունը ժամանակին և խստությամբ չէր պատժում գերմանա-թյուրքական բացահայտ գործակալներին: Այդ անհոգությունը դեպի գերմանական ու թյուրքական գործակալները, թողնվությունը նրանց լրտեսական գործունեության նկատմամբ հնարավորություն էր ընձեռում գերմանա-թյուրքերին քողարկվելու և ծավալելու իրենց ագրեսիվ գործունեությունը:

Ժանդարմերիան և ոստիկանությունն իրենց լրտեսների միջոցով հետապնդում էին բանվորների և գյուղացիների ռևոլուցիոն շարժումները, ամենայն դաժանությամբ դատաստան էին սարքում այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք անգամ կասկածվում էին ռևոլուցիոն տրամադրություններ ունենալու մեջ:

Յարիզմը և նրա պետական-ադմինիստրատիվ ամբողջ սիստեմը՝ լինելով մեր երկրի ժողովուրդների ռևոլուցիոն շարժումների գլխավոր մասն ուղղել էին ոչ թե մեր երկիրը զավթելու

¹ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. 2, էջ 231:

համար եկած իմպերիալիստական գործակալների դեմ, այլ աշխատավոր ժողովուրդների ազատագրման համար պայքարող մարտիկների դեմ:

Ահա թե ինչու օտարերկրյա իմպերիալիստների դավթողական քաղաքականության համար աշխատող ռազմական, քաղաքական, տնտեսական գործակալները կարողանում էին առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այնպես անպատիժ կերպով գործել Կովկասում:

Նվ եթե գերմանական ու թյուրքական ռազմա-քաղաքական գործակալների բոլոր ջանքերը չհասցրին իրենց տերերի ծրագրերի կենսագործմանը, եթե նրանք Կովկասում լիակատար ձախողման ենթարկվեցին, ապա այդ պետք է բացատրել հետևյալ պայմաններով.

Նախ պետք է նշել, որ գերմանական իմպերիալիզմի և նրա ռազմա-ֆինանսական վասալ Թյուրքիայի ստրատեգիական ծրագրերը ունալ չէին, այլ ցնորամիտ, անիրագործելի ցանկություններ էին: Այստեղից էլ նրանց գործակալության ուժերից վեր էր իրականացնել այդ ծրագրերը, նրանց գործակալությունը դատապարտված էր ձախողման: Գերմանական ռազմական իդեոլոգիան ղեկավարվող, ռեակցիոն իդեոլոգիա էր, որը ճիշտ չէր գնահատում այն սոցիալ-քաղաքական և դատակարգային հարաբերությունները, որոնց մեջ գործում էին գերմանա-թյուրքական գործակալները: Գերագնահատելով գերմանա-թյուրքական բանակի ուժերը և թերագնահատելով ռուսական-կովկասյան բանակի ուժերը, գերմանա-թյուրքական շտաբները նույնիսկ ծրագրել էին Կովկասում պատերազմը վերջացնել մինչև աշնան տերևաթափը, գրավել Կովկասը: Այդ հույսով էլ թյուրքական բանակը չէր լսա-հովել ձմռան սյալմաններում պատերազմելու համար անհրաժեշտ հանդերձանքով, կիրով և այլ բաներով: Չնայած գերմանա-իսկ և թյուրքական շտաբները և նրանց գործակալները պատերազմի նախօրյակին գործում էին համատեղ կերպով, սակայն նրանց մեջ կային հակասություններ, ներքին անտապոնիզմ, որն ավելի սուր և բացահայտ բնույթ ընդունեց հատկապես պատերազմի ընթացքում, ճակատում կրած անհաջողությունների ժամանակ:

Այնուհետև պետք է նկատի ունենալ, որ Կովկասի աշխատա-

վոր բազմազգ ժողովուրդները չենթարկվեցին իմպերիալիստական
գործակալների պրոպոկանդաներին: Չնայած դերմանա-**թյուրքերի**
գործակալների ջանքերին, նրանց դեմագոգիկ ագիտացիային և
կեղծ խոստումներին, Կովկասի ժողովուրդների մեջ ազգային թշ-
նամանք գրգռելու և նրանց ունեների դեմ դուրս բերելու փորձերը
հաջողություն չունեցան: Կովկասի բազմազգ աշխատավորները
լենինի-Ստալինի պարտիայի կողմից ռևոլուցիոն պայքարի մեջ
գաստիարակվում էին ինտերնացիոնալիզմի **պզով, ցարիզմի և**
օտարերկրյա իմպերիալիզմի բոլոր տեսակի գործակալների դեմ
անհաշտ պայքարի ոգով:

Ընկեր Ստալինը հետևյալն է գրում Անդրկովկասի բազմազգ
աշխատավորների բարեկամության մասին.

«Ես հիշում եմ 1905—1917 թվականները, երբ Անդրկով-
կասի ազդու թյունների և առհասարակ աշխատավորների մեջ
նկատվում էր լիակատար եղբայրական համերաշխություն,
երբ եղբայրական կապերը շաղկապում էին հայ, վրացի,
ադրբեջանցի և ուս բանվորներին մեկ սոցիալիստական ըն-
տանիքի մեջ»:

Կովկասի ժողովուրդների հակատագիրը և ռևոլուցիոն պայ-
քարն ամուր թևերով կապված էին Ռուսաստանի բանվոր զառա-
կարգի պայքարի հետ, ուս մեծ ժողովրդի հակատագրի ու պայ-
քարի հետ: Կովկասի բազմաթիվ ռևոլուցիոն զավակներ ուսների
հետ ձեռք-ձեռքի տված պայքար էին մղում մի կողմից գերմանա-
կան ու թյուրքական իմպերիալիստների դեմ հակատուս թե թի-
կունքում և մյուս կողմից՝ ցարիզմի դեմ, մեր երկրի կալվածատե-
րերի ու կապիտալիստների դեմ, որոնք ստորաքարշություն անե-
լով Արևմուտքի բուրժուական պետությունների առաջ, մեր երկիրը
կիսակախյալ վիճակի մեջ էին դրել իմպերիալիստական գիշա-
տիչներից:

Ինչպես հայերն, այնպես էլ Կովկասի մյուս ժողովուրդները
շատ լավ գիտեին, որ ուս ժողովրդի օժանդակությամբ են նրանք
դուրս եկել թյուրքական և պարսկական բռնակալությունների
ստրկական լծի տակից:

Կովկասի բանվորներն ուս բանվորների հետ միասին, նրանց

1 Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. 5, էջ 95 (ուս. հրատ.):

ղեկավարութեամբ պայքարում էին օտարերկրյա իմպերիալիզմի ու ռուսական ցարիզմի դեմ, ինչպես և ազգային բուրժուազիայի դեմ: Կովկասի ժողովուրդները լավ գիտեին, որ առանց ռուս բանվոր դասակարգի օգնության և ղեկավարության, օտարերկրյա իմպերիալիստների և ցարիզմի գաղութային տիրապետությունը տապալելն անհնարին է, որ Կովկասի բանվորները պետք է միասնան ռուս բանվոր դասակարգի հետ և նրա ղեկավարութեամբ գնան դեպի իրենց ազատագրումը:

Ահա այդ պայմաններում գերմանա-թյուրքական քաղաքական գործակալների պրովոկացիոն գործունեությունը ոչ միայն չկարողացավ կովկասցիներին դուրս բերել ռուսների դեմ, այլև հանդիպելով Կովկասի աշխատավորների համերաշխությանը՝ տապալվեց:

Չպետք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ շնայած ցարական հակահետախուզական օրգաններում տեղ էին դրել անճարակ և վաճառված շինովնիկներ, այնուամենայնիվ ռուսական հակահետախուզությունը ուշի-ուշով հետևում և հայտնաբերում էր գերմանա-թյուրքական լրտեսներին, կանխելով նրանց դիվերսիոն գործունեությունը, մասնավոր թյուրքական լրտեսներին, որոնք դուրս չէին գալիս լրտեսական գործունեության խիստ պրիմիտիվության սահմաններից և աչքի չէին ընկնում ո՛չ իրենց խելքով, և ոչ էլ ճարակով:

Գերմանական և թյուրքական գավթիչների քաղաքական և ազգական գործակալների ագրեսիվ ամբողջ գործունեությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին չհասցրեց նրանց իմպերիալիստական կառավարությունների երազած արդյունքներին: Գերմանական և թյուրքական գործակալները մեծ մասամբ դիմակազերծ եղան, իսկ նրանց քաղաքական պրովոկացիաները, նրանց նախապատրաստած դիվերսիաները լիակատար ձախողման ենթարկվեցին:

Սակայն թյուրքական և գերմանական գավթիչների գործակալները չհրաժարվեցին իրենց նենդ նպատակներից: Թյուրքական և գերմանական գործակալները այդ պարտությունից հետո, 1915—1918 թ. թ. բազմաթիվ փորձեր կատարեցին վերսկսելու իրենց գործունեությունը, ստեղծելու լրտեսական-դիվերսիոն նոր

կազմակերպություններ, օժանդակելու դեպի Կովկաս հարձակվող թյուրքական բանակին, օգնելու հայերին կոտորող թյուրք ոստիկաններին իրականացնելու գերմանա-թյուրքերի զավթողական բոլոր ծրագրերը:

Շուկենբուրգ ֆոն Բերգը 1914 թ. օգոստոսի վերջերին Թբիլիսիից փախչելով Բաթումի, այնտեղից Տրապիզոն, շարունակում էր ջանքեր թափել իր տիրոջ, Վիլհելմ կայսեր նոր առաջադրանքները կատարելու համար:

1918 թ. նա նորից Կովկաս եկավ, արդեն որպես մենշևիկյան հակաժողովրդական կառավարության բարեկամ, որպես կայսերական Գերմանիայի օկուպացիոն ուժերի ղեկավար:

Այդ նույն ժամանակ թյուրք զավթիչները ներխուժեցին Հայաստան և Ադրբեջան, թալանում և ավերում էին երկրորդ, տեղորի ենթարկում մեր երկրի աշխատավորներին: Այդ օկուպանտներին օգնում էին մենշևիկ, դաշնակցական և մուսավաթական բուրժուա-նացիոնալիստները, Կովկասի ժողովուրդների ոխերիմ թշնամիները, իմպերիալիստական զավթիչների հլու ծառաները:

Միայն Սովետական Ռուսաստանի և նրա Կարմիր Բանակի օժանդակությամբ Կովկասի ժողովուրդները բուլճեկների պարսիայի զլխավորությամբ հզոր ապստամբության դուրս եկան, Կովկասից դուրս վոնդեցին իմպերիալիստներին և նրանց բոլոր գործակալներին, իրենց հայրենիքն ազատագրեցին թշնամուց, նվաճեցին լիակատար ազատություն:

Պատահական չէր իհարկե, որ գերմանական ֆաշիստական պարագլուխները գերմանական իմպերիալիզմի հին գործակալ Շուկենբուրգին դարձրին գերմանական դեսպան Մոսկվայում 1939—1941 թվականներին: Սակայն այս անգամ ևս Շուկենբուրգը պարտություն կրեց: Նրա գործունեությունը այստեղ ավելի ծանր կատաստրոֆի ենթարկվեց: Շուկենբուրգը ավելի մոտիկից ճանաչեց ոռա մեծ ժողովրդի ուժը, ՍՍՌՄ-ի բոլոր ժողովուրդների միասնության ուժը: Ահա թե ինչու նա դեռևս Մոսկվայի գլխ. դեսպան եղած ժամանակ 1941 թ. ապրիլի 25-ին Բեռլին մեկնելով, այցելեց Հիտլերին և «նորից ու նորից փորձեց համոզել» իր տիրոջը «հրաժարվել ՍՍՌՄ-ի դեմ պատերազմ սկսելուց»¹:

¹ Տես գերմանական սպա Գերհարդ Բուլտի պատմածք. «Հիտլերի վերջին օրերը». «Պրավդա», 13 դեկտ. 1947 թ.:

Եւ 1944 թ. հունիսի 20-ին (Կովկասից 1914 թ. օգոստոսին փախչելուց ուղիղ 30 տարի հետո) գերմանական իմպերիալիզմի խոշոր լրտես Շուկինբուրգ ֆոն Բերգը կախվեց իր խսկ տիրոջ՝ Ադոլֆ Հիտլերի կողմից: Այսպէս վերջացավ Կովկասը և Ռուսաստանը զավթելու համար տասնյակ տարիներ տենդային նախապատրաստութիւններ կատարող խոշոր լրտեսի կյանքը:

Գրեթէ նույն ճակատագիրն ունեցան Մունիր Սուրիա բեգը. Հասան բեգը, Զեմալէդդին բեգը, միայն այլ հանգամանքներով, այլ ճանապարհներով:

Էդգար Անդերսը 1914 թ. ուղարկվեց Սիրիա, արքայ: Այստեղ էրա շուրջը հյուսիսից մի երկար պատմութիւն, որի էությունն այն էր, որ գերմանական և թյուրքական իշխանութիւններն ուղղում էին խոշոր լրտեսին փրկել արքայից և նորից գործի դնել:

Գերմանա-թյուրքական այդ խոշոր լրտեսին արքայից փրկելու մի փորձ էլ կատարեցին Ամերիկյան կառավարության ներկայացուցիչները: 1915 թ. օգոստոսի 13-ին Տոմսկի նահանգապետը գրել է.

«Հեռավոր Արևելքի վրայով մեզ մոտ է ժամանել Ամերիկյան կառավարության ներկայացուցիչ Պերսը, որն իր գալը այդ քաղաքը բացատրել է Անդերսի հետ տեսակցութիւն ունենալու իր բացառիկ ցանկութեամբ: Օգոստոսի 1-ից մինչև 4-ը Պերսը գտնվելով Տոմսկում, մշտապես շփում էր ունենում Անդերսի հետ...¹»

Սակայն Ամերիկայի միջամտութիւնը դարձյալ չփրկեց Անդերսին: Միայն մենչևիկյան կառավարության ներքին գործերի մինիստր Չխենկելին 1918 թվին Անդերսին ազատեց արքայից, հրաւիրեց Թբիլիսի, անձնագիր ավելի և առաքեց Գերմանիա, որտեղ նա նորից ձեռնամուխ եղավ իր ընդհատված գործունեութեանը:

Թյուրքական և գերմանական ռազմա-քաղաքական գործակալների կողմից Կովկասում 1914—1920 թվականներին ծավալած գործունեութիւնը բազմազան է և հետաքրքրական: Այդ գործունեութիւնը կլուսաբանվի մի առանձին աշխատութեան մեջ, որը կկազմի այս աշխատութեան երկրորդ մասը:

¹ ՎՍՄԻ Հոկտ. Ռեւուց. Կենտ. Արխիվ, ֆ. 3, դ. 160, թ. 249—250:

Յ Ա Ն Կ

ԱՅՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՅ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ԳՐՎԵԼ
է ՍՈՒՅՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

I. Վրացական ՍՍՈՒ ՆԳՄ արխիվային բաժնի կենտ. պատմ. արխիվի (1905—1917 թ.թ. ժամանակամիջոց) գործերից

1. Յարի Կովկասյան փոխարքայի գրասենյակի գործերը.
2. Կովկասյան ժանդարմական հատուկ կորպուսի գործերը.
3. Թիֆլիսի, Քութայիսի, Բարձի, Երևանի, Գանձակի նահանգական ժանդարմական վարչությունների ղեկուցադրերի գործերը.
4. Կոստանդնուպոլսի ուղևորական դեսպանի և էրզրումի, Վանի, Թալինի հյուպատոսների ղեկուցադրերը Կովկասի փոխարքային:

II. Կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի և Կովկասյան բանակի արխիվի 1905—1917 թ.թ. գործերից (ՎՍՍՈՒ ՆԳՄ արխիվային բաժնում)

1. Կովկասյան օկրուգի շտաբի ընդհանուր գրասենյակի գործերը.
2. Կովկասյան օկրուգի շտաբի հետախուզական բաժնի գործերը.
3. Կովկ. օկրուգի շտաբի օպերատիվ բաժնի գործերը.
4. Կովկ. օկրուգի շտաբի տրանսպորտային բաժնի գործերը.
5. Կովկ. սահմանամերձ հատուկ սյուսերի պետերի ղեկուցադրերը.
6. Գերմանական և թյուրքական ջախջախված շտաբներում գրավված փաստաթղթերի գործերը.
7. Կովկ. օկր. շտաբում ստացված ղեկուցադրերը՝ Կովկասյան բանակի շտաբից և առանձին միավորումների հրամանատարներից:

III. Վրացական ՍՍՈՒ Հնկոմբեյայան ռևոլյուցիայի Կենտ. արխիվի 1917—1920 թ.թ. գործերից

1. Ժամանակավոր կառավարության Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի գործերը.
2. Կովկասում լրտեսական կազմակերպության հարցը ընդող արտակարգ ընեչական հանձնաժողովի գործերը.
3. Կովկասի գերմանական, ավստրիական և թյուրքական հյուպատոսություններում 1914 թ. բռնադրավված գործակալական-հետախուզական ղեկուցադրերի,

հեռագրերի, ծածկագրերի և այլ փաստաթղթերի գործերը (գերմաներեն և թյուրքերեն տեքստերից թարգմանված ուռաներեն օրինակները)։

4. Թրիլիսիի ռեզուցիոն տրիբունալին կից ճհատուկ հանձնաժողովի 1917—1918 թ.թ. գործերը։

5. Անդրկովկասյան կառավարության ռազմական մինիստրության 1917—1918 թ.թ. արխիվը։

6. Վրացական մենշևիկյան կառավարության ներքին գործերի մինիստրության 1918—1920 թ.թ. գործերը։

IV. Մարսի—Էնգելսի—Լենինի ինստիտուտի վրացական ֆիլիալի արխիվի գործերից

1. Կովկասի ժողովուրդների նկատմամբ իմպերիալիստական պետությունների բաղաբաղանդության, ինչպես և Կովկասի ժողովուրդների կողմից դեպի առաջին համաշխարհային պատերազմը ունեցած վերաբերմունքի նյութերի, փաստաթղթերի գործերը։

2. «Մամուլի վրա ցենզուրային վերահսկողության» գործերը։

3. Ալ. Մյասնիկյանի անձնական արխիվի գործերը։

4. Յ. Մախարաձեի անձնական արխիվի գործերը։

V. 1905—1920 թ.թ. Կովկասում և Թյուրքիայում լույս տեսած ռուսական և հայկական պարբերական մամուլը։

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ներածություն	5
Դուխ առաջին	
Կովկասը գերմանա-թյուրքական խմբերալիտաների զավթողական պլաններում	23
Դուխ երկրորդ	
Կովկասում գերմանական հաղութներն ու ֆերմաները լրտեսական պործուհեության հենակետեր էին	49
Դիմիս երրորդ	
Գերմանական «գիտնական» և «տուրիստ» լրտեսները Կովկասում	66
Դուխ չորրորդ	
Գերմանական և թյուրքական բաղադրական պրոպագանդան Կովկասում	79
Դուխ հինգերորդ	
Գերմանա-թյուրքական դործակալության Բիֆրիսի կենտրոնը	102
Դուխ վեցերորդ	
Գերմանա-թյուրքական դործակալության Էրզրումի կենտրոնը	137
Դուխ յոթերորդ	
Հայերի բնաշնչման նախապատրաստումը և խմբերալիտական պործակալները	179
Վերջաբան	194
Տանկ աչն հիմնական աղբյուրների, որոնց նյութերի հիման վրա գրվել է աշխատությունը	203

Պատ. խմբագիր՝ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Ի. ՎԱՐԿԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Հ. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ
Կոմսոլ սրբագրիչ՝ Մ. ՊԱՐՈՆԻԿՅԱՆ

ՎՔ 04650 Պատվեր 205, արժ 8000, տպագրական 12 3/4 մամ., հեղինակային
10 մամուլ, հանձնված է արտադրության 15/III 1948 թ., ստորագրված է
տպադրության 24/VIII-1948 թ.

Հայպետհրատի տպարան, Երևան Լենինի փ. № 65, 1948 թ.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032873

ԳԻՆԵՆ Ծ Ռ.
ԳԱՋՍԵՆ 1 Ռ.

(100)

